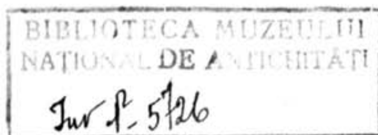
MEMORIALE

DE

VASILE PÂRVAN

CVLTVRA NAȚIONALĂ
BUCUREȘTI
1923

CUPRINSUL:

Θ · Κ

ΕΞ

ΕΥΧΗΣ

LAVS VITAE

GÂNDURI DESPRE LUME ȘI VIAȚĂ LA GRECO-ROMANII DIN PONTUL STÂNG

MCMXVI—MCMXVIII

VIAȚA omenească e, în generalitatea ei, lipsită de gânduri. Omul comun e prea trudit de munca lui zilnică pentru câștigarea existenței, ca să mai aibă dorința de a se întrebà, care e rostul lui în lume. Iar așà zisul om superior, artist, om de știință, nu-i tare deosebit, în reflexiile sale asupra vieții, de muncitorul ogoarelor ori păstorul turmelor; omul superior e și el, în aproape unanimitatea cazurilor, tot un τεχνίτης — meseriaș — afundat cu totul în specialitatea lui și tot așà de opac pentru gândul metafizic ca și un simplu plugar.

«Lumea» nu e, pentru omul obicinuit, Cosmosul, ci, înainte de toate, cercul cunoscuților, al concetățenilor, al tovarășilor de ocupație — spațiul viu până unde poate răsunà mica personalitate banală. «Concepția despre lume» a omului obicinuit nu e nici etică, nici estetică, nici religioasă, ci naiv utilitaristă; poporul e prin instinct hedonist; «lumea» lui și «plăcerea» lui sunt factorii capitali ai vieții lui sufletești.

Singura valorare posibilă a propriei ființe e, pentru omul obicinuit, aceea care îi e dată de «lumea» lui. Laudă, mustrare, distingere, condamnare, din afară: iată conținutul concret și viu al vieții intime a individului; reacția societății la actele lui e singura măsură a propriului suflet. Omul ține să fie văzut: e dealtfel un instinct derivat din însăș dorința noastră de nemurire: a fi observat e o nemurire în miniatură; cu cât cineva simte că e mai mult observat, cu atâta se observă și el mai mult pe sine, accentuează manifestările pentru cari i se pare că lumea îl vede într'o lumină favorabilă, suprimă — cât poate — aspectele sale defavorabile: individul se «stilizează»; înfățișarea sa capătă trăsături unitare, simplificate, sistematizate; omul devine «monumental» și anume, după firea lui: foarte ornamentat și «prețios», dacă sufletul lui e neastâmpărat; cu totul «doric», dacă e potolit.

Ceeace împinge pe om mereu înainte în viața aceasta, adesea așà de mizerabilă, e plăcerea pe care o vede ori o bănuește undeva în drumul lui. Odată zărită plăcerea, vai de

acela care l'ar împiedecà de a ajunge la ea: e de neînchipuit câtă răscoală poate face în mica lui «lume» așà un fragment microscopic de protoplasmă... Singură vederea morții e în stare să-l turbure și să-l silească a gândì asupra vieții; dacă nu cumvà chiar atunci se mulțumește cu o judecată împrumutată dela tradiție ori dela semenii săi mai vioi la suflet.

Dar zeii? Da, de sigur, sunt și ei. Dar cât și cum? Ei doară nu-s decât fantomele antropomorfe ale fricei noastre de necunoscut, ale nevoiei noastre de siguranță în lumea deaici, și — dacă e una și dincolo [1]) — și în lumea deacolo. Cel mai superstițios om din popor, cât nu e sub presiunea imediată a unei primejdii, nu crede în nimic; când vine nevoia și trebuie să scape din ea, atunci repede-repede se pocăește și cheamă în ajutor toți zeii și demonii. Odată scăpat, redevine sceptic. E memoria scurtă a primitivului, la care ideile și sentimentele sunt simple impulsii. Căci *cultul* zeilor, așà de acaparator, mai ales în lumea antică, nu e gând: el e simplă vrăjitorie, pompă și reprezentație publică, praznic copios și, în cel mai bun caz, petrecere artistică.

In viața individului izolat nenorocirea și moartea sunt lucruri destul de rare: ca atare și reflexia asupra lumii și vieții e ceva excepțional.

Grecii din Pontul Stâng umblau mult pe mare. Mai mult, în vremea dinainte de Hristos, când ținutul continental erà stăpânit de barbari și Grecii erau siliți să trăească aproape numai din ce le dădeà marea și apele cari se varsă în ea. Negustori din Corint, Rodos, Samos, Atena, ori mai ales din Milet, aduceau pe corăbii vinul, untdelemnul și fabricatele lor, în orașele Pontului Stâng [2]) și luau deaici pește prins de Eleni [3]) și grâu cultivat de barbarii thraci [4]).

Negustori și corăbieri din Pontul Stâng plecau la rândul lor în Sud cu mărfurile lor și cunoșteau acolo la izvor strălucirea vieții publice elene și excelența artei din patrie. Avem, până acum, cel puțin, din Histria [5]) și Apollonia [6]) — cele mai

vechi colonii din Pontul Stâng — dovezi autentice că viaţa grecească deaici erà între secolele VII şi IV a. Chr., la fel inspirată cu aceea din Grecia mamă şi, fără îndoială, gândurile Grecilor deaici în privinţa celor vecinice şi a rostului vieţii omeneşti, erau perfect asemănătoare cu cele ale Grecilor din Sud [7]). Stela lui «Anaxandros» din Apollonia, pe la începutul secolului al V-lea, adică pe vremea luptei dela Maraton şi a tragediilor eshileene, pe vremea templelor dorice celor mai aspre şi pure, ne stă mărturie de perfecta unitate sufletească între Sudul sobru în eroismul său şi Nordul simplu în seninătatea sa modestă şi săracă: inimitabil în simplicitatea austeră a liniilor, în graţia sobră a gesturilor, în viaţa latentă sub relieful abià pronunţat, stă fiul lui Anaxandros, răzemat într'un toiag lung — în atitudinea bătrânilor din friza Partenonului — cu capul plecat tare spre pământ, jucându-se ca în ceasurile lui de seninătate deplină din viaţă, cu câinele lui, pe care-l momeşte cu hrana, după care animalul se ridică zadarnic în două picioare, ca s'o apuce. Intre vecinicia acestei scene de simplicitate senină a sufletului omenesc blând şi între vecinicia scenelor de pe friza Partenonului nu e deosebire. Aceeaş deplină linişte, venind din aceeaş armonie între lupta vieţii şi scopul vieţii: consacrată toată Statului; aceeaş împăcare întru odihna de veci după o viaţă de jertfă şi de glorie întru binele public; inscripţia de pe stela lui «Anaxandros» [8]) cuprinde aceleaşi gânduri ca în Grecia luptelor pentru libertate: idealul vieţii e de a excelà în meseria ta şi de a nu ridicà asupră-ţi vorbele rele ale nici unui concetăţean; moartea e o fatalitate, e un sorţ care ţi se trage de Moire mai curând ori mai târziu; de prisos să te răscoli împotriva ei; deajuns că ţi-ai încheiat viaţa fără a-ţi imputà nimic asupra ei. Deaceea şi reprezentarea celui mort, pe monumentul funerar, n'are de ce să fie amărâtă [9]); dimpotrivă, cu cât e mai senină, cu atât răspunde mai deplin sentimentului de mulţumire de sine, cu care cel răposat e pus să vorbească despre viaţa sa armonios sfârşită: viaţa lui e doară un dar al zeilor cari

ocrotesc Statul; și întrucât Statul continuă a înflorì, moartea nu e pentru cetățean decât o senină odihnă bine meritată.

Pe toată coasta Pontului Stâng, dela Byzanț până la gurile Dunării, iar în interiorul continentului până către Dunărea pannonică și macedonicul Axios, locuiau Thracii. Și anume, dela Propontidă până la Haemus, triburi odrysice, dela Haemus la Dunăre Geții «cei nemuritori». Thracii erau agricultori și păstori. Din timpuri immemoriale ei trăiau despărțiți în clanuri mici sub șefi cari se luptau mereu între dânșii, se prădau unii pe alții, sau prădau pe Grecii de pe coastă. Fiecare clan își aveà zeul lui. Sufletul thrac erà eroic și copilăresc. Ei nu se temeau de moarte, fiindcă nu credeau în ea: sufletul omenesc nu poate murì. Luptătorul căzut pe câmpul de bătaie merge în cer, la stăpânul trăsnetelor: Zbeltiurdos, Gebeleizis, Zalmoxis.

Thracii nu puteau alungà pe Greci de pe țărmul pontic, fiindcă nu știau meșteșugul de a cucerì cetăți întărite. Grecii nu se puteau lipsì de teritoriul rural thracic. Câte odată mai veneau și dușmani comuni, cari îi făceau să se unească; și unii și alții țineau la libertatea lor ca la viața lor. Thracii și Grecii din Pontul Stâng s'au făcut prieteni. Thracii au venit la orașe și au cunoscut pe Greci, cu viața lor strălucitoare de sărbători și jocuri, închinate zeilor sudici iubitori de frumusețã trupească; Grecii s'au dus la țară și au prins dragoste de ogoarele roditoare, venindu-le dorința să cultive și ei pământul.

Grecii iubeau viața din lumea aceasta și nu credeau că după moarte e altceva decât un somn vecinic. Thracii despre-țuiau viața pământească, așà de săracă și aspră, și credeau într'o alta mai bună, după moarte. Cunoscând pe Greci, Thracii începură a prețuì și ei bunurile vieții acesteia, care poate fi făcută mult mai veselă de cum o aveau ei; zeii Grecilor, așà de senini, așà de frumoși, îi ispitiră; Thracii nu-și părăsiră zeii lor, dar le dădură numele grecești și începură să-i sărbătorească

în chip grecesc, începură să le închine chipuri cioplite înfățișându-i ca pe zeii greci, cu cari-i asemănaseră [10]). Precum Gallii numiră pe zeul lor indigen cu numele roman Mercurius, după numele zeului celui mai de seamă al Romanilor cari veneau la ei — toți, negustori [11]) — tot astfel Thracii din diferite clanuri numiră pe zeii lor locali, Aularkenos, Kadrenos, Rhaniskelenos, Sikerenos, etc. [12]), cu numele zeului celui mai cald adorat de Grecii din Pontul Stâng, Apollon; tot astfel Dionysos, care dintru început fusese un zeu thrac, dar se elenizase, se întorceà acum la Thraci ca zeu elen și dădeà numele lui diferiților zei locali thraci; nu mai puțin Heros, «eroul fondator» al diferitelor colonii, «eroul strămoș», «eroul răposat», reprezentat pe monumentele funerare pe cal cu mantia fluturând în vânt, mergând la vânătoare — de mistreți [13]), de lei, etc., — erà de origine curat greacă; Thracii adoptară și acest nume general de zeu, de origine umană, Heros, și numiră cu el pe zeii lor locali: Heros Suetulenos — alăturea de «zeul» Suetulenos [14]), ș. a. m. d. [15]). Tot astfel Grecii adoptară pe diferiții zei locali ai clanurilor vecine, ca Derzelates, care devine, d. p., la Odessus, «marele zeu Derzelates», fiind celebrat printr'o mare sărbătoare greacă cu agone, Darzaleia [16]).

Totuș aceste înrâuriri reciproce nu schimbau aproape delcc fondul sufletesc al celor două popoare: influențele acestea erau o modă, iar nu o inițiare [17]). Sufletul omenesc nu primește statornic nimic eterogen și antinomic: fiecare gând nou trebuie altoit pe unul înrudit, mai vechiu. Precum «nemurirea sufletului» elenistico-romană trebuì să se altoiască pe toate vechile legende homerice și pe poveștile populare despre infern și câmpiile elizee; precum creștinismul a trebuit să se păgânizeze în ritul și simbolica lui, pentru a puteà fi primit de lumea antică indo-europeană, diferită ca suflet, așà de hotărît, de Semiții dela cari venià noua credință, — tot astfel Thracii și Grecii din Pontul Stâng primiră unii dela alții în credințele despre lume și viață numai ce le erà dinainte înrudit și simpatic: nici Grecii nu deveniră credincioși în ne-

murirea sufletului ca Geţii «cei nemuritori», nici Thracii nu se organizară în politìi elenice, cu viaţă socială de oraş şi înţelegere concret-estetică a lumii.

In ce priveşte în special lumea greacă, toată filosofia pitagoreică şi platonică, tot misticismul orfic şi oriental, subtilitatea încă până azi neîntrecută a gândului metafizic elen despre lume şi viaţă, în forma lui înalt teologică şi filosofică, nu găsià în massele populare aproape nici un răsunet. Mai degrabă produceau răscoală în sufletele greoaie — ca şi trupurile înţepenite de munca manuală — misteriile şi orgiile lui Dionysos, ale Cybelei, ale lui Attis, procesiunile, iniţierile mistice şi vrăjitoriile Isidei şi ale Cabirilor. Omul chinuit din popor nu-şi doreşte o viaţă viitoare activ-fericită, ci o odihnă neturburată după ostenelile de aici. El nu se roagă atâta la zei ca să-l ia sus la dânşii întru vecinica lumină, cât conjură pe demoni să-l lase liniştit în întunericul de sub pământ. Omul din popor aproape nici nu are dorinţe pentru sufletul lui. Continua lui atingere cu pământul, acoperirea necontenită cu praful lui încă din viaţă, e un fel de pregătire la inerţia vecinică de după prefacerea întregului trup în praf; trupul obosit cere, numai el, mâncare, odihnă, linişte; sufletul nu mai are cuvânt să ceară, şi el, gândul. Şi cu toate că munca omului simplu, prin regularitatea ei, prin invariabilitatea ei, prin ritmul ei potolit, capătă o monotonie asemănătoare cu ritmul lucrurilor vecinice, viaţa lui îi rămâne tot aşà de lipsită de preţ ca şi natura în care trăeşte; precum nu se poate bucurà de nimic din neasemănata frumuseţă care îl înconjoară, ci priveşte toate din jurul lui numai utilitar, tot astfel şi viaţa lui, rezumată şi organizată prin munca milenară până la o monumentalitate incomparabilă, nu îi e subiect de bucurie, ci preţueşte dintr'însa numai ce îi e de folos.

Omul din popor rămâne inconştient de frumuseţea vieţii lui, de adâncimile sufletului lui, întocmai cum rămâne neştiutoare de sine natura neînsufleţită din jurul lui.

*

Asupra Grecilor şi Thracilor din Pont, obosiţi şi îmbătrâniţi de lupte între dânşii, de prădăciunile scythice, de sărăcia din ce în ce mai apăsătoare, de scăderea populaţiei prin emigrări şi luări în robie, se revarsă din secolul I-iu p. Chr. un întreg complex de neamuri indogermanice: Italici, Celţi, Illyri, Germani, Phrygo-Thraci, unificaţi în acelaş fel de a înţelege lumea şi viaţa, cel roman, şi exprimându-şi toţi gândul lor în limba romană. Poporul acesta nou, care nu e mai înrudit, ca sânge, cu Latinii, întemeietorii puterii romane, decât erau înrudiţi Grecii ori Germanii, îşi ia asupra sa, pentru partea lui glorioasă, tot trecutul roman, toată tradiţia romană, şi, în numele Romei a tot biruitoare, supune şi domină sufleteşte pe epigonii Thracilor şi Grecilor din Pont. Aceştia iau, fără voia lor, formele de viaţă romane şi, încet-încet, în patru veacuri, Thracii devin Romani, iar Grecii devin Romèi: la Thracii ţărani, greoi, tradiţionalişti, biruește forma romană, sufletul rămânându-le tot aşà de simplu indogermanic ca mai înainte; la Grecii orăşeni, şireţi, ambiţioşi, linguşitori, se primeşte gândul politic, social şi religios roman, fără forma externă care ar fi jignit mândria strănepoţilor lui Pericles: aparent, Roma nouă se grecizează; în realitate, Elenismul lui Alexandru cel Mare reprezintă acum în totul idealurile Romei imperiale latine.

«Romanii» veniţi în Pontul Stâng din secolul I-iu înainte sunt soldaţi, agricultori ori negustori: oameni simpli, cari nu se deosebesc în gândurile lor despre lume şi viaţă aproape întru nimic de Grecii ori de aborigenii Thraci, contemporani. Acelaş vag asupra vieţii viitoare, acelaş materialism în viaţa de aici. Ca şi la Greci, cult viu al celor răposaţi, bucurie de viaţa de aici, jocuri şi sărbători; ca şi la Thraci, seriozitate şi tradiţionalism ţărănesc, preferirea vieţii de ţară celei de oraş, cùlturi agreste. Romanii din Pontul Stâng sunt mai puţin vorbàreţi ca Grecii. Dacă aceştia, pe pietrele lor de mormânt, «filosofează» destul de adesea, ca să le putem pătrunde gândul, Romanii sunt mai tăcuţi, cum sunt şi Thracii. Pentru gân-

dul despre lume şi viaţă al Romanilor trebuie să ne ducem în ţările de unde au venit ei aici: Italia, Gallia, Africa, Illyricum: ce gândeau acasă, gândesc şi la noi: cu inscripţiile funerare deacolo vom căutà să-i urmărim, înţelegându-i, şi aici.

Pentru a aveà o concepţie optimistă asupra lumii şi vieţii, e de nevoie un suflet puternic. Numai un mare entusiast poate crede în existenţa unei legi universale etice, mai presus de urîţeniile morale evidente şi, aparent, precumpănitoare, ale vieţii. Numai un idealist ireductibil, ori un mistic, poate fi sigur că sufletul omenesc e nemuritor. Altfel, omul obicinuit, sàu nu îndrăzneşte a gândì asupra vieţii şi morţii, sàu admite rezignat răul şi nefiinţa, ca o fatalitate aspră împotriva căreia nu se poate luptà. Filosofii eleni, cu toată viaţa lor în mijlocul poporului, căruià îi comunicau gândurile lor în formă poetică, n'au avut asupra marei mulţimi o înrâurire mai mare ca filosofii de şcoală ai timpurilor mai nouă. Mulţimea e, în general, refractară gândului. Insăş limba oamenilor simpli e săracă în posibilităţi de exprimare: câteva sute de cuvinte, în mare parte de ordin concret şi utilitar. Gândul lor e încă şi mai sărac: două-trei preocupări, oarecum instinctive: moartea, nimicnicia vieţii, nerecunoştinţa omenească, binele şi răul, egoist ori social. Altminteri comunicarea ca fapt material a impresiilor brute: «e cald», «e frig», «mi-e bine», «mi-e rău», «vecinul zice...», e singura manifestare a activităţii intelectuale a oamenilor comuni; raţionamentul, care începe abià unde încetează faptul material, e de-a dreptul neaccesibil mulţimii; ea reacţionează prin impulsii şi se hotărăşte prin suggestii; acţiunea spiritelor creatoare asupra ei se exèrcită la fel cu aceea a fenomenelor impunătoare ale naturii neînsufleţite: omul simplu nu înţelege pe eroul gândului, ci se miră şi se sperie de el, ca de uragan şi trăsnet; mirarea şi spaima provoacă în el admiraţie şi cult ca faţă de puterile tainice divine, pe cari le invoacă şi cărora le aduce sacrificii.

O astfel de dispoziţie sufletească — primitoare, subconştient, de măreţ şi vecinic — nu ţine, fireşte, decât scurt timp şi omul cade iar în banalitatea zilnică. Totuş dispoziţia sufletească filosofică, trăită fie şi o clipă, îi revine când o nenorocire, o suferinţă mare, cum e moartea, îl ajunge. Omul din popor filosofează atunci: aparent e o filosofie de o banalitate crasă: toate locurile comune ale tuturor sistemelor filosofice ies la iveală; în realitate e singura filosofie trăită, suferită, vie, iar nu numai gândită rece ca un lucru de dincolo de viaţă.

Predispoziţia sufletului popular către hedonismul naiv are ca urmare admiterea, de o parte a eticei epicuree, de alta a metafizicei stoice, în chip aproape unanim — atât la Grecii, cât şi la Romanii din vremea elenistică şi imperială. Contrastul dintre cele două concepţii de viaţă nu e de fel pentru popor o piedică, de a face eclectismul arătat. In adevăr omul tinde spre cât mai puţină oboseală, jertfă ori durere. El îşi alege binele unde îl găseşte, fără prea mult chin de conştiinţă asupra principiilor. Etica epicuree e un ideal pentru egoismul strâmt al micului burghez; tot aşà metafizica stoică, în care toate sistemele filosofice îşi dau întâlnire fără a se incomodà reciproc: Xenofane, Heraclit şi Empedocle în cea mai bună prietenie între dânşii şi nu mai puţin cu Homer şi Hesiod; nemurirea sufletului, a lui Platon, cu monismul atomistic, al lui Democrit: la alegere, — în special la filosofii stoici romani. Dimpotrivă aspra etică a lui Zenon şi arida metafizică a lui Epicur cer suflete puternice pentru a le mărturisì şi trăì efectiv.

O inscripţie din Tomi zice: «Celor morţi nu mai li-e dor de nimic, ei nu mai au iubire, ci cel mort zace ca o piatră înţepenită în mijlocul câmpului... Căci din apă şi pământ şi aer eram mai înainte alcătuit, dar murind zac dând toate tuturora... Iar mai mult ce e ?.. Din ce s'a născut, în aceeaş s'a şi desfăcut trupul nostru slăbit de vârstă» [18]). — Nimic nu rămâne dară din noi după moarte, nici chiar sufletul, care nu

e decât un abur; cum zice o inscripţie din Roma [19]): pe toate după moarte le consumă pământul şi focul, «toate pier odată cu viaţa» [20]), «ţărâna mamă ne-a născut, ţărâna mamă ne ià înapoi» [21]).

Dimpotrivă o altă inscripţie din Tomi [22]) ne arată credinţa în nemurirea sufletului, care se întoarce la divinitatea supremă şi unică de unde l'am primit: «A fost cu cale să dea spiritul zeului suprem», «a împlinit destinul cel aspru», «aduceţi-vă aminte că veţi fi iară împreună cu noi în Elysii», e un gând pe care Romanii de pretutindeni îl mărturisesc în forme aproape identice: «a venit ziua din urmă, ca spiritul să părăsească trupul zadarnic» [23]); sau, încă mai aproape de Platon: «trupul mi-e de ţărână, sufletul, ceresc: acesta căutându-şi iară locuinţa lui, acum trăim acolo şi ne bucurăm de cele cereşti în eterna lumină» [24]); «ci sufletul meu divin, venit din cer, nu va merge la umbre: cosmosul şi stelele mă au la ele; trupul îl are pământul, iar piatra numele zadarnic» [25]). Totuş nici în această credinţă — care poate fi exprimată şi sub forma: «Zoticus a lăsat aici numele gol şi zadarnic, trupul i s'a desfăcut în cenuşă, iar viaţa în eter» [26]) — nu e seninătate ori bucurie: adevărata viaţă nu e decât aici pe pământ.

Aici, unde chiar zeii eleni se rătăcesc mai bucuros ca în cerul lor îndepărtat şi rece; aici, unde sufletul păgân, setos de glorie, strălucire, serbători şi jocuri, de frumuseţă trupească, de tovărăşie veselă, vede în existenţa pământească nu o pedeapsă, ci un dar plăcut al zeilor; aici, unde dacă mortul nu se mai poate întoarce, totuş se doreşte înapoi, măcar la sărbătorile închinate celor ce dorm somnul vecinic, celebrate la morminte, ca să ajungă celor ce odihnesc acolo, cel puţin ca în vis, murmurul îndepărtat al dulcei muzici a vieţii înfloritoare; aici, e totul; nici chiar nemurirea noastră nu e dincolo, ci aici: în bunul nume şi în pomenirea ce rămâne la oameni după noi [27]).

«Moartea e o pedeapsă», e o nedreptate, o nenorocire. Acesta e sentimentul chiar al celor mai obidiţi dintre muritori. Rar

dacă se aud glasuri ca acestea: «nu simt pedeapsa morții; pedeapsă a fost viața; prin moarte mi s'a dat liniștea» [28]); «de nimic nu mă plâng și nimic nu-mi lipsește, sigur mă odihnesc în moarte» [29]); ori, în Dacia noastră, vorbind de mormânt: «locuința aceasta mi-a plăcut s'o închin îndelungatei munci, — liniștea aceasta care să-mi adăpostească odată și odată mădularele obosite» [30]).

Popoarele indogermanice au făcut, toate, o deosebire hotărîtă între zei, cari conduc viața oamenilor, și între Destin, puterea ascunsă și oarbă, care supune voinței ei neîndurate chiar pe zei. Nici Odin, nici Zeus, nu pot schimbà sentințele Destinului, chiar dacă Walhalla ori Olympul însuș ar fi să se prăbușească. Tragedia greacă a încercat să înobileze concepția populară despre inconștiența Destinului, dându-i valoarea unei supreme legi etice, împotriva căreia nici zeii n'au voia de a păcătuì. Ca toate ideile sublime însă, și aceasta nu putù fi primită de popor. Ideea erà tot așà de rece și neîndurată ca Destinul: ce explicare etică puteau să găsească soțul ori părintele, spre a nu se răsculà împotriva soartei, care le răpià soția ori feciorii în floarea vârstei? De ce așà de adesea cei răi și impii sunt crutați, pe când cei buni și pioși sunt încercați? Cea mai virtuoasă viață nu apără pe om de loviturile Destinului: «soarta muritorilor nu e după pietatea lor» [31]), zice amar un elen din Tomi, în secolul al II-lea p. Chr., pe însăș piatra de mormânt, ca să rămână mărturie a revoltei sale împotriva soartei crude. «Nimic nu e așà de trist ca a pierde tot ce e viață și a nu te naște pentru viață» [32]). «Surorile furibunde» [33]), Moirele, Parcele, cu aspra lor lege, înneacă lumina vieții noastre «în vecinica noapte» de sub «negrul pământ» [34]); «Moira nemiloasă» [35]), «Moirele care pun toate la cale» [36]), ele ne pregătesc mormântul [37]), ele ne răpesc copiii iubiți [38]); «o grozavă hotărîre a Moirei nemiloase, care a trezit în oameni dureroasele întristări» [39]), ne urmărește din leagăn până la mormânt. Cum zice o inscripție naivă din Roma, «ca o oaie blândă (pe care o sfâșie lupul) e viața: așà a lăsat soarta» [40]), sau,

cum variază o alta din Aquae Sextiae, în Gallia, pela sfârșitul secolului al II-lea p. Chr.: «De ce jelești pierderea mea? Rostul Destinului nu se schimbă. Lucrurile omenești sunt ca fructele de lămâiu: sau cad, coapte, sau sunt culese necoapte»[41]).

Filosofia populară din toate timpurile făcând un larg loc Fatalului în toate împrejurările vieții, dă omului din popor o liniște și o seninătate aproape tot așà de invariabilă ca a deplinului filosof cărturar, perfect pătruns de principiile doctrinei sale. Marile încercări ale vieții, durerea și moartea, turbură adesea mai mult pe filosof decât pe cel simplu: acesta fiind mai intangibil în fatalismul său universal și inert decât filosoful în doctrina lui subtilă și de multe ori colorată sentimental. «Trăiți fericiți, vă învăț eu, că moartea pe toți ne așteaptă», zice o inscripție din Mevania [42]), iar o inscripție din Roma consolează astfel pe o mamă: «încetează, mamă, de a înnoì mereu jelirea cu lacrimile tale, că nu ești singura pe care a lovit-o așà o durere» [43]). In fatalitatea care îl înconjură de toate părțile, poporul găsește o înțeleaptă moderare a pasiunilor sale, apropiindu-se de stoicism: bucuria ca și întristarea vibrează numai în surdină; în orice caz nu e cuminte și nu se cade ca omul să se veselească ori să se întristeze prea tare, căci nu poate fi sigur niciodată dacă în clipa următoare soarta nu-l va surprinde cu o mișcare tocmai contrarie sentimentelor lui de acum. Acest «nu se cade să fii prea mișcat» al filosofiei populare nu e impus și femeilor: ele sunt slabe, au voie să plângă sgomotos pe zeii, eroii și oamenii scumpi lor: Adonis, Orfeu, rudele moarte; au voie să celebreze cu dansuri și cântece nebune pe Dionysos. Femeilor le revine rolul de a exprimà fastul durerii, smulgându-și părul ca bocitoare la moartea celor pe cari familia îi onorează cu o îngropare ceremonială. Și de sigur nu puține din exclamațiile ne-stoice, de revoltă împotriva Destinului orb și nemilos, puse pe pietrele funerare antice, fac parte mai mult din această ostentație socială și de tradiție a durerii, decât din sentimentul statornic al celor

rămași după mort. Aceștia, și atunci, ca și azi, rămâneau în fața morții ca niște copii, cari plâng un pic de ți se rupe inima, iar în clipa următoare și-au găsit iar jucăria care să-i amuzeze: instinctul biruitor al vieții, într'un fel de egoism feroce — subconștient: «altul, nu eu, a căzut sub coasă» — își reià drepturile sale — pare că încă mai violent după atingerea cu moartea — astfel că ne trebuie chiar oarecare osteneală pentru a ne compune fața tristă de rigoare. De altfel — în lupta aspră pentru impunerea propriei individualități — pe fiecare om îl leagă de altul mai mult rele decât bune: iar aceste rele apar tocmai la timp, ca o justificare a propriei conștiinți pentru indiferența față de moartea aproapelui, spre a ne împiedecà să devenim prea triști.

Ce valoare are viața pentru indivizii sau grupările de oameni — etnice ori sociale — din diferitele epoce, putem vedeà mai clar tocmai din poziția pe care o iau față de moarte. Ce adâncime poate fi în înțelegerea vieții la acela care trece pe lângă moarte ca pe lângă un simplu accident banal? Ce bucurie adevărată de viață poate fi la acela care nu privește moartea ca un blestem al genului omenesc, căruia i s'a dat voia să știe ce e vecinicia și totuș trebuie să moară. — Pentru cel care trăește viața ca o corvoadă, sau pentru creștinul care o privește ca o ispită și ca o pedeapsă, moartea poate fi chiar binevenită; pentru cel ce se amețește în nimicurile plăcute ori supărătoare ale fiecărei zile, moartea poate fi o întrerupere, admitem chiar dureroasă, a ocupațiilor sale meschine, devenite simpatice printr'o lungă obicinuință. Dar pentru cel care a luat viața în cel mai adânc înțeles al ei, care a vrut s'o transforme prin gândurile lui într'o rază de vecinicie, moartea e sàu o durere fără de margini, sàu o cumplită absurditate: sàu tragedia lui Alexandru care murià la 33 de ani la Babylon pentrucă îndrăznise a trăì viața așà de intens cum numai zeii au voia s'o trăiască, — sàu imposibilitatea logică, din care Platon scoate nemurirea sufletului. Sufletul omenesc care s'a atins odată de cele eterne își cere nemurirea, sau, dacă nu o

poate crede, se frânge într'un uriaș imn funebru ca pentru apunerea zeilor. — Toată durerea din lume nu poate ajunge pentru a plânge un suflet care în veci nu se va mai înfiorà de armonia luminei din lume.

Incercând să ne dăm seama de atitudinea pe care poporul greco-roman din Pontul Stâng o luà în fața morții, trebuie să ne gândim în general cum privește moartea omul obicinuit din toate timpurile. Un lucru e sigur: ca orice idee tristă, moartea proprie, a fiecăruia, e dată violent la o parte din preocupările zilnice ale oamenilor: de ce să-și amărască viața zadarnic gândind asupra morții, care, oricât de târziu ar venì, tot vine și tot tristă e. La moartea altora însă gândim foarte liniștiți și putem filosofà asupra ei. Această filosofare, destul de rece și indiferentă, a celor vii, făcută în numele celor morți, pe cari cei vii îi pun să vorbească, oarecum ca de dincolo de mormânt, ne-a rămas. Ce cetim în ea, e tabloul credincios al concepției despre viață a celor ce-au scris în numele morților.

Moartea e în popor o mare nenorocire: dar nu pentru cel care pleacă, ci pentru cei cari rămân. Cel plecat, sau «se odihnește», sau «e în insulele fericiților», sau «nu mai știe nimic», desfăcându-se în elementele din cari a fost alcătuit. Cei rămași însă sunt lipsiți de iubirea lui, de ajutorul lui, de munca lui: ei se răscoală împotriva morții pentru răul ce li l-a făcut lor. Viața — proprie, ca și a celor ce ne sunt de folos — e un drept al nostru; ea are granițele ei fatale, pe cari le primim cu supunere; dar a murì înainte de termen?... Și gândul acesta, de a fi mai putut trăì, nu lipsește din nici o mărturie funerară: «a trăit atâția ani, atâtea luni, atâtea zile». Cât nu sunt atinși măcar șeptezeci de ani [44]), ne simțim furați de aceea ce știm că e omenește, nu numai posibil, ci aproape firesc. De ce să ne ducem dincolo, în necunoscut, așà de repede? Pierd zeii din nemurirea lor, dacă noi trăim o clipă mai mult? Sau nu suntem aici decât pentru a da altora viața, și apoi a pierì? Noi nu avem și viața noastră? De ce luptăm așà de aprig

— chiar bătrâni — pentru salvarea vieţii noastre, deşi viaţa nu mai e decât un şir de suferinţe? De ce ni s'a dat uşurinţa aceasta copilărească de a găsì întotdeauna o iluzie, care să ne facă a suferì răbdători mai departe în viaţă? Nu pentrucă viaţa le e dragă şi zeilor, pentrucă viaţa e frumuseţă, e armonie, e înflorire?

Anticii erau realişti şi sinceri: ei nu credeau în recunoştinţa de după moarte a celor ce avuseră vreun folos după ei. Filosofia practică a vieţii lor erà: fiecare se gândeşte numai la dânsul; fă-ţi singur ce doreşti să ai, fie aici, fie după moarte. Liniştea anticilor în faţa morţii porneşte, deopotrivă, din sentimentul de a-şi fi asigurat în viaţa de după ei un nume bun la urmaşi, ori măcar nu un nume rău, şi din acela de a-şi fi clădit ei, încă din viaţă, «locuinţa vecinică», mormântul, pe care «moştenitorii» să nu-l atingă cu rapacitatea lor [45]). Numele bun în viaţă nu se poate însă asigurà numai prin excelarea în propria meserie, ci şi prin simpatia pe care individul o inspiră unui cerc cât mai larg de contemporani. Această simpatie pleacă dela posibilitatea de adaptare a propriului suflet la sufletele celor dimprejurul nostru, dela înţelegerea binevoitoare şi dela graba de a ajutà, ce o manifestăm faţă de aproapele. De obiceiu oamenii sunt foarte greoi în gând ori faptă pentru binele semenilor lor, iar egoismul lor, continua preocupare de ei înşişi, îi face incapabili de a înţelege pe cei din jurul lor, fie că aceştia le-ar fi de folos, fie că i-ar da de osteneală. Cu atât mai mult dară strălucesc prin bunătatea şi filantropia lor cei puţini cari trăesc şi pentru aproapele. Viaţa antică silià mai mult ca aceea de azi la sociabilitate şi prietenie în cerc larg. Ea îndemnà pe individul izolat mult mai energic ca astăzi la părăsirea singurătăţii lui: contemporanii ofereau atât de multe şi mari onoruri celor cari făceau un bine societăţii, cluburilor lor, încât puţini egoişti puteau rezistà ispitei de a-şi vedeà din viaţă, îndată după darul făcut, statua ridicată în agorà, numele strigat pentru laudă şi încoronare la sărbători, gloria asigurată în viaţa aceasta şi după ea. Sunt

nenumărate documentele din Pontul Stâng asupra vieţii în comun, în asociaţii religioase, pe numele diferiţilor zei, luaţi de fiecare grup social, ori etnic, ca patroni cereşti speciali, în viaţa de aici şi în cea viitoare, Sarapis, Isis, Heros, Dionysos Baccheus, Silvanus, etc. Nu numai la oraşe, ci şi la ţară [46]), găsim tovărăşii de acestea, cari îşi au ca prim scop petrecerea în comun la diferitele sărbători şi îmmormântarea onorabilă, cu îngrijirea continuă, anuală, de către societate, a mormântului după trecerea la cele vecinice. Viaţa în comun dădeà fireşte şi atunci ca şi azi, prin veselia ei uşoară, prin perfecta nivelare a sufletelor până la reducerea lor la cea mai simplă expresie, un sentiment de beatitudine specială tuturor celor cari participau la ea. Prieteniile cari se alcătuiau între diferiţii tovarăşi, după simpatiile mai intime născute între ei, nu erau mult deosebite în cuprinsul lor sufletesc de tovărăşiile cele mari şi pestriţe. «Prietenul» e numit într'o inscripţie de prin părţile Histriei [47]) ἕταρος — «tovarăş»; «tovarăşului dorit», în amintirea «dulcei prietenii pe care a despărţit-o moartea», îi ridică prietenul rămas în viaţă stela funebră [48]). Versurile pe cari le închină acesta, nu cuprind nimic mai intim, afară de cele citate. Tòt amintirea petrecerilor şi necazurilor trăite împreună, tòt recunoştinţa unor servicii reciproce, tòt potrivirea uşoară a diferitelor plăceri, capricii, ori preferinţe gargantuesci, îi unià şi pe prietenii intimi ca şi pe tovarăşii din thiasuri. Erà şi greu să fie altfel. Nu devin doară relaţiile dintre prieteni din ce în ce mai superficiale, chiar între suflete alese şi subtile, pe măsură ce prietenii devin mai maturi în vârstă şi experienţă? Tânărul încă necopt, oricât de bogat sufleteşte ar fi, are nevoie de o oglindă: el vrea să se vadă înţelept şi frumos; singur nu poate. Cu vremea el observă însă că şi celălalt urmăreşte acelaş lucru şi că din comunicarea ca o confesiune, a celor mai fine vibrări, nu iese o pătrundere reciprocă entuziastă a celor două suflete. Ceeace e în noi cu totul immaterial, neexpresibil în forme bine definite, obiective, ceeace e propriu zis vecinicul individual, neasimilabil al-

tor suflete, are nevoie mereu de o primire așà de iubitoare, delicată, fin-impresionabilă, încât asprimea relațiilor efective din viață alungă chiar între prietenii cei mai înrudiți electiv acest parfum specific al ființei unice, deplin deosebite de cele dimprejur, în adâncul tainic al sentimentelor, pe cari, neînțelese de nimeni, le luăm cu noi, immaculate de atingerea cu aproapele, înapoi în lumea, din care sufletul nostru, neapropiabil de cele pământești, le-a adus cu dânsul.

Asigurat prin viața în turmă, omul ia în fața morții o poziție mult mai ușuratecă decât dacă ar fi lăsat izolat înaintea ei. El nu se mai teme așà de cumplit de moarte, simțindu-se oarecum ocrotit de tovarășii săi; dimpotrivă, îndrăznește chiar a o disprețuì, firește preamărind viața: «căci după moarte nu va mai fi nici râs, nici joc, și nici o plăcere» [49]). Pentru partea ei de veselie și desfătare viața e neprețuită față de moarte, oricât aceasta ar fi liniște deplină față de osteneala continuă de aici. Sufletul nu și-l simte doară omul simplu nici aici, ci numai trupul; moartea însă sfărâmă trupul; toate plăcerile lui — așà de ispititoare și adormitoare întru sațietatea simțurilor — dispar odată cu viața. Caută dară și degustă viața și nu-ți face nici un gând negru pentru ce va fi dincolo. Unii antici, mai slobozi la vorbă, chiar nici nu se sfiesc a glumì pe pietrele lor de mormânt asupra vieții și morții: «de câteva ori am murit», zice un actor tragic din Pannonia superioară, «dar niciodată ca acum» [50]), iar un veteran roman mort în Pisidia, pune să i se scrie pe mormânt: «cât am trăit, am băut bucuros; beți și voi cari trăiți» [51]). Fatalismul de o parte, epicureismul de alta, dau omului simplu, nu arareori, un aspect cu totul brutal, în ce privește nesimțirea lui în fața morții și trivialitatea materialist-utilitară în fața vieții: «ce-am mâncat și ce-am băut, atâta e al meu», zice un roman din Italia pe piatra lui funerară [52]), iar un altul: «nu te mânià; te sfătuiesc să bei băutură caldă; toți murim» [53]). Un illyro-roman din Delminium zice: «cât am trăit am fost vesel, plăcut prietenilor;

acuma zac amorţit; aici se odihnesc oasele mele» [54]), iar un roman din Roma zice, aproape şi în forma poetică horaţiană, în orice caz perfect credincios epicureismului poetului: «prieteni cari cetiţi, turnaţi-vă vin, vă învăţ eu, şi beţi departe de mormânt, încununându-vă cu flori, şi nu refuzaţi fetelor frumoase întâlnirile Venerei; că pe toate celelalte după moarte le înghite pământul şi focul» [55]). In adevăr cercetarea asupra vieţii şi morţii poate păreà vulgului realist şi practic deadreptul naivă: «ce suntem ori vorbim, ce-i în sfârşit viaţa noastră? Cu o clipă înainte a trăit omul cu noi şi, iată-l, nu mai este; stă numai piatra şi numele; urme, nici una. Ce adică e viaţa? Zadarnic să te osteneşti a cercetà» [56]). Nu ne e dat să ştim nimic din ce va fi cu noi după moarte. Viaţa însă putem să ne-o facem cât mai plăcută. Să nu pierdem dară vremea cu gânduri melancolice, ci să petrecem.

Poporul nu prea are însă vreme de petrecere. El trebuie să muncească zi de zi până ce cade obosit şi nu-şi mai doreşte altă decât odihna. Dar poporul are marea binefacere a sărbătorilor.

Ce înseamnă o sărbătoare nu va puteà niciodată înţelege cel ce e totdeauna oţios: păstorul ori vânătorul n'are sărbători, — nu simte nevoia lor. Numai omul legat de munca orânduită, agricolă, manuală, industrială ori negustorească, poate preţuì instituţia prin excelenţă idealistă a serbătorilor. O sărbătoare nu e atât încetarea lucrului şi odihna trupului, cât e jertfa făcută zeilor: o zi de lucru desfiinţată în onoarea lor, pentru ca ei să binecuvânteze munca oamenilor. Căci zadarnic se osteneşte omul, dacă zeul e protivnic: el loveşte cu nerodire tot ce a muncit, tot ce a vrut să creeze, muritorul. Deaceea omul se purifică de petele muncii sale, se îmbracă în haine proaspete, se face cât mai frumos, pentru a fi vrednic de comunitatea cu zeul, în special concretizată prin jertfa pe altar, din care o parte e a zeului, cealaltă e a muritorilor: la banchetul comun al zeului cu oamenii aceştia trebuie să se apropie de zeu cât mai curaţi şi mai frumoşi. După închinarea la zei ur-

mează petrecerea proprie a oamenilor: cântece și jocuri, ospețe copioase, mulțumire a simțurilor. La suflet n'au nevoie oamenii să se gândească: întâiu, pentrucă aceasta e grija zeilor, iar, al doilea, pentrucă de geaba ar face-o, tot nu pot ștì și nu pot ghicì nimic. Totuș dispoziția sufletească pe care o crează aerul de sărbătoare e mult mai ridicată decât aceea din zilele de lucru. Dacă nu se poate bucurà de gândul abstract, poporul se bucură măcar de artă: arta lui simplă: muzică, teatru, procesiuni solemne, întreceri la jocurile atletice. E măcar aceasta o înnobilare a ființei lui, altfel așà de obtuse la orice ce e fără utilitate imediată.

Ca tot ce e superior omenesc, și sărbătorile au fost — crede poporul — înființate de zei. Ele sunt, ca și munca orânduită, ca arta de a face pământul roditor, ca minunea de a creà focul care topește metalele, un dar al zeilor. Tocmai deaceea însă, fiecare trib elenic ori barbar își are — pe lângă eventualele sărbători generale: ca acele panelenice — sărbătorile lui deosebite; zeii fiind diferiți la diferitele triburi, și sărbătorile sunt altele. Grecii din Pontul Stâng se întorc în vremea pacinică romană din ce în ce mai mult spre viața rurală; teritoriile lor roditoare dinlăuntrul Thraciei și Scythiei Mici, lucrate mai înainte numai de Thraci sunt lucrate acum și de Greci: sunt pline satele din Scythia Minor cu «senatori» din Histria ori Tomi, cari trăiesc la țară făcând agricultură [58]). Romanii din Pontul Stâng sunt la rândul lor, dela început, în marea lor majoritate proprietari rurali. E firesc dară, ca în viața Greco-Romanilor din Apusul Mării Negre unele din sărbătorile cele mai de frunte să fie de caracter rural [58]): Darzaliile greco-thrace dela Odessus, Diombriile dela Callatis, Rosaliile romane, primite pretutindeni, în orașe ca și la țară, cu entuziasm. — Sărbătorile rurale însă au un caracter mult mai idealist ca acele orășenești. Intocmai cum sărbătorile contemporanilor noștri dela orașe sunt — față de sărbătorile țăranilor — numai niște recreații igienice, de caracter, nu religios ori estetic, ci pur sanitar, tot astfel sărbătorile orășenilor greco-romani, de na-

tură religios-socială, erau mult mai reci, mai sportive, mai goale de sens poetic-religios decât sărbătorile Greco-Romanilor țărani. O serbătoare ori un joc cere și o anume primitivitate copilărească a sufletului, care să facă din fiecare credincios un personagiu foarte grav, incapabil de glumă asupra propriei acțiuni rituale ori a propriului joc, un copil care să creadă că tot rostul vieții lui în acel moment e de a împlinì strict conform tradiției ceremonia ori jocurile la cari ia parte. De această minunată armonie stilistică între joc și seriozitate nu sunt capabili orășenii în deobște înclinați spre scepticism și ironie.

Dintre toate sărbătorile agreste cele mai general-răspândite erau sărbătorile din mijlocul verei, celebrate în cinstea și spre pomenirea răposaților, la mormintele lor: *Rosaliile,* aduse din Italia de coloniștii romani [59]), s'au răspândit repede în tot ținutul thracic dintre Marea Egee și gurile Dunării. Sărbătoarea erà deosebit de simpatică Thracilor, cari credeau — toți — în nemurirea sufletului pentrucă ea presupuneà, măcar în forma modestă a somnului blând, o existență a ființei noastre și după moarte. Răposatul deveneà în lumea de dincolo un geniu protector al celor rămași dincoace, un *erou* [60]), căruia i se aduceau jertfe cum se aduc semi-zeilor și demonilor subpământeni. La *Rosalia* aveau loc în toate târgurile și satele greco-thraco-romane din Pontul Stâng marile sărbători cu praznice, pentru vii și morți [61]) deopotrivă; «banchetul funebru», așà cum se vede reprezentat pe mai toate pietrele de mormânt din părțile noastre: morții cu viii la un loc, — deveneà la «sărbătoarea trandafirilor» o realitate. Intâlnirea veselă la morminte cu cei răposați, participarea la banchet a celor morți, prin vinul și celelalte bunătăți ce li se turnau ori așezau pe morminte, împrieteneà pe om cu ideea morții, îi dădeà putința să înțeleagă moartea ca o blândă odihnă, îi creà o seninătate sufletească cu totul nobilă, infinit superioară scepticismului brutal al orășenilor, mai culți — și ca atare raționaliști — dar mai materialiști și epicurei decât țăranii.

Concepţia greco-romano-thracă despre moarte, aşà cum se exprimà în sărbătoarea Rosaliilor, răspunzând deplin modestului ideal popular despre viaţa de după moarte, a rămas biruitoare chiar asupra Creştinismului. Până în ziua de azi ţăranii daco-romani sărbătoresc Rosaliile în acelaş chip ca acum două mii de ani. Ideea creştină despre nemurirea sufletului n'a putut trăi în popor decât ca temă de poveşti superstiţioase, asemănătoare poveştilor păgâne despre iad şi despre demonii răufăcători, — întocmai cum nemurirea sufletului predicată de filosofia şi teologia tradiţională greco-romană, care făceà din fiecare răposat un zeu «subpământean», tovarăş al lui Hades şi al Persephonei, nu avuse în popor decât un rol poetic, ori, iarăş superstiţios-anecdotic.

Odată cu moartea şi orăşanul şi ţăranul din Pont, socot orice bucurie, orice desfătare, încheiată. Viaţa e totul. Moartea nici măcar durere nu e [62]). In «casa cea vecinică» [63]) — asta e mormântul — răposatul doarme întru vecinicia timpului [64]) «aceasta e casa eternă; aici sunt aşezat, aici voiu fi întotdeauna»[65]) sufletele, «Manii», «odihnesc» în «noaptea liniştită» [66]), toţi împreună, după neamuri, aşà cum au fost aşezaţi cu pioasă iubire: fiii şi urmaşii lângă părinţi şi strămoşi [67]). E strâmtă casa cea vecinică, dar dacă pământul nu apasă prea greu, somnul răposaţilor va fi senin: «şi acum vă rog, dacă respectaţi Manii, doriţi-mi toţi, numelui meu, numai: ţărâna uşoară» [68]). Deaceea îşi doresc toţi, cei vechi, înmormântarea într'un sarcofag: pereţii lui de piatră, de pământ ars, de plumb, de marmoră, ori de granit, ocrotesc scumpul trup închis înăuntru, spre a nu fi sdrobit de pământul greu ce-l va acoperì: e, inconştient, dela primul om care a născocit locuinţa aceasta a trupului, suprema pietate pentru chipul nostru pământesc, de care a fost legat tot ce erà mai propriu al nostru în viaţă, şi care nu se poate închipuì nici dincolo de viaţă ca distrus cu totul, ci rămânând mai departe şi sufletului, umbrei noastre cu chip omenesc, întru eternitate.

«Viaţa e totul». Dar ce cuprinde viaţa? Inainte de toate mult sgomot şi multă agitaţie, care numai dă iluzia vieţii, fără a fi viaţa: întocmai cum tăcerea şi singurătatea dă iluzia morţii, fără a fi deloc moartea. Pentru om viaţa e, înainte de toate, simţirea în dreapta şi în stânga a aproapelui: că omul e prin excelenţă un animal sociabil, se demonstrează nù prin opera păcii — care are numai foloase chiar pentru individul izolat — ci prin opera răsboiului; animalele nu poartă răsboaie: conflictele lor sunt individuale, pricina conflictului fiind individuală; oamenii poartă războaie şi indivizii mor cu entuziasm pentru motive total străine de binele lor personal: au murit o vreme, în răsboaie groaznice, pentru a face să biruiască cutare credinţă religioasă; astăzi mor pentru ideea naţională; mâine, când naţionalitatea va ajunge ca şi religia o chestie de conştiinţă a individului, vor găsì altă idee, pentru care să poată murì în comun: omenirei îi trebuie întotdeauna o idee pentru care să sângereze: fără sânge nu e nobleţă; pacea ca atare nu e decât odihna între răsboaie. Omul obicinuit preferă să moară în comun decât să trăiască în singurătate: el nu poate visà cu ochii deschişi şi nici nu-şi poate construì o lume proprie, care să-i dea impulsul vieţii — activitatea şi gândul — aşà cum i-o dau ciocnirile cu semenii lui în mijlocul societăţii. Oricât de înăbuşitoare ar fi viaţa în societate, ea e totuş bucuros primită de individ, numai să nu simtă golul iremediabil al singurătăţii, să nu fie silit a hotărî prin el însuş ce să facă cu propria lui fiinţă. Din când în când viaţa aceasta în turmă are clipe în adevăr sublime: e atunci când vezi întreaga massă de trupuri vibrând violent, ca o mare furtunoasă, pentru un gând, care a reuşit s'o cucerească, s'o suggestioneze, să inspire un foc suprauman chipurilor aşà de lipsite de expresie din zilele obişnuite. Altfel, viaţa în turmă e, ca şi la crabi, ca şi la oi, o înghesuială a indivizilor unii în alţii, — la oameni încă mai mult, o apăsare a unora asupra altora, până la turtirea celui slab, o forfoteală gălăgioasă şi absurdă. Posibilitatea de a se liberà din acest haos, dă chiar

omului simplu o oarecare bucurie: ţăranul deprins cu spaţiile largi, unde rămâne aproape în singurătatea ideală a filosofului, asimilându-şi, inconştient, ritmul vieţii sale cu ritmul naturii, se simte uşurat când se desface de mulţime: dar instinctul de societate îl împinge şi pe el curând înapoi în îmbulzeală.

Privită sculptural viaţa fiecărui om este mult mai simplă şi clară decât dacă e privită literar. Vorba e un material prea inconsistent, prea apătos şi aproximativ, ca să poată redà pregnant, exact şi tăios adevărul estetic ori metafizic. Noi azi am pierdut obicinuinţa de a privì şi cercetà *nudul* spiritual. Grecii din vremea clasică puteau redà şi nudul trupesc şi pe cel sufletesc, pentrucă erau pregătiţi sistematic întru gândirea plastică. Ca şi trupurile, sufletele omeneşti sunt foarte asemănătoare: numai mici amănunte le deosebesc unele de altele: înţelegerea sculpturală nu exagerează aceste amănunte, fiindcă ar creà monştri; înţelegerea literară exagerează amănuntele din cauza neputinţei ei de a redà ce e prea fin, şi crează de fapt demoni, nu oameni. Agamemnon, Clytaemnestra, Antigone, Orest, sunt oameni. Fetele lui Lear, Lady Macbeth, Hamlet, Iago, sunt demoni. — Vieţile diferiţilor indivizi sunt deosebite între ele potenţial, nu anecdotic, numai prin calitatea sufletului. Precum la unele trupuri ies oasele ori atârnă cărnurile, lipsind fluidul acela intim al materiei umane, care ţine încordat, ca o vargă de oţel, fiecare muşchiu, tot aşà sufletele sunt moi, lălâi, sau tari şi pătrunzătoare, — cu toată scara calitativă infinit de gradată, dintre cele două extreme. — Viaţa în societate e caracteristică prin uniformitatea ei, provenind din predominarea cantitativă a sufletelor de mie. Lipsa de suflete tari, dominatoare, în mijlocul unei societăţi, duce la totala trivializare a vieţii în comun. Dimpotrivă sufletele energice, creatoare, dau chiar mulţimii o vibrare sufletească mai sonoră. Iată un exemplu asupra vieţii şi morţii. Contemporanii lui Eshil au fost, toţi — am puteà zice — nişte eroi: fiecare atenian a plătit atunci cât mii de orientali. Pe pietrele funerare ale acestor eroi nu sunt însă decât două nume: cutare al

lui cutare,—cel mult și patria. Contemporanii—burghezi—ai lui Apollonios din Tyana scriu pe pietrele lor de mormânt laude cari n'ar fi prea mari nici chiar pentru Temistocle ori Pericle. Deosebirea vine de acolo, că idealul social nu erà dat în secolul al V-lea a. Chr. de cei mulți — cari și atunci erau doritori de puțină muncă și multă desfătare și glorie — ci de cei puțini, cari gândeau în stilul simplicității dorice. Când rasa celor tari s'a stins, cei moi au apropiat viața din ce în ce mai mult de nivelul sufletului lor.

Greco-Romanii din Pontul Stâng trăiau, ca toți anticii, infinit mai mult decât noi, în societate. Epoca lor, după câte știm, nu pare a fi fost turburată de prezența vreunor suflete prea tari, cari să-i scuture din beatitudinea banalității lor. Greco-Romanii din Pont își aveau viața foarte ocupată de multele manifestări ale activității publice, iar isprăvile celor mai modești — ca suflet — dintre dânșii, puteau aveà un răsunet enorm — material și moral — dacă erau îndreptate spre satisfacerea dorințelor societății lor: petrecerile, jocurile, fastul monumental. Oamenii aceștia se simțiau foarte importanți prin aplauzele ce căpătau dela contemporani și viața proprie le erà foarte prețioasă. A o pierde însemnà a pierde totul.

Viața Greco-Romanilor din Pont erà foarte plină. Cu toate că nu mai existau State libere, ca în vremea clasică, având tot mecanismul complicat al unui organism politic complet: cu funcțiuni numeroase deliberative și executive — în ale afacerilor interne și externe, în special în legătură cu răsboaiele nesfârșite în cari trăiau, — totuș Grecii din Pont dădeau o așà amplitudine autonomiei municipale pe care le-o dăruiseră noii lor ocrotitori, Romanii, încât noi azi văzând numeroasele decrete pe care «consiliul și adunarea poporului» le dădeà la fiecare prilej, fie pentru cutare îmbunătățire edilitară ori înfrumusețare monumentală, fie, mai ales, pentru onorarea propriilor concetățeni ori a străinilor — Greci, Thraci și Romani — de cari orașele aveau nevoie pentru binele ce li-l puteau face, avem iluzia că ne aflăm încă în niște State libere grecești, unde

cetățeanul, de multa ocupație ce o are ca factor politic, aproape nu mai are vreme să se ocupe de ale lui. De altă parte viața în asociații religioase, ori în cluburi social-economice, formà alte mici «State în Stat» cu magistrații, preoții, «senatul» și «adunarea» lor, speciale: nu numai cetățenii deplini, greco-romani, și liberții, dar chiar sclavii aveau prilejul să ia parte la viața publică: vedem de pildă sclavi ca membri activi ai asociațiilor religioase purtând atributul distinctiv ca atare, de *φιλότειμος* [69]). Deasemenea femeile iau o parte foarte activă, în special în asociațiile religioase [70]), ca «mame» [71]) ale colegiilor, ca preotese [72]), ca simple membre, iar onorurile publice ale soților ori părinților lor sunt un motiv ca și ele să fie distinse în chip public cu diferite onoruri [73]). Greco-Romanii din Pont, ca dealtfel pretutindeni aiurea în aceà vreme, erau încă de copìi scoși în viața publică și educați special spre a fi toată vremea atârnători de această viață, găsindu-și numai în ea tot rostul existenței lor. Copiii, cari erau instruiți foarte îngrijit de maeștri și învățători speciali, aleși de popor și plătiți cu leafă fixă anuală — în școli publice [74]) — nu erau lăsați întru fireasca modestie a vârstei lor, ci, singuri, sau împreună cu efebii, ei formau colegii speciale, iar la marile sărbători, cu jocuri, luau parte la întreceri asemănătoare cu acelea între oamenii mari [75]); astfel încă de copìi anticii din vremea aceasta se deprindeau cu onorurile publice: tot ce e ambiție și vanitate, zădărnicie a lumii, le devenià hrana neapărată a sufletului lor: valoarea vieții acestor oameni creșteà în măsura înfruptării lor din plăcerile faimei. — Ajunși la 18 ani copiii deveneau efebi; ei formau atunci un Stat în Stat: asociația efebilor, sub președinția efebarchului ori a unui gymnasiarch special; singuri, ori împreună cu bărbații tineri — *οἱ νέοι* — dând decrete pentru lauda publică la sărbători a cutărui personaj, care a făcut vreun bine clubului lor; ceremonii speciale în onoarea lor; loc de frunte în teatru și la sărbători, etc. — La fel, în sfârșit, colegiile după vârstă, marile asociații generale-cetățenești, cu scop cultural, «tinerii» și «bătrânii», *οἱ νέοι* și *οἱ γέροντες*, cari, în special cei

din urmă, organizați în gerusii, un fel de senat de caracter quasi-oficial, exercitau în orașele grecești o autoritate cultural-religioasă capitală [76]). Coroane de măslin, de dafin, de plop, de iederă, coroane de aur, busturi ori statui, portrete pictate, — foarte bogată erà varietatea onorării, pe care reciproc diferiții cetățeni din feluritele asociații pe vârstă, sau asociații religioase, ori din senatul și adunarea cea mare a poporului, și-o acordau, spre mulțumirea tuturora, dar mai ales a acelora cari odată onorați socoteau că nemurirea bietei lor ființe pământești e asigurată [77]).

Cetățeanul din Pontul Stâng — ca pretutindeni atunci în lumea greco-romană — aveà despre sine gândul că fără contribuția lui personală de bani, muncă sau discursuri, patria ar fi mult mai slabă și întreg imperiul ar decade. Firește, e de făcut deosebirea între locuitorii teritoriilor rurale ale Pontului Stâng și locuitorii orașelor. Toată agitația privește pe aceştia din urmă; dar nu trebuie uitat că cei dela țară socoteau ca un ideal viața celor dela oraș și la prima posibilitate căutau a li se asemănà lor. Un cetățean din Pont are — afară de ocupația sa particulară, pentru câștigarea existenței, ocupație simțită întotdeauna ca o corvoadă, nu ca o plăcere — nenumărate datorii publice de îndeplinit: are a luà parte la adunarea poporului în piață, la adunarea thiasului (religios) din care face parte, la adunarea colegiului (social) de *νέοι* ori *γέροντες* (în care trebuie să fie înscris orice greco-roman conștient de propria sa importanță), la adunarea «senatului» orașului — dacă e și în această corporație, — are a merge în gymnasiu la exerciții, are a luà parte la nenumăratele sărbători, procesiuni, întreceri, reprezentații în teatru și circ; are a fi eventual preot, magistrat ori ambasador al cetății; are a executà cutare lucrare de interes general, făcând parte din comisia de aprovizionare cu grâu a orașului, ori din comisiunea pentru repararea portului, a întăriturilor cetății, din comisiunile nenumărate pentru executarea diferitelor monumente onorifice, pentru înălțarea numeroaselor temple, din comisiunile pentru ale-

gerea de instructori, gramatici, retori și maeștri de diferite arte musico-gymnice la școlile publice, etc., etc. [78]). Suprema satisfacție a unui cetățean din acest timp e să fie proclamat de concetățenii săi ca «binefăcător», εὐεργέτης, al patriei sale. Decretele onorifice pentru diferiții binefăcători ai Elenilor din Pontul Stâng, redactate în tonul cel mai călduros, cel mai plin de laude pentru jertfa materială ori pentru contribuția de talent sau îndrăzneală a celui onorat, cu citarea în amănunte atât a isprăvilor cât și apoi a hotărîrii «senatului și poporului» din respectivul oraș pontic, sunt adevărate îndemnuri publice la imitarea — spre binele patriei — de cât mai mulți, a celui onorat: cum zice d. p. decretul lui Acornion din Dionysopolis: «pentru ca dară și poporul să arate că cinstește pe bărbații de ispravă și cari-i sunt binefăcători, a hotărît, consiliul și poporul, ca să laude pentru toate aceste fapte pe Acornion al lui Dionysios și să-l încoroneze pe dânsul la sărbătoarea Dionysiilor cu o coroană de aur și să-i ridice o statuă de bronz și să-l încoroneze și pe viitor în fiecare an la Dionysii cu o coroană de aur și să i se dea pentru ridicarea statuei locul cel mai în vază din piața publică» [79]); iar pentru onorarea eroilor morți pentru patrie, iată d. p. încheierea decretului votat de senatul și poporul dintr'un oraș vecin și strâns legat de Pontul Stâng, Olbia, pentru Niceratos al lui Papias [80]): «a hotărît dară consiliul și poporul, pentru ca îmmormântarea lui Niceratos să fie mai presus de toate strălucită, să se aducă trupul lui — de pe locul unde a fost ucis de barbari — în oraș la rudele sale drepte, iar prăvăliile din oraș toate să se închidă și cetățenii să se îmbrace în haine cernite și să-l urmeze toți în rând la procesiunea lui funebră și să fie încoronat de popor la îngroparea lui cu o coroană de aur și să i se ridice și o statuă ecvestră în locul pe care-l vor alege consângenii săi și să i se puie această inscripție: «Poporul, lui Niceratos al lui Papias, binefăcător din moși-strămoși și îndeplinitor norocos a nenumărate bunătăți către cetate, pentru virtutea lui și pentru binefacerea lui către popor»; și să-l înco-

roneze pe dânsul şi în fiecare an la adunarea pentru alegerea magistraţilor şi la jocurile de hippodrom închinate lui Achilleus după oracolul zeului pythic, pristavul vestind după cum sună inscripţia statuei; şi să se scrie şi tot decretul acesta pe o stelă de marmoră şi să se aşeze în locul pe care-l vor alege consângenii lui Niceratos, *pentru ca şi ceilalţi cetăţeni să devină mai zeloşi întru binefacerile către patrie, văzând pe binefăcători împodobiţi cu onorurile cari li se cuvin*»[81]).

Şi cu cât fiecare cetăţean, bogat ori influent, ştià că şi el, la rândul lui, va aveà a fi lăudat pentru faptele sale, cu cât fiecare cetăţean sărac îşi simţià viaţa proprie făcută mai frumoasă ori mai plăcută prin darurile ori binefacerile celor bogaţi şi puternici, cu atât entuziasmul cu care binefăcătorii erau lăudaţi şi răsplătiţi în chip public erà exprimat în accente mai călduroase, mai pline de recunoaştere a meritelor personale — fără teama de a se atribuì prea mult puterilor unui singur om şi a se defăimà comunitatea cetăţenilor — cu atât dară satisfacţia intimă a binefăcătorului, bucuria de a fi dat din al său, erà mai deplină. Decretele onorifice pentru Aristagoras al lui Apaturios, din Histria[82]), pentru Apollus al lui Niceratos şi Poseidonios al lui Geron, din Tomi[83]), pentru Apollonios din Callatis[84]), pentru Acornion al lui Dionysios, din Dionysopolis[85]), pentru Aischrion al lui Poseidippos, din Apollonia[86]), etc., etc., ne stau dovadă de sinceritatea aproape naivă cu care Grecii din Pontul Stâng se scădeau pe ei înşişi în lauda fără sfârşit a binefăcătorilor lor.

Cu cât Pontul Stâng se asimilă mai mult imperiului roman, cu atât grija de oraşele de aici trecù mai mult în sarcina guvernatorilor romani, iar cetăţenii avură mai puţin de făcut pentru gloria lor şi mulţumirea contemporanilor: câte-o fântână, câte-o bucată din zidul cetăţii, stricat în vreo năvălire barbară, câte un mic monument ori templu; mai ales însă «binefăcătorii» din vremea Imperiului dau bani diferitelor asociaţii particulare — religioase ori sociale — pentru ca să celebreze din venitul anual al respectivului fond, cu mai mult

fast, praznice copioase și veselie, fie sărbătoarea unui zeu, fie sărbătoarea morților la morminte, — Rosaliile, la locul de odihnă de veci a donatorului. Pentrucă meritele «binefăcătorului» devin mai modeste, laudele însă nu scad; coroanele de aur și statuile continuă a fi decretate acestor dăruitori de grâu pentru sărăcime, de vin la banchete, de untdelemn pentru gymnasii și palestre, de daruri în aur, podoabe ori lucruri de artă în marmoră și bronz pentru templele zeilor și ale împăraților [87]).

Dar nu numai viața sufletească externă a Greco-Romanilor din Pont erà determinată toată de legătura cu societatea, ci însăș problema capitală a unei conștiințe omenești, credința intimă a fiecăruia — pentru ocrotirea lui de rele în lumea aceasta, ori, eventual, salvarea sufletului în cea viitoare — întru misterul, vrăjitoria ori cultul tainic al cutărui sau cutărui zeu, nu erà căutată în comunicarea singuratecă cu preotul, ci tot în tovărășia colectivității întru aceeaș credință; «sfintele taine» păgâne: «botezul» întru Isis [88]), «împărtășania» întru «zeii din Samothrake», Dionysos, Demeter, Cybele, Mithras [89]), — erau luate în comun.

Valoarea acestor inițieri erà astfel pur formală. Dealtminteri chiar diferitele mysterii antice nu au atât în vedere salvarea sufletului după moarte, cât norocul din lumea de aici: întocmai precum întrebările puse oracolelor priviau tòt împrejurările practice individuale ori colective, la cari zeul aveà a da sfaturile cele mai favorabile [90]).

Nici una însă dintre bucuriile vieții în societate nu puteà egalà pe aceea, pe care cel de pe urmă cetățean din Pont o puteà aveà la serbătorile cele mari ale zeilor, Apolloniile, Dionysiile, Diombriile, Darzaleele, Caesareele, Panegyrele, etc. [91]), la cari: se făceau întreceri între copìi, ephebi și bărbați, în diferitele jocuri, ca la marile întreceri dela Olympia ori dela Delphi, în lupte gymnice de tot felul și în concursuri artistice, — se dădeau de către diferiții «binefăcători», agonotheți ori gymnasiarchi, uriașe banchete întregului popor, — se organizau de către slujitorii lui Dionysos, asociați în companii

călătoare, reprezentaţii în teatrele de aici [92]), — se dădeau în «stadii» mari «lupte de tauri» [93]), etc.

La aceste desfătări, cari făceau pentru oamenii simpli viaţa în adevăr vrednică de trăit şi la cari alergau, fireşte, şi cât mai mulţi dintre locuitorii teritoriilor rurale ale Pontului Stâng, poporul simţià aşà de adânc bucuria vieţii în societate, încât ideea morţii, adică a renunţării la toată această strălucire şi încântare, îl umpleà de groază şi îl făceà să exclame împreună cu filosoful epicureu: «sorbeşte din plin plăcerea deacum şi fereşte-te de a cercetà ce va fi mâine».

«Viaţa e totul»: cel răposat nu poate fi mai drept preţuit şi mai sincer plâns decât dacă trecătorul ştie cine-a fost el şi ce-a fost, în viaţa de aici. Fiecare piatră de mormânt grecoromană e un imn al vieţii: unii spun numai ce-au pierdut plecând la umbre, alţii însă spun şi însăş lauda vieţii, preamărind-o ca biruitoare a morţii prin cultul amintirii faptelor omeneşti; toţi, deopotrivă, se atârnă de viaţă, cred în ea cu desperare: este cu neputinţă ca odată cu moartea întreaga noastră fiinţă să dispară în pulbere şi uitare: «moartea ne poate luà viaţa, corpul piere, dar rămâne renumele nostru puternic după noi — numele nostru e în gura tuturora, trăeşte, e pomenit, cetit, lăudat, iubit...» [94]). Trecătorul e îndemnat să cetească epitaful: aflând cine a fost cel răposat, el îl va legà din nou de viaţă, îl va învià oarecum încă odată, va biruì nimicnicia: «aici sunt aşezate oasele poetului Pacuvius; voiam să nu fii neştiutor de aceasta; fii sănătos», zice inscripţia funebră a vechiului poet latin [95]), şi un olar din Roma repetă întocmai chemarea şi dorinţa lui Pacuvius, pe numele său, perfect necunoscut... [96]). Inceputul vanităţii omeneşti stă în această iluzie despre perenitatea amintirii, renumelui, gloriei.

De două feluri e lauda vieţii, după cum se priveşte omul pe sine în mijlocul lumii: ca părtaş al vieţii publice, ori ca individ singuratec. In primul caz avem imnul *gloriei*, în al doilea avem imnul *fericirii*.

In semn de recunoştinţă pentru activitatea sa, binefăcătoare societăţii, individul e distins de semenii săi cu laude, recompense, perpetuări. Cea mai mare binefacere însă, pe care o poate dărui un om semenilor săi, e aceea de a le face bucurie: cu totul egal, ce fel: gâdilare a simţurilor, ori gâdilare a vanităţii lor; principalul e să se simtă mulţimea veselă ori importantă, fără a cheltuì vreun pic de energie, cu judecata, închipuirea, ori fie măcar şi munca trupească ceva mai încordată. Un saltimbanc, un scamator, un filosof ori retor ambulant, un negustor de farmece, un bogătaş care dă ospeţe gratuite, un împărat bufon, un gladiator, un conducător de care de cursă, un cântăreţ, o hetairă, sunt mai siguri de *glorie* de cât un Socrate, un Aeschyl sau un Pericle. Mulţimea distinge pe acel care îi e simpatic. Iar simpatic e cel ce dă fără a cere nimic înapoi: nici jertfă, nici suferinţă, nici oboseală a sufletului.

Iar cel ce nu poate obţine gloria: gloria vremii sale, care în alte timpuri poate nu va mai fi o glorie, ci un lucru de ruşine, se mulţumeşte măcar cu numele bun în lumea de aici, care îi va întreţine amintirea după trecerea din viaţa pământească. «Numele bun», respectabilitatea bărbatului sau femeiei în societate: perfecta adaptare la tradiţiile, prejudecăţile, capriciile societăţii: perfecta robire a fiinţei tale la întrebarea «ce va zice lumea?». Cuviinţa, moda, datina, consuetudinea spirituală, cari nivelează aşà de desăvârşit pe cei săraci cu duhul, nu sunt totuş mai puţin hotărîtoare decât pentru cei mulţi, pentru gloriile cele mari: pentru artiştii, filosofii, oamenii politici, cari «exprimă mai adecvat» mentalitatea masselor sociale, cari «mişcă», «instruesc», «conduc» — «opinia publică». Creatorii marilor curente pornesc dela sufletul mulţimilor, se hrănesc din el, se ridică prin el şi se întorc la el: nici eroi, nici martiri, ei sunt totuşi mai cunoscuţi ca eroii şi martirii, prin gloria lor: glorie nediscutată, neprecupeţită, sanctificată, de mulţimea care se adoră pe ea însăş în idolul ei: Victor-Hugo-ism uriaş în monumentalitatea banalităţii lui.

«A luptat bine în arenă», «a hrănit și ospătat pe nevoiași și străini», «a fost soție credincioasă» — lauda vieții bărbătești și femeiești [97]) nu poate fi completată decât doară prin înșirarea demnităților avute, a recompenselor primite și a însemnării gloriei cucerite în viață ca fiind «cel dintâiu» — în orice: la înnotat, la aruncatul lăncii [98]), pe scenă [99]), în stadiu [100]), în răsboiu ori în pace = *ὑπερβαλόμενος τοὺς πρὸ ἑαυτοῦ* [101]), — *notus in urbe sacra, notus quoque finibus illis...* [102]), — *ille ego* (Pannoniis) *quondam notissimus oris* [103]), — *ille ego qui quondam: praetor* [104]), *causarum orator honestus* [105]), *comoedus* [106]), *κυνηγός* [107]), *γυμνασιάρχης καινῶν ἀγώνων* [108]), negustor de piei de capră [109]), medic [110]), etc., etc. — «A fi cunoscut», suprema dorință a vanității omenești, cu orice preț, chiar herostratic. «A urcà treptele sociale», a devenì din sclav, liber, din liber, cavaler, senator, împărat, — suprema satisfacție pentru care se pot face crime, se pot sdrobì suflete cu milioanele: să poți, pe piatra ta de mormânt, face gelos de «gloria» vieții tale măcar pe umilul vagabond al drumului mare, prin aceea că tu declari a fi avut o casă, o familie și o descendență, e o satisfacție pe care moartea, care îți ia tot, totuș nu ți-o poate luà. Iar dacă ceeace poți spune despre excelența ta merge până la demnitățile înalte, statuile, coroanele de aur, zilele de sărbători în onoarea ta, atunci gândul despre somnul nesimțitor al morții, care așteaptă inevitabil pe fiecare dintre muritori, nu mai e decât o ațâțare pentru a cântà cât mai sgomotos și provocător lauda gloriei, lauda bunului nume, lauda vieții multiplicate în înfinit prin rezonanța socială a propriului ton, crescut până la fundamentalizarea lui ca mod de exprimare a vieții întregii societăți.

Gloria este o realitate spirituală de caracter exclusiv social. Viața individuală poate fi totuș o povară, de care să ne dorim liberați prin moarte, adesea tocmai din cauza gloriei, în orice caz, cu toată gloria, oricât de multă satisfacție ar produce iubirei de sine a individului și oricâtă invidie celor dimprejurul lui. Căci gloria constituie numai aspectul obiectiv al

intensificării vieţii individuale. Dimpotrivă, aspectul subiectiv al acestei intensificări ajunge la cea mai înaltă expresie în aceea ce s'a numit Fericire. Precum gloria este un concept care nu poate fi stabilit decât prin conştiinţa socială, tot aşà fericirea e un concept stabilit înainte de toate, adesea chiar exclusiv, de conştiinţa individuală, solitară. — Ce e însă fericirea? E gând ori e sentiment? E trăire multilaterală şi expresibilă, ori e trăire momentană, unilaterală şi nedefinibilă? E stare de suflet subconştientă, ori e tocmai dimpotrivă conştiinţă potenţată?

Sentimentul infinitului se manifestă egocentric în om în trei direcţii: spaţial, în Dumnezeire, — temporal, în Nemurire, — potenţial, în Fericire. Omul simplu antropomorfizează în naivitatea lui cele trei concepte create transcendent de genialitatea umană milenară, materializându-le, utilitarizându-le şi mărginindu-le: Dumnezeire, în formă şi cu suflet omenesc, — Nemurire, a personalităţii omeneşti aşà cum e: singular şi accidental existentă, — Fericire, în ritmul funcţiunilor vitale, ori chiar în simpla viaţă sensuală.

Fericirea e o stare de conştiinţă, care în cea mai curată manifestare a ei, presupune ca prealabile următoarele realităţi spirituale: sentiment covârşitor, slăbire sau chiar încetare a raţiunii critice şi a voinţei creatoare, contemplativism, unilateralitate şi momentaneitate a cauzei fericirii, generalitate a efectelor autosugestiei de fericire cu transformarea totală a ritmului obicinuit al vieţii, conştiinţă — iluzorie — despre creşterea — în acel moment — a energiei noastre vitale până la sentimentul de asimilare cu nemărginitul divin, apercepţie completă afinitar-electivă a sublimului.

Această stare de conştiinţă se realizează însă foarte rar şi numai pentru un timp foarte mărginit, adesea numai ca o fulgerare, în mijlocul haosului de agitaţie, banalitate şi întunerec obicinuit al vieţii. Deaceea oamenii simpli şi-au creat un fel de surogat al fericirii, pe care-l întâlnim la fiecare pas proclamat în viaţă ca proprietate spirituală a mii şi milioane de

muritori. Pozitiv acest surogat e echivalent cu starea de beatitudine vegetativă următoare satisfacerii complete a simțurilor, instinctelor ori scopurilor conștiente ale voinței egocentrice. Negativ el e echivalent cu conștiința despre încetarea sau absența durerii, suferinței, golului vieții. — In sfârșit mai e și un al treilea fel de fericire, cea retrospectivă, cu complementul ei, fericirea prospectivă. Fericirea retrospectivă, r. prospectivă, e, ca esență și efect, total deosebită de fericirea sublimă și de fericirea vital-sensualistă. Ca origine ea e de caracter nu sentimental, ci intelectualist-imaginativ, derivând din instinctul vieții, care ne înfrumusețează atât trecutul cât și viitorul, spre a ne face existența prețioasă și deci a ne îndemnà la perpetuarea speciei. Ca efect ea e, nu contemplativă, ci activă, și stă la baza creației artistice, adică a impulsului de perpetuare a vieții antropomorfe. — In legătură cu fericirea retrospectiv-prospectivă stă fericirea melancolică: disolvarea durerii, pasiv în lacrămi, activ în opera de artă: e o descărcare de energie negativă, care ar fi trebuit să ducă la distrugerea vieții și care, prin putința plânsului pasiv sau activ, e transformată în energie pozitivă, de suportare senină a vieții, sau de creștere și multiplicare dureros-violentă a ei: în ambele cazuri e o purificare, iar sentimentul vital al împlinirii acestei purificări constituie fericirea melancolică.

Puterea obicinuinței crează la omul din popor o stare de mulțămire cu împrejurările tradițional fixate, din care, fiind scos, se simte nefericit. Fericirea vieții neturburate în obicinuințele ei e subconștientă. Ea trece în câmpul conștiinței numai în momentul când se naște conflictul cu elementele răsturnătoare ale echilibrului stabil, care fusese creat într'un întreg trecut de luptă, sacrificiu și adaptare: între inerția care dă bien-être și activitatea care dă suferință. Fericirea omului comun este dar — în deobște — retrospectivă; câtă vreme ea e numai subconștientă, e ca și cum n'ar existà; chiar comparația vieții proprii, liniștite, cu viața nefericită a aproapelui, nu deșteaptă sentimentul propriei ferciri, ci numai teama su-

perstițioasă de a nu fi însuș lovit de nefericire; deabià când omul e atins direct de adversitate, «trecutul fericit» îi devine conștient.

Așà precum natura este antinomică Dumnezeirii, așà precum omul este antinomic Nemuririi, tot așà viața noastră intimă este antinomică Fericirii. Cele trei concepte idealiste, născute tocmai din protestul revoluționar al spiritului omenesc chinuit de realitatea bio-cosmică, rămân un veșnic domeniu al revelației metafizico-religioase, dăruite în rare străfulgerări geniului uman transfigurat prin suferință. De fapt, cel de pe urmă muritor este un genial descoperitor de mijloace și motive spre a se face nefericit, și cel mai strălucit creator de gânduri omenești luminoase este perfect neputincios în a găsì mijloace și căi cari să-l ducă la fericire. — Deaceea înțelepciunea populară nu a născocit în miile de ani de când aleargă după fericire, fără a o puteà găsì, decât un singur chip de a se apropià de ea: uitarea. Uitarea nenorocirilor, uitarea temerilor și a groazei de moarte, uitarea vieții reale în întregimea ei și afundarea în visul fantastic al entusiasmului dionysic, aphrodisic, apollinic.

NOTE LA MEMORIUL «GÂNDURI DESPRE LUME ŞI VIAŢĂ LA GRECO-ROMANII DIN PONTUL STÂNG», CETIT LA ACADEMIA ROMÂNĂ IN ŞEDINŢA DELA 21 MAIU 1919.

[1]) Cf. Bücheler, *Carmina epigraphica*, 816 (Roma): *Dii, si qua est caelo pietas quae talia curet*; 179 (Roma): *si quid sapiunt inferi*; 542 (Tarraco): *Manes si saperent*; 428 (Stabiae): *si sapiunt aliquid post funera Manes.*

[2]) *Raportul* meu asupra campaniei a II-a de săpături la Histria (1915) în *Anuarul Com. mon. ist.* pe 1915, p. 197 şi, aparte, p. 26.

[3]) *Histria IV*, p. 563 şi urm.

[4]) *Gerusia din Callatis*, p. 55 şi 74 sqq.

[5]) *Raportul* meu citat şi *Histria IV*, p. 534 şi urm.

[6]) Kalinka, *Ant. Denkm. in Bulgarien*, no. 333.

[7]) Cf. în această privinţă şi studiul lui A. Brückner, *Lebensweisheit auf griechischen Grabsteinen*, în *Jahrbuch d. Deutschen arch. Inst.* 1902 XVII, care vorbeşte şi de stela lui Anaxandros din Apollonia, mai jos interpretată de noi, pe altă bază spirituală decât cea propusă de Brückner.

[8]) Admit pretutindeni lectura lui Kalinka. — Stela e reprodusă şi la Perrot-Chipiez, *Histoire de l'art*, VIII, p. 347 şi la Brückner, *l. c.*

[9]) Cf. în această privinţă şi M. Collignon, *Les statues funéraires dans l'art grec*, Paris, 1911, p. 62.

[10]) Cf. art. lui Seure şi Kazarow în *Revue arch.*, *Zeitschr. für Religionsw.*, etc.

[11]) Vezi comentariile lui Caesar, *de bell. Gall.*, locurile citate în a mea *Nationalität der Kaufleute.*

[12]) Cf. d. p. Kalinka, *o. c.*, ind. col. 409.

[13]) Cf. AEM., II p. 129 sqq., 131; V p. 169, nr. 37 (vânătoarea calydonică).

[14]) Kalinka, *o. c.*, col. 409.

[15]) Cf. p. zeul thrac Apollon, şi studiul lui B. Pick, *Jahrb. d. k. D. arch. Inst.*, XIII, «Thrak. Götter».

[16]) Kalinka, *o. c.*, nr. 114, cu Pick, art. cit. din *Jahrbuch*, XIII.

[17]) Cf. inscripţia caracteristică din Serdica (AEM. XIV 150, 25): *Κυρίῳ Σαβαζίῳ 'Αθυπαρηνῷ Αὐρήλιος Δίζας Λουκίου ἱερεὺς ἀνέστησεν ἐξ εὐχῆς τὸν ναόν.*

[18]) AEM. VI p. 30, nr. 60, cu comentariul lui Gomperz (vremea romană).

[19]) CE. 856, 15.

[20]) CE. 420, 5.

[21]) CE. 809 (Vardagate Liguriae).

[22]) CIL. III 7584.

[23]) CE. 512, 10 (Cirta — Algeria).

[24]) CE. 591 (in agro Capenati prope Soracte).

[25]) CE. 611.

[26]) CE. 590 (Benevent).

[27]) AEM. XIX 227, 93 (Tomi): *πάντα χρόνος φθείρειν ἔμαθεν (μὲν) τοῦτο δὲ τηρεῖ, ζωόντων δόξαν καὶ φθιμένων ἀρετήν.*

[28]) CE. 507 (Ravenna).

[29]) CE. 513, 14 (Ravenna).

[30]) CE. 460 (ad Tibiscum Daciae; sec. II; un veteran *ex decurione).*

[31]) AEM. XIX 228, 94, r. 16: *οὐ κατ' εὐσεβίαν εἰσὶν αἱ θνητῶν τύχαι.*

[32]) CE. 493, 6 (Roma).

[33]) CE. 494, 2 (Roma).

[34]) CE. 428 (Stabiae).

[35]) AEM. VI 38, 80; 32, 62; 29, 59; 28, 58; *Μοῖρα ἀπαθὴς* (toate, din Tomi).

[36]) AEM. VI 51, 97 (Tomi).

[37]) *Ibid.*

[38]) AEM. VI 29, 59; 32, 62 (Tomi).

[39]) AEM. VI 28, 58 (Tomi).

[40]) CE. 490.

[41]) CE. 465 B, 19 sqq.

[42]) Italia: CE. 803, 2.

[43]) CE. 823.

[44]) CE. 387 (Roma): o femeie: *vixi duodetriginta per annos... quadraginta duo mecum fero flebilis annos.*

[45]) Cf. aproape pe toate monumentele funerare formula: H(oc) M(onumentum) H(eredem) N(on) S(equetur).

[46]) Vezi d. p. pe *consacrani Silvani Satoris* dela Ulmetum *(Cetatea Ulmetum,* II 2).

[47]) Adusă la Tulcea, nu se spune de unde, mai probabil însă dela Histria, decât d. p. dela Tomi, care e prea departe.

[48]) AEM. VI 46, 95.

[49]) CE. 186 (Italia).

[50]) CIL. III 3980 (Siscia): *aliquotie(n)s mortuus sum, set sic nunquam* (se recomandă ca *magister mimariorum).*

[51]) CIL. III 293 Col. Antiochia Caesaria.

[52]) CE. 187.

[53]) CE. 118 (Interamna Liris).

[54]) CE. 77.

[55]) CE. 856, 12 sqq. (Roma).

[56]) CE. 801 (Roma).

[57]) Senatori din Histria: la *Ulmetum (Cetatea Ulmetum* I, inscr. no. 2), la Chiuciucchioi (CIL. III 12489: *consistit regione Histri muneraque fecit Histro in oppido archontium et aedilicium et sacerdotium at Liberum)*, la Casapchioi (CIL. III 14449). Senatori din Tomi, în *vici*-i din teritoriul rural: un cavaler roman, *buleuta Tomitanorum* (CIL III 7543), de 65 de ani, *statuam vivus sibi posuit*; un veteran, *buleuta Tomitanorum se vivo sibi et coniugi suae memoriam fecit in praedio suo* (CIL. III 770), — etc.

[58]) Asupra sărbătorilor din Pontul Stâng nu e locul de a insistà aici. Voiu aduce tot materialul în *Histria* I; cf. deocamdată cele comunicate în *Gerusia din Callatis, Histria* IV şi *Cetatea Ulmetum* II 2.

[59]) Cf. *Histria* IV, p. 607 şi nota 4.

[60]) Răposatul în floarea vârstei e un *νέος ἥρως*, un erou tânăr *(νέος τὴν ἡλικίαν ἥρως)* (cf. Kalinka, *o. c.*, nr. 286 şi 287): trupul lui nu e obosit de vârstă, iar sufletul e fără suferinţă *(ibid.*, nr. 335).

[61]) *Di inferi manes* = morţii; *superi* = viii.

[62]) Cum zice o inscripţie din Aquileia: «sau mai bine nu plângeţi: nu e nimic rău, unde nu e nimic: *nil mali est, ubi nihil est*» (CE. 214).

[63]) *Domus aeterna*, în inscripţiile latine; *οἶκος αἰώνιος* ori *ἡρῷον*, în cele greceşti (cf. exemple la Kalinka, *o. c.*, col. 332).

[64]) Cf. CE. 481 (Gallia).

[65]) CE. 434 (Pisaurum — Umbria).

[66]) CE. 467, 8 (Roma).

[67]) CE. 473, 9 sq. (Mediolanium).

[68]) CE. 476, 8 sq. (Roma). De altfel sunt fără număr inscripţiile funerare latine, cari poartă încheierea *sit tibi terra levis:* «fie-ţi ţărâna uşoară».

[69]) Cf. *Histria* IV, p. 603. V. şi în CIL. III 1532 = un *servus . . . . coniugi(!) b. m. p.*

[70]) O inscripţie din Tomi ne face cunoscut un thiasos dionysiac numit după o femeie, Paso (AEM. XI 48, 60: cu adnotările lui Reisch) *Πασοῦς... θίασος*.

[71]) AEM. XI 44, 57: *μήτηρ δενδροφόρων;* cf. CIL. III 7532; tot din Tomi.

[72]) AEM. VI 22, 45 (= Cagnat IGR. I 602): *ἱερασαμένη μητρὶ θεῶν* (Tomi).

[73]) E cazul Sossiei Africana, soţia agoranomului Quietus şi fiica lui G. Iulius Africanus, în Tomi: AEM. VI 22, 45 cu XVII 92, 21 = Cagnat IGR. I 602 şi 640.

[74]) Pentru materiile predate în aceste şcoli, avem dovada monumentală

despre învățarea pe de rost a cântecelor lui Homer — mai ales, de sigur, a Iliadei — în cărămida dela Romula AEM. XVII 81, 1.

[75]) Cf. cele ce-am spus în această privință în *Gerusia din Callatis*, passim.

[76]) Vezi pentru toate *Histria* IV, p. 598 sqq. și *Gerusia din Callatis*.

[77]) Cf. în *Gerusia din Callatis* decretul în onoarea lui Apollonios.

[78]) Mai toate aceste ramuri de activitate ne sunt documentate prin inscripții chiar din Pontul Stâng, în AEM. passim (voiu insistà asupra lor în special în *Histria I*), — alte ramuri ne sunt cunoscute prin inscripții contemporane din alte părți ale lumii greco-romane, la Dittenberger, *Sylloge*[3], passim, cf. și Michel, *Recueil*.

[79]) Dittenberger, *Sylloge*[3], 762, 43: vremea regelui Burebista.

[80]) Idem, *ibid.*, 730, 23: sec. I a. Chr.

[81]) Cf. pentru această educativă dorință, și inscripția din Tomi, cam din aceeaș epocă (a regelui Burebista) la Dittenberger, *Syll.*[3], 731, 44.

[82]) Dittenberger, *Sylloge*[3], 708.

[83]) AEM. XIV 22, 50 (și la Dittenberger, *o. c.*, 731).

[84]) *Gerusia din Callatis*, p. 60 și urm.

[85]) Kalinka, *Ant. Denkm. in Bulg.*, col. 86, no. 95; cf. Dittenberger, *o. c.*, 762.

[86]) AEM. X 164, 6.

[87]) Vezi pentru documentarea tuturor acestor mici amănunte, *Zidul cetății Tomi*, *Histria IV*, *Gerusia din Callatis* și, mai ales, cât de curând, *Histria I*.

[88]) Pentru sărbătoarea Charmosynelor Isidei și pentru mysteriile ei la Tomi, cf. AEM. VI 23, 46 și Teodorescu, *Monumente inedite din Tomi*, p. 8 sqq., nr. 3.

[89]) AEM. VI 8, 14, cu adnotările lui Gomperz; special pentru mysteriile lui Dionysos, cf. AEM. XI 48, 60, cu adnotările lui Reisch.

[90]) Cunoaștem din Pontul Stâng pe Odessitani și pe Dionysopolitani mergând ca theori și mysti la templul și oracolul lui Apollon Clarios din Notion: vezi inscripțiile, pomenind și inițiarea la mysterii, la Macridy, *Antiquités de Notion II*, în *Jahreshefte d. oesterr. arch. Inst.* XV, p. 50 sq., no. 15 și 16

[91]) Cf. *Gerusia din Callatis*, p. 72 și urm.

[92]) Vezi inscripția dela Tomi, AEM. XI 43, 56 și cf. A. v. Domaszewski în AEM. IX 130, 98, și E. Szantó, *ibid.*, p. 133, și mai ales 134.

[93]) De pildă la Tomi, v. inscr. AEM. VIII 9, 23, cu comentariul lui Gomperz.

[94]) CE. 618 Treveris.

[95]) La Gellius I 24, 4, cit. de Buecheler CE. 848.

[96]) Buecheler, *l. c.*

[97]) CE. 548 Roma: *casta fide semper toru maritale dilexit / sobria, non moecha, simplex animoque benigno, / dedita coniugi soli suo, ignara alienum*; CE. 552 Sutrium, încă și (pe lângă calitățile de mai sus) s'a ocupat de copii, a fost foarte harnică și înțeleaptă; CE. 843 Augusta Taurinorum: *casta pudica decens sapiens generosa probata.*

[98]) CE. 427 Pannonia.
[99]) CIL. III 375 Parium-Mysiae.
[100]) AEM. VIII 9, 23 Tomi.
[101]) AEM. XVII 92, 21 Tomi.
[102]) CE. 249 Praeneste.
[103]) CE. 427 Pannonia.
[104]) CE. 426 Roma.
[105]) CE. 425 *ibid*.
[106]) CIL. III 375 Parium-Mysiae.
[107]) AEM. VIII 9, 23 Tomi.
[108]) Kalinka, 97, 98 Dionysopolis.
[109]) CE. 437 Forum novum in Sabinis.
[110]) AEM. VI 38, 80 Tomi.

DIES VIOLARIS

IN țara unde chiparoșii stau de pază la capetele celor întru vecinică pace adormiți, unde măslinii cu frunzele lor argintìi îmbracă munții ce se oglindesc în marea nemărginită, unde bolta cerului se înalță până în infinit, iar lumina soarelui pătrunde toate, dându-le lumină din lumină, — acolo omul are sufletul mai simplu și mai clar, seninul cerului și al mării îl înseninează și pe el și gândul iubitor de lumină se avântă în visare spre înălțimile albastre cu Platon, ori pe mările de smarald și safir cu Homer. Acolo viața omului se desfășoară în mijlocul firii însăș. Nu patru pereți ai unei case dau adăpost omului și mărginire gândului, ci pământul însuș culcă la sânul său pe cel obosit și cerul îl acopere cu mantia lui de stele, — iar ca pământul și cerul și marea, așà sunt și visurile lui de liniștite ori furtunoase. Și în mijlocul firii mărețe omul capătă adevărata lui măsură: plăpând ca o floare pe care o rupe vijelia, el trebuie să se plece cu supunere în fața puterilor nemărginite și neîndurate cari îl păsuesc în mijlocul lor, dar limpede ca lumina soarelui el singur poate să oglindească în fețele nenumărate ale sufletului său tot ce e frumos în lumea noastră dintre țărână și astre. Și cel ce l-a creat pe om i-a lăsat să știe și să se bucure de acest dar al lui de a vedeà frumosul și l-a lăsat să creadă că sufletul lui e vecinic, — întocmai ca cerul și marea și pământul cu cari se simte așà de tare legat prin iubire. In fața tainei nepătrunse a trecerii lui din această lume, gândul i se oprește înspăimântat: va fi mai rău ori mai bine dincolo; va fi și acolo soare, ori va fi întunerec?

Oricum ar fi, el nu poate însă murì decât cu trupul. Iar dincolo, unde sunt numai suflete, nu mai poate fi moarte. Tot ce a fost în noi mărginire piere; rămâne în viața de dincolo numai nemărginirea gândului nostru, care chiar aici în viață se ridicà adesea uriaș până la stele, căutând o lege și o formă și întrebând de începutul lucrurilor fără margini și fără început.

Prin moarte tot ce a fost trecător pământesc se șterge.

IN MEMORIAM CONSTANTINI ERBICEANV

MCMXIV

Cel trecut dincolo devine un geniu bun, un *heros*; prin moarte se răscumpără toate greşelile din viaţa de aici. Altfel, ce maiestate ar mai aveà sufletul, dacă ar trebuì dincolo să ispăşească fără sfârşit slăbiciunile unui trup de o clipă?

Trecerea din această viaţă, chiar a celor mai buni dintre noi, e o întâmplare cu totul obicinuită şi neînsemnată în mijlocul lumii nemărginite. Noi nu ne dăm bine seama de acest lucru, decât atunci când firea însăş ne dă vreun simbol al acestei nimicnicii:

departe în noapte, un vaet; tot mai slab; o fiinţă omenească, bună sau rea, de jos ori de sus, singură, fără apărare, s'a stins: cum piere o biată pasăre mică în infinitul cerului, răpită de un vultur; neclintită a rămas maiestatea nopţii;

departe, în mare, pe o corabie călătoare, un cântec solemn, rugăciuni, fum de tămâie; un muritor şi-a împlinit solia pe pământ, cere odihnă; în locul mormântului de pământ, necunoscutul are nesfârşitul mării; undele albastre se deschid şi cuprind în adâncurile lor trupul obosit; neclintită a rămas maiestatea mării.

Şi totuş cevà din noi nu dispare, nu poate muri; nimicnicia omenească e fără îndoeală legea supremă a vieţii noastre singuratice, dar în viaţa neamului omenesc întreg sunt şi lucruri nemuritoare. Ce sunt ele şi cum sunt, de pot aveà atâta putere şi măreţie? Căci ştim bine că tot ce e numai de folos în cercul a doi trei, într'o societate, în mijlocul unui popor, într'un timp, trece. Pentru ce s'au bucurat şi au suferit, pentruce au luptat şi s'au sbuciumat nenumărate suflete, adesea nu mai pot înţelege cele ce le urmează. Tot ce-i legat de intenţii pur omeneşti dispare. Dar gândurile omului, cari cu simplicitate copilărească, fără mândrie şi fără vanitate sunt consacrate de el zeilor, adevărului, frumosului, tot ce e dar închinat de el eternităţii, vedem că rămâne: pentru toate locurile şi timpurile. Şi gândurile acestea trăesc de sine, fără legătură cu cel ce le-a creat; adesea nici nu se mai ştie cum l-a chemat pe părintele lor. Geniului omenesc

în întregimea lui ne plecăm recunoscători pentru minunile de adevăr și frumuseță lăsate nouă de miile de ani din urmă. Iar necunoscuților binefăcători ai sufletelor noaste le dăm cea mai neprețuită din toate înfățișările sufletului nostru: pietatea. Pace vecinică celui ce a coborît din cer și această rază de lumină, dăruindu-ne-o pentru totdeauna. De ar trăì l-am iubì: ne-am uità cu ochi mari la el și ne-am bucurà de ființa lui ca de cer și de mare.

Sunt totuș puțini cei către cari se înalță sufletul nostru ca spre niște mântuitori. Pentru necunoscuții cei mulți cari au trecut dincolo, nu avem decât răceală de suflet ca față de milioanele de indiferenți încă în viață. Pentru aceia dintre cei adormiți, cari în viață au făcut pe alții să sufere, gândul nostru cel bun ne cere iertare. Pentru cei ce au suferit ei înșiși mult — și așà e toată infinita mulțime a muritorilor — inima noastră se umple de o compătimire melancolică. Iar pentru cei ce au făcut bine în viața lor simțim ca un avânt spre închinare. Judecată severă nu ne e îngăduit să facem. Căci noi înșine vom fi judecați de alții — slabi și neiertători — după noi: la dreptul, care ar și mai fi frumuseța sufletului nostru, dacă am cere pedeapsă pentru fiecare greșeală? Dela fiecare din noi nici nu rămân fapte. Acelea trec. Ci rămâne un răsunet, un ecou de armonie în alte suflete; și acelea, dacă imnul ce l-am cântat noi în viață a fost frumos și puternic, îl trec și altor suflete în alte generații, — altfel, se topește curând după noi și ecoul cântecului nostru.

Renunțare la glorie și mărire, resignare deplină întru măsura puterilor noastre adevărate, mângâiere cu visul supraomenesc al eternității, dar nu pentru a ne crede pe noi ca oameni eterni, ci numai pentru a ne îndreptà mereu gândurile noastre și a ne hotărî faptele noastre după gândul veciniciei: iată taina vieții senine.

Firea ne dă ca ajutor spre potolirea sufletului prea agitat de măririle omenești comparația între nimicnicia noastră și maiestatea ei eternă.

Dimpotrivă însă pentru viața de muncă și datorie trebuie tot din lumea noastră omenească să ne luăm avântul. In fața firii ne simțim ca niște copii sfioși și nu mai îndrăznim să creem noi nimic: prea ne sdrobește comparația. Dar alăturea de lumea creată de Dumnezeu e cea creată de om. Și în această lume putem îndrăznì și noi să urmărim vecinicia prin creațiile geniului nostru. Totuș cele mai puternice avânturi ale noastre nu dau nimic statornic dacă însuș sufletul nostru nu e deslipit de cele pământești, nu e acordat în tonul eternității. Căci faptele concrete dimprejurul nostru nu au în ele însele nici o însemnătate: ele au numai pe aceea pe care le-o dăm noi. Iar valoarea acordată de noi fiecărui lucru atârnă de concepția noastră generală despre lume și viață. Cu această concepție noi luminăm și cele dimprejurul nostru și propria noastră inspirație, propriul nostru avânt. Ceeace va fi rodul geniului nostru va fi mai mult o manifestare a gândului nostru despre lume decât un rezultat obiectiv al puterii noastre de a creà. Creațiile geniului omenesc există, tocmai, ca niște manifestări concrete, individuale, ale unor suflete bine definite, atât în caracterul lor primordial cât și în influențele externe exercitate asupra lor. Prin afinitate electivă simțim că dacă am fi avut de creat noi acel lucru, l-am fi creat întocmai ca autorul lui drept. Fără afinitate electivă opera concretă a unei minți de mult trecute e pentru noi un simplu element indiferent din cele ce alcătuesc lumea creată de om.

Putința de a trăì noi înșine în sufletul altuia e singura adevărată valorare omenească.

Fără îndoeală însă, un om într'o operă a sa se dă numai în parte: și e ușor și mai des cazul să se potrivească părți din sufletele omenești decât sufletele întregi. De fapt între oameni legea existenței sociale nu e afinitatea electivă, ci contrastul, antinomia dintre suflete. Chiar la cele mai deaproape înrudite încă poți descoperì părți deosebite, poți avea surprinderi, poți relevà contraste și suferì de opunere.

Din aceste contraste şi conflicte iese apoi însuş ritmul vieţii. Fără ele omul ar fi predispus la vegetare. Prin ele e silit să lupte. Şi nu odată dintr'o astfel de luptă a ieşit gândul nou al creaţiei.

De sigur însă, cea mai puternică antinomie e între sufletele discrete şi delicate şi cele provocătoare şi violente. In bine ca şi în rău cele două feluri de suflete tind să-şi accentueze cât mai mult caracterul lor specific, respingând din instinct apropierea de cele opuse lor. In acest sens astfel de suflete sunt cele mai înclinate spre conflicte şi deci spre gând intens. Marea mulţime a sufletelor omeneşti e însă treptat-treptat potolită. Având şi ele la început oarecare originalitate, lupta vieţii le toceşte şi le iea caracterul specific, făcând din ele elemente foarte cumpănite şi prevăzătoare, supuse şi lipsite de iniţiativă.

Oameni simpli şi oameni geniali, suflete josnice şi suflete cereşti, tot ce alcătueşte infinita varietate a lumii noastre pământeşti, trăeşte şi reacţionează după două mari complexe de relaţii: cu lumea din afară şi cu propriul suflet.

Din punctul de vedere al poziţiei omului faţă de lume şi — prin aceasta — din cel al vieţii omeneşti creatoare, sufletele se împart în trei categorii mari: suflete cari ieau în ele lumea fără a aveà nimic de spus dela ele asupra ei: e marea massă a mulţimilor pasive; apoi, suflete cari ar aveà cevà de spus, nu pot, şi-şi caută pe altele mai fericite ca ele, cari să le exprime gândurile: sunt cei mulţi, cari trăesc prin sufletul altora, mai mult ori mai puţin intens, după cât pot primì în ei din bogăţia altor suflete; în sfârşit sunt cei ce au cevà de spus şi pot spune: în forme de artă, de ştiinţă ori de filosofie şi religie.

Aceste suflete de al treilea fel sunt la rândul lor de două categorii: suflete perfect transparente, care lasă să treacă prin ele lumea aşà cum e: sunt eruditii în ştiinţă, tehnicianii în artă, filosofii practici şi moraliştii în gândirea abstractă şi în religie. Acest fel de suflete dau omenirii educaţia întru

adevărul naturii și sunt poate cele mai recunoscător iubite de mulțimile cari au nevoie de lumina sufletului omenesc lămuritor al lumii. Sunt în sfârșit alte suflete cari văd clar lumea, dar nu sunt mulțumite cu redarea realităților, ci caută explicări de cauze și efecte ale fenomenelor, crescând prin prisma sufletului lor toate obiectele ce le vin în apropiere și cercetându-le mai adânc în toate legăturile lor. Aceste suflete își fac o lume aparte, de idei pure, crescând prin spirit larg și bogat tot ce e altfel numai obiect concret, inert și indiferent, dând deci lumii alt suflet decât cel ce-l are obicinuit, propriul lor suflet. Inseși aceste suflete la rândul lor au tonalități diferite: în major și minor, și ritmuri deosebite: încet-reflexiv, vioiu-senin, ori furtunos-jubilând. Au profunzimi obiective de o maiestate divină ca a lui Michelangelo, sau subiective de o pătrundere demonică ce ne înspăimântă ca sufletul lui Lionardo.

Față de propriul suflet — «cunoaște-te pe tine însu-ți» al lui Socrates — prea puțini oameni au adevărata măsură a puterilor lor. Imensa mulțime — oamenii simpli ca și cei geniali — oscilează între conștiința de sine exagerată până la egolatrie și scepticismul de sine dus până la totala negare a propriei personalități. In cele mai multe cazuri — la mulțimea pasivă — avem un scepticism moderat de încrederea în propria experiență, — în altele, mai puține, avem conștiința vie despre propria valoare, moderată de teama de opinia publică și de respectul pentru autoritățile morale, oficial constituite; în sfârșit printre cei ce creează cu sufletul lor, fie chiar lucruri destul de modeste, întâmpinăm o anume valorare foarte binevoitoare a propriului eu, care duce la încântarea de sine. In comparația cu aproapele adesea chiar sufletele mai alese ca gând abstract și vedere pătrunzătoare a lumii au slăbiciunea de a se găsì continuu bune și nobile pe ele însele și mai puțin bune și nobile pe cele dimprejurul lor. Ele sunt înclinate sau să ignoreze lipsurile lor, sau să justifice prin explicări propriile greșeli. Nu există nimic mai

bun împotriva acestei suprapreţuiri de sine decât scepticismul. Autocritica pe care ne-o oferă morala stoică, în cea mai pură formă a ei — cea primitiv socratică — e totuş, din pricina însemnătăţii cu totul precumpănitoare pe care o dă raţiunii noastre, primejdioasă, şi anume chiar pentru aceia cari fac jertfe şi prin aceasta ispăşesc propriile rătăciri şi se purifică. In această privinţă cea mai preţioasă parte din filosofia lui Marcu Aureliu e cea de scepticism în privinţa valorărilor şi judecărilor propriului său eu. Continua comparaţie a soartei omeneşti cu nesfârşitul Cosmosului e cel mai bun ajutor împotriva prea marei bucurii ori prea marei întristări de lucrurile pământeşti.

Din această poziţie specială a sufletului nostru faţă de el însuş decurg pentru viaţa creatoare diferite caracteristice pregnante cari colorează în chip cu totul individual diferitele opere ale geniului omenesc. In special tonul sublim decurge din deplina uitare de sine şi totala afundare în gândul obiectiv, pe când tonul meschin decurge tocmai din accentuarea voită a notelor pe cari un creator 'şi le crede caracteristice personalităţii sale. Aproape întreaga artă modernă sufere de această supra preţuire de sine şi de exagerarea intenţionată a notei individuale, pe când arta veche ca şi cea a renaşterii e individualistă numai în măsura notelor instinctiv relevate de creator în opera sa.

Creatori mândri şi creatori modeşti, suflete mulţumite de sine şi suflete ce se îndoesc de propriile puteri: toţi muritorii cari se supun nevoii imperative puse în ei de a creà şi astfel încearcă să dea viaţă nouă pentru alţii, cari trăesc tocmai din viaţa mai puternică a gândului lor, toţi suferă în concepţie şi întruchipare, toţi deopotrivă au ei înşişi nevoie de alinare şi mântuire şi şi-o caută în alţii. Toţi sunt ca Amfortas care dă altora mântuire prin Graal, dar însuş are nevoie să fie mântuit de Parsifal. Şi faţă de toţi lumea cea multă e neîndurată. Ea cere creatorului — cum cer cavalerii Graalului lui Amfortas — să sufere mereu, să sufere cumplit, numai să dea mereu mântuire sufletului lor slab.

Și în această pătimire singuratecă a creatorului, unde doară mila sufletelor simple sau iubirea divinatoare a sufletelor înrudite cu el, de-l pot ajunge și mângâià, toate scăderile lui omenești se șterg ca asprimile munților în albastrul depărtării și el ne apare curat și frumos, pierdut în visurile lui ca un copil cu ochii mari privind în nemărginire.

In gând senin, cu caritate și blândeță, cumpănind binele și răul celor de veci adormiți, cu spirit de înțelegere larg iertătoare și cu pietate adânc recunoscătoare față de toate cele omenești, căpătăm noi înșine o liniște și ecvanimitate care pare a plecà din însăș liniștea pământului, seninul cerului și potolirea mării, așà de mult ne apropiem de ritmul firii: larg, maiestos, înălțat peste agitațiile și patimile omenești, — și așà de adânc ne unim cu natura etern liniștită și etern luminoasă.

Cu astfel de sentimente despre rostul nostru în mijlocul lumii să ne îndreptăm acum gândul către unul din cei aleși de soartă pentru a crește cu sufletul lor sufletele celor mulți și cari aici, sub acest acoperemânt, s'au socotit pe ei mai liniștiți și înălțați față cu ei înșiși și față cu vâltoarea lumii din care erau chemați aici de Platon și discipolii săi.

Un fiu de preot de sat, Constantin Erbiceanu a crescut, s'a deprins a înțelege lumea, s'a bucurat de ea, a rătăcit în mijlocul ei, apoi s'a regăsit pe sine și a luptat formându-și definitiv sufletul pentru o viață întreagă, ca foarte mulți alții de seama lui — copii de preoți, dascăli și țărani — în Moldova prin anii 1845—1865. Gândurile resemnate cu cari hrănește biserica creștină sufletele credincioșilor ei în viața de aici și mai ales ideea de răsplată în viața viitoare pentru faptele bune din această lume, i-au alcătuit, în mediul bisericesc în care a trăit de când a deschis ochii, în 1838, și până la sfârșitul călătoriei sale pe pământ, neîntrerupt, tonul

fundamental al reflexiunilor sale de caracter pur idealist, religios-filosofic.

Totuş sufletul său nu erà înclinat spre contemplarea mistică a lumii, ca operă armonioasă şi minunată a Celui Atotputernic, gândurile sale creştine nu se uniau în vreun avânt de renunţare la cele lumeşti şi de devotare ascetică spre frumuseţa transcendentală a lumii eterne; el aveà un suflet realist, care se simţià destul de în largul lui în lumea noastră pământească. Nu devenì deci monah, deşì erà îndemnat cu stăruinţă la acest pas de supremul ierarh al Moldovei în acel timp. El nu devenì nici preot, ci împrejurările vieţii — din fericire prielnice înclinărilor sale — îl făcură să ajungă profesor şi scriitor în cea mai roditoare dintre ramurile literaturii noastre bisericeşti contemporane, cea istorică.

Sârguinţa lui Erbiceanu în facultatea teologică din Iaşi fu recunoscută şi răsplătită cu trimeterea lui la Atena spre a-şi desăvârşì studiile. Acest fapt hotărî de tot viitorul lui. Invăţând limba greacă veche şi nouă, el fu printre cei din vremea lui aproape singurul în măsură să preţuească documentele şi manuscriptele de acest fel, ascunse prin arhivele bisericeşti din Iaşi şi cari cuprindeau lămuriri de preţ pentru istoria şcoalei şi bisericii româneşti. Publicându-le el îşi făcù drumul în viaţă cu totul altfel ca dacă ar fi rămas la studiile proprii teologice, pentru cari se pregătise atâta timp.

Ca toate domeniile de activitate spirituală, şi disciplina în care Erbiceanu aveà a lucrà o viaţă, cuprinde două părţi, adesea cu totul deosebite: constatări de fapte şi emiteri de idei nouă. El se oprì la cele dintâi, singurele cari constituiau şi încă constitue un material de studii mai rodnic pentru cercetătorul din Răsărit. El devenì un erudit şi anume — precum fusese pregătit de copil — un erudit ortodox.

Făcând apoi parte prin viaţa sa din însuş organismul bisericesc, având prietenìi şi duşmănìi mari chiar în clerul superior, el fu prins în vâltoarea gândurilor şi temerilor confesionale şi în aceea a conflictelor personale bisericeşti, de-

venind chiar în știință un adversar hotărît al catolicismului, iar în lăuntrul bisericii naționale un reprezentant energic și talentat al unor curente anumite contra altora.

Fără îndoeală azi creștinismul trece și în Apus printr'o grea criză. In lăuntrul bisericii catolice curentul modernist își face cale din ce în ce mai largă, iar de altă parte toate sufletele mai delicate cari au în ele puternic sentimentul religios, dar nu se pot cu nici un chip deprinde cu forma primitivă și naivă a concepției despre lume — în mare parte — strâmt semite, pe care o găsesc în creștinismul oficial, caută o altă împăcare a sufletului, fie într'un neo-creștinism cu o teologie și cosmologie indogermanică-panteistă și cu o etică direct inspirată de învățătura blândă, adânc omenească a Noului Testament, — fie intr'un misticism vag sentimental, inspirat de metafizica lui Platon, — fie în alte chipuri mai puțin caracteristice și precise, influențate de budism ori de alte sisteme religios-filosofice.

In special gândul cel mai greu și mai chinuitor al omenirii, nemurirea sufletului și viața viitoare — așà cum e înțeleasă de creștinismul oficial — nu mai poate da mângâiere și siguranță în viața de aici minților luminate, decât în cazurile cu totul rare, când o educație sistematică, bisericesc-creștină, încă din copilărie, a găsit și avântul mistic trebuitor — statornic și puternic pentru o viață întreagă — astfel ca între aceste minți și vizionarii evului mediu să nu mai poată fi decât deosebirea de timp, iar nu de gând.

Dimpotrivă, chiar în sânul bisericii oficiale, răsăritene și apusene, sunt astăzi sceptici, panteiști ori platonizanți. Adevărata religiozitate creștină e cu totul excepțională. Ea e înlocuită fie de o melancolie resemnată în *ignoramus ignorabimus*, fie de un romantism neo-creștin eclectic, care e mai mult negură poetică decât convingere religios-filosofică.

Poate niciodată ca azi, când lupta pentru viață e așà de grea și crudă, dumnezeeasca învățătură creștină a compătimirii și carității n'a fost mai mult primejduită de gândul

brutal egoist al milei disprețuitoare ori silnice, care ajută, fie pentru a vedeà pe cel nenorocit lingușind, fie pentru a aveà pur și simplu o liniște cât mai confortabilă de perfect epicureism, neturburată de plângerea celui nenorocit.

De altă parte poate iarăș niciodată mai mult ca astăzi gândul despre dreptul omului la plăcere n'a fost mai puternic și mai provocător, mai puțin înfrânat de vreun ideal purificator. Credința oficială creștină este nevoită azi prin biserică să facă tot felul de concesii, absolut contrarii spiritului adevărat creștin, pentru a nu-și pierde credincioșii, cari cu toată dreptatea, deși cu intenții adesea josnice, protestează împotriva învățăturii că toate plăcerile și toate frumusețile vieții omenești sunt numai o ispită a diavolului, spre a ne pierde sufletele. Biserica — legată de propriile ei dogme și canoane, imutabile — e azi în imposibilitate de a da o normă senin pământească și în aceeaș vreme curat creștină și sfântă, după care credinciosul să-și poată îndreptà pașii lui adesea rătăcitori între plăcerea și frumusețea omenească curată și înălțătoare și plăcerea, fără frumusețe, urît-epicureică. Singura cale pe care a găsit-o până acum biserica e o cale de adevărată slăbire a sufletelor prin iertarea periodică a păcatelor, cu ajutorul confesiunii și împărtășaniei sacre. E o iertare generală, asigurată dinainte, lipsită de orice sancțiune adânc morală și ajutând fără deosebire și pe cel ce a greșit din întâmplare și pe cel ce greșește sistematic, asigurându-se la fiecare nou păcat — asupra căruia conștiința sa cumva l-ar face atent într'o scurtă luptă înainte de săvârșirea lui — că totuș va fi iertat, dacă se va mărturisì și dacă va face bisericei o închinare materială.

Această concepție simplistă despre datoriile etice ale omului și despre legăturile lui cu puterea divină e firește generală în istoria mentalității religioase creștine a masselor populare: tot evul mediu, toată arta pornită din inițiativă laică, cu temă însă sfântă, creștină, în Apus ca și în Răsărit, în toate timpurile, chiar nouă de tot, toată istoria noastră națională, ne

arată în mii și mii de fețe aceeaș concepție patriarhală despre un părinte al lumii noastre continuu jignit și continuu iertător, cu fii cari mereu greșind sunt mereu uitători de propriile păcate. Nu e de fel o minune, că întocmai ca Domnii și Regii de pe vremuri, Episcopii și Mitropoliții își făceau cu conștiință ușoară viața mai plăcută, împlinind formele, dar uitând mereu spiritul adânc al credinței creștine întru care se mărturisiau.

Cu această înțelegere larg iertătoare a celor omenești, întru această atmosferă tradițională a bisericei creștine a trăit și Erbiceanu viața lui de om și de creștin. Având pentru conducerea corectă și prudentă în viață ajutorul caracterului său cinstit, rezemându-se pentru nevoia mai adâncă de credință și gândire religioasă în chip nešovăitor pe dogma ortodoxă, Erbiceanu n'a cunoscut chinul conștiințelor neocreștine, reformiste, n'a încercat vreo luptă pur teoretică împotriva spiritului contemporan al bisericei în mijlocul căreia a trăit, ci întreaga sa energie a fost îndreptată în direcția reformei moravurilor prea jignitor laxe și a procedeurilor prea evident lumești, pe cari el le constatà la unii dintre reprezentanții contemporani ai bisericei naționale.

In contrast cu prelații pe cari nu-i găsià destul de idealiști, ca reprezentanți ai culturei și credinței, Erbiceanu putù prețuì cu căldură și recunoștință pe alți fruntași ai bisericei patriei, cari trăiseră o viață mai în armonie cu înalta misiune ce le fusese încredințată. Astfel el descrise viața și activitatea mitropolitului Veniamin Costachi, a episcopului Neofit Scriban și a episcopului Filaret Scriban și făcù lauda funebră cu prilejul trecerii lor la cele eterne atât lui Filaret Scriban cât și învățatului episcop Melchisedec.

Prin biografii Erbiceanu își găsià, indirect, un chip de exprimare a propriilor gânduri asupra lumii și oamenilor. Sufletul său nu erà însă dintre cele cu rezonanță lungă și amplă, în cari fiecare idee și sentiment al altui suflet deșteaptă o întreagă mulțime de gânduri și sentimente proprii, atât de

amănunte cât mai ales generale, — ci el făceà parte dintre sufletele cari răsună scurt și precis ca ecoul clar, redând cele primite din alt suflet în chip credincios și însoțindu-le de sincerul sentiment de simpatie, deplin înțelegătoare. Fără îndoeală însă biografia ocupă în istorie un loc cu totul aparte, care o face capabilă de tratare în ambele direcții mai înainte pomenite. Felul de-al doilea, precis și obiectiv, în cea mai desăvârșită formă a lui, cea psihologică, răspunde poate mai bine scopului biografiei. Totuș întrucât biografia e numai un aspect al istoriei generale, ea rămâne neroditoare, dacă nu pregătește și pe creatorul ei și pe cei ce se împărtășesc din ea, la gânduri general omenești asupra lumii și vieții, gânduri cari singure ne dau putința de a înțelege evoluția și rostul omenirii pe pământ. Și în această privință istoria generală, cu aspectele ei sufletești așà de multiple, cu legăturile ei de evenimente așà de complicate, nici nu poate fi tratată fără o multilateralitate de spirit, aș zice proteică, fără rezonanța profundă și prelungă, care dă fiecărui fragment de gând și fiecărei bănueli de sentiment cu greutate întrezărite în așà zisul document istoric, amplitudinea de vibrații necesară pentru ca să treacă dela starea latentă a vieții anorganice la cea intensă a vieții omenești active. Istoria generală nu poate existà fără această operă reconstructivă, clădită fără îndoeală și pe o erudiție deplină, prima condiție ca reconstrucția istorică să nu fie numai o fantazie psihologic-artistică, dar mai ales clădită pe bogăția de posibilități sufletești a istoricului, care să fie deopotrivă în stare a prinde și valorà cu sufletul său și sufletul lui Ivan cel Groaznic și sufletul lui San Francesco d'Assisi, și brutalitățile politice și subtilitățile artistice. Și un moment nu trebuie să se creadă că această caracterizare a istoricului pune condiții irealizabile adevăratei istorii universale. Căci sunt mulți oameni fără nici un talent special de a creà, cari au această lărgime de suflet de a puteà înțelege și valorà deplin creațiile altora. Istoricul poate înțelege desăvârșit și viața politică — fără a fi cu ne-

cesitate el însuş un bun om politic, — tot aşà cum o poate înţelege pe cea artistică — fără a fi însuş artist — şi pe cea religioasă — fără a fi însuş preot sau chiar simplu credincios al unei religii anumite. Istoricul are numai nevoia de a fi un suflet clar şi vibrant, accesibil şi celor mai elementare manifestări ale instinctelor oarbe şi celor mai delicate gânduri şi sentimente nobil omeneşti. Darul de a creà istorie generală e principiar condiţionat de această claritate şi multilateralitate de suflet. Cine nu are acest suflet, zadarnic încearcă opere istorice de caracter general. Căci dacă prin afinitate electivă putem înţelege pe câţiva oameni aleşi, a căror viaţă o descriem apoi — în chip adesea desăvârşit — ca într'un fel de autobiografie, — pentru redarea vieţii masselor omeneşti şi a nenumăratelor şi aşà de diferitelor suflete conducătoare — în viaţa de Stat şi în gândirea creatoare — nu mai e fireşte de nici un ajutor simplul instinct de afinitate electivă.

In adevăr, ca o piatră de încercare a istoricului în ce priveşte gândirea lui clară şi pătrunzătoare, sunt mai ales două lucruri cari cer în creaţia istorică un dar de abstracţie cel puţin tot aşà de ascuţit ca al filosofului. Zic «cel puţin», pentrucă filosoful — întocmai ca matematicul — lucrează într'un domeniu mai restrâns de fenomene şi idei decât istoricul. Şi anume, pentru a întrebuinţà doi termeni bine cunoscuţi din filosofie, cărora însă în cele ce urmează le dau numai un rol simbolic, căci vor aveà alt conţinut, avem un proces de analiză şi unul de sinteză, a fenomenelor şi ideilor istorice, procese cari trebuie să preceadă orice concluzie de istorie universală.

Fiecare fenomen istoric are două părţi: un aspect formal, clar, cu legături evidente cu alte aspecte formale ale altor fenomene, iar de altă parte un conţinut spiritual ascuns şi adesea înăbuşit de vestmântul lui concret, având legături — mai mult ori mai puţin accesibile pătrunderii noastre — cu conţinutul spiritual al altor fenomene, adesea ca aspect formal evident eterogene lui.

In adevăr în viaţa sufletească a omului înrâurirea reciprocă dintre formă şi conţinut e aşà de variată şi complicată, încât multe gânduri înalte şi roditoare au la origine, nu alte gânduri, ci simple forme ale unor gânduri deosebite ca esenţă activă. Explicarea istorică a evoluţiei fenomenelor pleacă de obiceiu dela alte fenomene cari apar înrudite. Trebuie însă pentru a nu greşì în concluzii o *analiză* prealabilă foarte atentă şi subtilă a conţinutului spiritual al diferitelor fenomene cari apar după aspect înrudite, putând fi totuş în fond deosebite.

De altă parte nu toate evoluţiile istorice sunt ca râurile ce se pot urmărì, fie şi cu greutate, dela izvor până la confluenţă. Sunt în istorie fenomene pentru cari nu găsim decât la o anume distanţă o legătură. Această legătură îndepărtată — adesea uşor recunoscută — trebuie însă urmărită. Şi aici e greutatea. Căci sunt şi râuri subterane ale evoluţiei istorice. Aici însă numai cu *sinteza* reconstructivă ne putem ajutà. Din fragmente aproape informe de gânduri şi aspecte formale, din adâncimile divinatoare ale propriului suflet, trebuie să refacem ideal cursul râului ascuns, să aruncăm pod peste prăpastia între două proeminenţe bine definite.

* * *

O curiozitate nobilă de om cult şi harnic, alăturea cu predilecţiile lui de elenist şi om de şcoală, l-au făcut pe Erbiceanu să cerceteze arhivele şi bibliotecile Mitropoliei, Universităţii şi Seminarului Veniamin din Iaşi, precum şi biblioteca Seminarului Central din Bucureşti. Ceeace putù el găsì şi descifrà prin manuscriptele şi documentele greceşti ale acestor colecţiuni fu pentru toată lumea un izvor de cunoştinţe nouă asupra trecutului nostru şcolar-bisericesc şi anume mai ales asupra şcoalelor greceşti din ţerile noastre şi asupra începuturilor învăţământului la Români. Erbiceanu publică o mare parte din primele lui cercetări în «Revista Teologică»

întemeiată de el la Iași și pe care o conduse până la plecarea lui la București în 1887. In monografii independente el tratâ istoria Seminariului Veniamin, Școala greacă și română subt Vasile Lupul și Mateiu Basarab, Istoricul învățământului la români (Serbarea școlară dela Iași, — în colaborare cu A. D. Xenopol) și Istoria Mitropoliei Moldovei și Sucevei, cu un mare număr de documente inedite.

Aceste studii ale sale făcură lumea oficială atentă asupra eruditului ieșean și el fu chemat la București, unde pe de o parte ca profesor la Facultatea teologică, iar pe de alta ca redactor la revista oficială «Biserica Ortodoxă» și ca director al tipografiei Sf. Sinod, el putù împlinì tot ce gândurile sale de teolog, istoric, profesor și reprezentant al administrației bisericești îi cereau ca mai bun și frumos. In aceste situații favorabile activității sale el publică încă însemnate documente și cercetări istorico-bisericești și teologice fie în «Biserica Ortodoxă», fie deosebit. Astfel: «Cronicarii greci ce au scris despre români în epoca fanariotă», «Diferite știri contemporane asupra eteriei dela 1821», «Didahiile lui Antim Ivireanul» și «Sfaturile creștine politice ale aceluiaș către Domnul Ștefan Cantacuzino», diferite Documente din epoca lui Brâncoveanu și traduceri din grecește ale unor lucrări scrise de Români în vremea mai veche sau de Greci în timpurile noastre și având cuprins bisericesc și teologic, două Bibliografii grecoromâne, o serie de Documente privitoare la istoria bisericei române, în «Biserica Ortodoxă», în sfârșit o cercetare propriu zisă de istoria bisericii române, pornită în opoziție cu părerile emise asupra aceleiaș teme de învățații catolici dela noi: «Ulfila, viața și doctrina lui, sau starea creștinismului în Dacia traiană și aureliană». Discursul său de intrare în Academia Română avù ca temă personalitatea lui Naum Râmniceanu, ale cărui poezii asupra eteriei dela 1821 Erbiceanu le publicase cu alt prilej zece ani înainte.

Considerând cuprinsul tuturor acestor scrieri ale lui Erbiceanu, primul gând care ni se impune, e acela despre uni-

tatea și statornicia preocupărilor sale științifice. Deși în epoca de maturitate a vieții fu profesor de teologie dogmatică și apoi de drept canonic, el rămase ca învățat în acelaș cerc de idei în care se fixase ca tânăr la întoarcerea dela Atena. Documentele și manuscriptele grecești cari-i dăduseră — cum singur spune — ca niște prieteni devotați, tot ce putuse el nădăjduì mai strălucit în viață pentru cariera sa științifică, rămaseră până la sfârșitul activității sale — care precedă cu aproape zece ani sfârșitul vieții sale — obiectul său predilect de studii.

Această notă a sufletului lui Erbiceanu e caracteristică pentru temperamentul său de erudit: în știința de fapte orice amănunt e interesant și aceeaș temă poate dà prilej de studii o viață întreagă; dimpotrivă pentru învățatul cu temperament de gânditor punctul principal de vedere al tuturor preocupărilor e cel al importanței ideale a obiectului și cel al varietății cercetărilor de erudiție. Pentru erudit cercetarea în sine e scopul vieții: spre a aflà adevărul, fie chiar într'o chestiune de însemnătate cu totul redusă, eruditul e gata să jertfească toată energia sa; căutarea adevărului absolut e scopul aspru și nobil până la jertfă al tuturor ostenelilor sale. Cugetătorul are dimpotrivă alte ținte în cercetările ce întreprinde: adevărul absolut îl interesează mai puțin, adesea nici nu crede în el, pe când aflarea unei relații de cauzalitate între fenomenele aparent disparate, cari ne înconjură ca niște enigme din toate părțile, i se pare vrednică de cea mai deplină închinare a tuturor gândurilor sale. A iluminà cu puterea propriului geniu măcar o parte, cât de mică, din obscura poveste a *devenirii* sufletului omenesc, spre a puteà cel puțin bănuì care va fi capătul suferințelor și rătăcirilor noastre, e o năzuință, care ori de câte ori până acum ar fi isprăvit în întristare și desnădejde, e totuș prea asemănătoare cu sborul măreț al vulturului, ca să n'o încerce mereu omenirea, fie și numai spre a murì frumos.

Istoria generală al cărei scop e tocmai cercetarea luptelor omului pentru bine, adevăr, frumos și fericire, explicarea

înfrângerilor şi suferinţelor, povestirea biruinţelor şi jertfelor rodnice, are poate mai mult ca oricare altă disciplină a se sprijinì absolut deopotrivă pe eruditi ca şi pe cugetători. Sufletele acestea idealiste, aşà de deosebite între ele prin constituirea lor intimă, îşi sunt unele altora, cu sau fără voia lor, completarea neapărată. Eruditii dau punctul sigur de avântare cugetătorilor, iar aceştia dau eruditilor orizontul. Pe toti împreună îi uneşte aceeaş primejdie şi aceeaş suferinţă: relativitatea tuturor concluziilor lor. In infinitul de posibilităţi sufleteşti, cu cari are a lucrà istoricul, e atâta varietate de sentimente, atâta subtilitate de gânduri, atâtea întrebări la cari numai cei de mii de ani plecaţi la odihnă ar mai puteà răspunde cu oarecare siguranţă, încât adesea şi eruditul şi cugetătorul istoric pleacă obosiţi fruntea recunoscându-se învinşi. Şi totuş, de n'ar rămâneà în istorie decât însăş opera frântă a puternicilor biruiţi, încă şi aceasta ar fi o cucerire a gândului, un fragment de lumină furată din cer; căci nu e suflet care încercând deplin şi adânc sincer a trăì cel puţin în un al doilea, să nu devină el însuş mai puternic şi mai frumos, operă nouă a puterii omeneşti de jertfă, fiinţă nouă în lumea noastră veche, creată *deopotrivă* şi de Părintele ceresc ca şi de noi.

* * *

Erbiceanu publicând documente şi monografii de istorie bisericească, a avut un moment gândul să scrie şi o istorie generală a bisericei patriei. Socotind însă insuficient materialul cunoscut până la dânsul, el renunţă fără greutate la acest gând. Evident pentru Erbiceanu ca erudit, materialul erà cu totul fragmentar. Diferitele amănunte de fapte din istoria bisericei noastre erau cu neputinţă de clarificat; multe sunt încă şi astăzi, deşì s'au făcut din vremea când aveà el gândurile de cari vorbim, aşà de multe descoperiri şi cercetări eminente, încât astăzi un alt erudit ar puteà să îndrăz-

nească opera neîncepută de Erbiceanu. Totuş şi azi trebuie tot curajul unui reconstructor istoric, pentru a face toate operele de generalizare asupra trecutului nostru. Conştiinţa vie ce o avem cu toţii despre imensitatea materialului încă necunoscut faţă de cel cunoscut, împiedică şi azi pe eruditul aspru cu conştiinţa sa să încerce alt gen istoric decât cel monografic.

Cât priveşte însă mai de aproape istoria bisericească, ea e cu atât mai grea de făcut, cu cât — în mare parte — nu e atât o istorie a bisericei, cât o istorie a mănăstirilor şi a administraţiei bisericeşti, în forma cea mai complicată posibilă, aceea de istorie a persoanelor, iar nu a instituţiilor. Apoi, ea e strâns legată cu istoria politică şi economică a ţărilor româneşti, iar în special dincolo de Munţi, cu istoria reformei şi cere şi pătrunderea tuturor problemelor conexe de acest fel. In sfârşit mai toată cultura noastră veche, literatura, ştiinţa şi arta, e o formă de viaţă a bisericei noastre: a scrie istoria bisericei înseamnă, în bună parte, a scrie istoria culturei noastre. De altă parte prin legăturile ei cu diferite patriarhii străine şi mai ales prin închinarea atâtor mănăstiri din ţară direct bisericilor din Răsăritul ortodox, istoria bisericei noastre e până în amănuntele ei dependentă de istoria generală a bisericei răsăritene.

In aceste condiţii o istorie a bisericei româneşti pornită în spirit larg, cu luarea în considerare a tuturor fenomenelor de viaţă creştin-ortodoxă din părţile noastre, cere nu numai o cultură bogată de erudit multilateral, dar şi un anume dar de divinaţie şi reconstrucţie, fără de care unele fapte şi evoluţii ca, de pildă, întemeierea şi desvoltarea episcopiilor vechi româneşti, rămân cu totul nelămurite.

* * *

Erbiceanu s'a putut bucurà de un îndelung şi senin amurg al vieţii. El a avut prilejul să se uite înapoi asupra ostenelilor

sale ca asupra unui lucru încheiat în toate ale lui: activitate, intenții, speranțe. Așteptându-și an de an în liniște trecerea din această viață agitată în cea etern liniștită, el crezù trebuitor, față de multele lupte pe cari le avuse cu atâția neprieteni, să-și lămurească singur viața sa, explicând-o, justificând-o și valorând-o. Un școlar credincios al lui, căruia el îi încredințase manuscriptul, i-o publică îndată după adormire.

Această ultimă scriere a lui Erbiceanu e un document prețios pentru cunoașterea mai de aproape a sufletului său. O sinceritate rustică și patriarhală dă fără întrerupere coloare personală întregei expuneri. Nu se vede în această *confessio in articulo mortis* nici o silință de a fi mai sărbătoresc decât a fost în viața sa obicinuită. Bucuria pe care a avut-o pentru izbânzile din viață, ca și mâhnirea și revolta pentru necazurile ce i-au făcut alții, sunt tot așà de vii ca și cum el ar fi încă activ în luptă și nu s'ar aflà în apropierea chiar a drumului spre cele eterne. Alăturea de aceste sentimente, sgomot de luptă, resemnare greu stăpânită de suflet aprig, mulțumire de calea făcută de patrie spre mai multă dreptate și lumină ca în vremea copilăriei lui, — iată ce revine mereu în mărturisirea publică a lui Erbiceanu. Iubirea sa de neam și de dinastie e senină și plină de bucurie pentru trecut, având pentru zilele de azi doar numai dorința pentru moravuri mai austere. Gândul că și astăzi încă se face sistematic educația unei clase spre a stăpânì și a împilà, pentru a aveà cât mai multă bucurie în viață, și educația altei clase spre a fi supusă, umilită, răbdătoare și harnică, pentru a da cât mai mult material brut de plăcere și desfătare stăpânilor, — jalnica fărâmare a sufletelor de copìi din popor în gândul de a fi veșnic servi, urîta slăbire a sufletelor de copìi din clasa de sus în gândul de a fi veșnic stăpâni, lipsa de oameni liberi, conștienți de egalitatea deplină între ei, cu suflet întreg, senin, drept, frumos, — această mare durere a neamului nostru nu i-a fost un chin celui plecat dintre noi.

Creştin bun în cele ale bisericii, Erbiceanu s'a silit să ierte pe cei ce i-au greşit şi o spune în confesiunea sa, a crezut în mângâierea vieţii eterne întru faptele bune, şi cu ea a închis ochii.

Totuş creştinismul bisericei şi al şcoalei care ne învaţă că Dumnezeu ţine seama şi de cele mai neînsemnate gânduri ale noastre şi dacă sunt rele le pedepseşte, nu poate da mângâiere şi sufletelor mai puţin deprinse cu felul strict bisericesc de a înţelege lumea. E mare puterea Celui Atotputernic şi toate le poate. Cu toate acestea ce mică ar fi maiestatea Lui, dacă toate greşelile noastre de copii neştiutori ar fi ţinute în seamă cu scumpătate şi pedepsite întru eternitate. Pentru ginţile neastâmpărate şi nerăbdătoare, cu instincte primitive, poate că va fi fiind o binefacere învăţătura despre un Dumnezeu aspru şi mereu înclinat spre pedeapsă. Dar pentru popoare mai nobile, nu. Gândul de frică, de spaimă, faţă de puterea divină creează firi de servi, nu de oameni liberi. Adevărul trebuie să fie celălalt: suntem făptura lui Dumnezeu, după chipul şi asemănarea lui, suntem copiii lui, cari greşim pentrucă haina pământească a sufletului nostru etern e prea greoaie şi nevrednică de cer, dar cu avânturile noastre spre frumos şi adevăr suntem lumină din lumină, Dumnezeu adevărat din Dumnezeu adevărat. Pe toţi el ne-a creat cu dragoste deopotrivă şi noi suntem întru toate egali înaintea lui. Darurile pe cari ni le-a dat sunt opera şi frumuseţea lui, nu a noastră; n'avem nici un merit pentrucă suntem cu suflet frumos şi nu se cade să fim mândri că putem vedeà mai adânc şi mai departe decât alţi semeni ai noştri. Căci şi puterile noastre, ale celor mai buni dintre cei buni, încă tot mărginite sunt faţă de imensitatea lumii ce ne înconjoară. Iar dacă unii dintre noi văd mai puţin şi mai slab, nu avem dreptul de a-i privì ca pe nişte fiinţe mai pre jos ca noi. Şi ei, în felul lor, au o bucurie adâncă de ce e frumos în sufletul lor. Natură, creaţie omenească de artă, bucurie de viaţă, nimic nu rămâne fără ecou nici chiar în sufletul

cel mai slab dintre cele slabe. Atât că la unii se face în suflet lumină multă ca în soare, de multul frumos din lume, la alții lumină mai puțină. Firește dreptul de a vedeà și a ști acest lucru îl avem, precum îl avem pe acela de a ne simțì departe de cei ce nu sunt ca noi, dar acest imbold spre respingerea altor suflete nu a fost pus în noi pentru a-l folosì în chip urît, ci pentru a ne da cât mai multă conștiință de neatârnare; în neatârnare, în libertate deplină, ne simțim cei mai puternici și mai frumoși; în neatârnare suntem *noi înșine*, deosebiți de alții, floare nouă printre multele flori neasemănătoare între ele și care de care mai frumoase și mai deosebite în această lume.

Și trebuie să ne fie clar acest lucru, că nici cele mai modeste suflete nu trăesc zadarnic în lumea aceasta. Alături cu fiecare dintre noi crește încă de când suntem în leagăn datoria vieții noastre. Ferice de cel ce și-o cunoaște întreagă și o împlinește cu toată puterea sufletului său. Aceia dintre noi, pe cari îi cuprindem în marele număr al celor mijlocìi, au față de eterna lumină a frumosului datoria pe care și-a luat-o Marta față de Isus; cei puțini, aleșii, au datoria Mariei. Cine ar îndrăznì să spună că Marta nu a iubit pe Isus? Dàr încă în fața durerii, cât de sus sunt și cei pe cari de obiceiu îi vedem jos. Cât de sublimă le poate fi suferința și jertfa. Cu ce simplicitate pot renunțà ei la orice bucurie. Durerea e focul purificator prin care orice suflet e îndreptat dela pământ spre cer. Respectul față de durere ne înalță spre cer și pe cei ce nu suferim însăș durerea aproapelui. Respectul durerii ne face buni, ne face blânzi, ne face duioși, ne dă tărie întru cele adânc și vecinic omenești, ne face științori de propria noastră ființă, ne mântue de grijile mărunte, ne dă putere, ne dă libertate. Libertatea căpătată prin înțelegere și iubire, libertatea conștiinței împăcate. Căci e și o altfel de libertate. Ca și tăria, libertatea poate fi tot una cu simplitatea de suflet venind din necunoașterea lumii, a primejdiilor, relelor și necazurilor ei. E și aceasta o libertate, dar la fel cu a

ființelor fără judecată omenească, crescute în codri și locuri neumblate. E o libertate fără înălțare, fără liniște, fără maiestate. E apoi libertatea demonică la care se ajunge prin răceală, neiubire sau ură: a puteà pătrunde toate, a cunoaște toate, a cercetà numai pentru a ști, a respinge tot ce e credință ori speranță, a nu iubì nimic, — e iarăș tot a fi liber, dar a fi liber neuman: căci fără bunătate și iubire, fără încredere și fără visuri nu e viață omenească, ci e un chin zadarnic ca al geniilor căzute din paradis în infern.

Numai dând din sufletul nostru trăim deplin, și cu cât dăm mai mult, trăim mai deplin. Conștiința liniștită a aducerii unei jertfe sufletului altuia dă o siguranță incomparabilă propriului suflet: un fel de încredere neclintită în tăria sufletului tău și o liniște deplină în ce privește schimbările de orice fel dimprejurul tău. E ceva în felul datoriei împlinite, care-ți dă seninătate de conștiință, dar încă mai puternic și mai clar. Prin jertfa de sine sufletul nostru se înmulțește și crește până la puterea măreață pe care i-o atribuim divinității.

Din această conștiință împăcată prin jertfa adusă aproapelui răsare libertatea noastră adevărat omenească. Libertatea care e tărie și nu se teme de nimic, nu are a da nimănui răspuns pentru gândurile sale și faptele sale, nu are a se plecà în fața nici unui suflet cu sentiment de umilință, nu are a se simțì slăbită pentru nimic și față de nimeni în lumea asta.

Și această libertate e în ea însăș și frumusețǎ. Sufletul nostru strălucește ca o lumină de stea: prin propria lui lumină. Și chipul nostru nu e brăzdat de cute și ochii noștri sunt clari și pătrunzători și boiul nostru e armonios. Ca un copac milenar e de dreaptă și statornică ființa noastră în fața primejdiei și cerul senin și marea liniștită nu sunt mai mărețe în potolirea lor ca omul deplin liber prin dreptate, iubire și jertfă.

Iar prin această libertate *suntem noi înșine*, împlinim adică prima și cea mai însemnată condiție a existenței noastre pe

pământ, vrednice de lumea neasemănat de felurită, în care am fost lăsaţi să trăim.

Şi fiind tari şi frumoşi şi noi înşine avem un sentiment de incomparabilă seninătate, de bucurie reţinută, dar gata să jubileze în imn nebun la fiecare nouă oglindire a frumuseţei eterne a firii în frumuseţa noastră trecătoare, ne simţim cu aripi, am vrea să ne avântăm spre tăriile albastre şi tot ce în noi e viu ca dor de creare ne sgudue adânc şi ca Prometheus ne simţim puternici chiar în faţa puterii eterne, gata să creem noi o altă lume şi să suferim pentru ea o veşnicie, neînspăimântaţi, neînfrânaţi de nimic, luminoşi ca zeii prin geniul nostru şi tari ca ei prin libertatea noastră.

Să muncim în libertate, să creem în libertate, e să cântăm vieţii cel mai frumos imn, pe care l-ar puteà sufletul nostru cuprinde în adâncurile lui. Munca e ritmul vieţii. Ea dă ca şi libertatea tărie şi frumuseţă şi caracter propriu fiinţei noastre. Ea aprinde în noi lumina aceea cerească de care se luminează toţi cei mai slabi în jurul nostru şi cari recunoscători înconjură cu iubirea lor lumina mai puternică a sufletului nostru. Iar de multa muncă a milioanelor de lucrători harnici, luminează omenirea ca soarele în amează. Şi ritmului etern în care se poartă lumile infinite în Cosmos îi stă, în mărginirea lui, cu vrednicie alăturea, ritmul vecinic în care umanitatea îşi trece sârguinţa ei luminoasă dela veac la veac şi dela mileniu la mileniu.

Şi în acorduri pline, profunde, în mişcare solemnă, maiestoasă, trec valurile imnului vieţii, imnului muncii, în pulberea de aur cu care fiece răsărit de soare cheamă la lucru şi fiece apus de soare trimete la odihnă mulţimea semănătorilor de roade, semănătorilor de gânduri.

Iar când o clipă muncitorul se opreşte din lucru şi îşi ridică ochii spre zările depărtate, unde cerul se împreună cu pământul şi marea, sufletul său liniştit şi senin vibrând de ritmul etern al muncii, se simte una cu firea care vibrează în acelaş ritm etern în fiecare rază de soare şi val de apă şi

frunză de copac, şi i se pare că e una cu toate, că de mii de ani el e acolo împreună cu ele, în aceeaş tovărăşie senină şi măreaţă, în acelaş gând de eternă pace.

Il vezi pe muncitor sprijinindu-şi mâna uşor, cu iubire, pe unealta de muncă, stând drept, neclintit, privind departe; ochii lui sunt senini ca cerul: el e maiestatea.

De umărul lui se reazămă blând o femeie; trupul ei se mlădie ca o iederă lângă trupul voinic şi drept al bărbatului: ea e iubirea.

La picioarele lor se joacă neştiutori copilaşii; femeia îi păzeşte duios cu privirile-i înlăcrămate: ei sunt speranţa.

In înălţimi se roteşte măreţ un vultur, la orizont marea luceşte ca aurul, presărată de corăbii uşoare ca nişte pasări albe. Pe ogoare scântee pluguri, săpi şi coase purtate de mâini voinice în mişcări armonios ritmate ca valurile mării.

E pretutindeni pace, seninătate, lumină. In cer ca şi pe pământ. Şi din milioane de suflete porneşte acelaş avânt de recunoştinţă către Cel Atotputernic, Părintele tuturor celor de pe pământ: *gloria in excelsis Deo*.

IN MEMORIAM

LA MORMÂNTUL LUI DIMITRE ONCIUL

MCMXXIII

ACADEMIA Română spune azi prin mine cuvântul ei de despărţire celui plecat în Impărăţia liniştei.

Acum trei ani republica noastră, a celor egali, îl proclamase drept cel dintâi dintre noi. Şi cuvântul lui erà cuvântul nostru. In anul acesta el ar fi trebuit să se reîntoarcă între cei egali şi să cedeze cununa întâietăţii altuia. Ci Destinul a voit ca el să plece încununat.

Destinul a dat oracol cu înţeles adânc.

Sunt mulţi muritorii cari ajung a fi căpetènii. Unii pentrucă sunt înţelepţi, alţii pentrucă sunt buni, alţii pentrucă sunt meşteri în potrivirea cuvintelor cari adorm gândul cel treaz, alţii, însfârşit, pentrucă sunt violenţi. Puţini sunt însă aceia, cari ajung în fruntea tovărăşiilor de oameni, pentrucă în adevăr ar fi trebuitori acolo. Căci oamenii nu-şi orânduesc viaţa după nevoi, ci după chefuri. Şi adesea cei răi şi netrebnici sunt conducători, iar cei buni şi harnici sunt conduşi.

Dar în republica noastră fiind toţi egali, întâietatea e mai mult o sarcină decât o cinste. Şi de cumva ar încercà vreunul din noi a se mândrì cu cinstea ce o are la noi, el ar fi pedepsit îndată. Căci vredniciile noastre sunt neînţelese mulţimii şi slujba noastră împrejurul altarului lui Platon e mistică. Fiecare din noi îşi are şi o limbă străină în care oficiază şi ea e adesea neînţeleasă chiar celorlalţi tovarăşi, necum încă mulţimii. Cultul nostru pentru cele nouă Muze este dară aspru şi pur: vanitatea laudei goale a mulţimii, aşà de schimbătoare în urile ca şi în iubirile ei, pe noi nu ne atinge. In marea cea agitată a dorinţelor, patimelor, duşmăniilor, clevetirilor, perfidiilor, noi ne putem coborî cât ne place, dar în templul Muzelor murdarele valuri nu le putem aduce cu noi. Căci adevărul în sine, dreptatea în sine, frumosul în sine, sunt senine şi reci, ca înălţimile cerului: şi valurile cele murdare îngheaţă încă dela atingerea cu treptele templului.

Inţelegeţi acum, pioşi mărturisitori întru taina morţii, de ce în republica noastră cel care conduce, e în fruntea noastră,

pentrucă e trebuitor, iar nu numai plăcut, acolo. Şi înţelegeţi cât de rară trebuie să fie însuşirea aceea a lui, care ni-l face trebuitor, nouă celor ce putem trăì acolo fără trebuinţe de-ale zădărniciilor omeneşti.

Căci mulţi sunt muritorii cei înţelepţi, buni, meşteri în a cuvântà ori în a turnà chipuri de lut, meşteri în a duce după ei mulţimile. Dar puţini sunt muritorii cuminţi. Şi neamul lor scade tot mai tare. Şi chiar la noi, în restrânsa noastră republică, tot mai rară creşte iarba de leac a omului cuminte.

Destinul a dat oracol cu înţeles adânc, atunci când a hotărît, ca acela ce ne conduceà, să plece dintre noi purtând încă pe cap cununa întâietăţii. Ne uităm orfani împrejur şi nu vedem omul cuminte, căruia să-i împletim o cunună asemenea cu aceea, care acum e trecută în apotheoză.

Dar în templul nostru mai e şi o altă vedenie rară: noi suntem cei vecinic tineri. Lumea ne zice nemuritori, dar, ca de obiceiu, greşeşte: căci noi murim, murim chiar de mai multe ori în una şi aceeaş viaţă a lutului. Ceeace e adevărat, è, că până ce Părintele tuturor făpturilor ne cheamă la dânsul, noi rămânem mereu aceiaşi copìi naivi, şi nu pierdem nepreţuitul dar, de a ne mirà de necunoscut şi de a admirà sublimul. Şi fiecare din noi vine de aduce mereu hrană nouă tinerei noastre bucurii, niciodată obosite, de a mai cunoaşte încă o parte din necunoscut. Ci felul cum ne măsurăm noi între noi, e acesta:

Nù acela, care aduce èl mai mult, e cel mai vrednic, ci acela care are cea mai curată, cea mai sfântă bucurie, de aceea ce aduc àlţii.

Deaceea când vedem pe vreunul din bătrânii noştri mai tare înduioşat de frumuseţea noutăţii ce o aduce vreunul din noi, noi îi dăruim iubirea noastră mai cu grabă decât chiar aceluia care adusese marea noutate. Căci noutăţi pot născocì multe minţi isteţe, dar puţini sunt aceia cari ne învaţă a ne lepădà de bestia din noi şi a ne unì întru totul cu gândul cel vecinic, bucurându-ne şi suferind pentru dânsul.

Veţi înţelege dară, pioşi mărturisitori întru taina morţii, de ce bunul învăţător, care doarme acum în eterna pace, a fost socotit aşà de vrednic şi la noi în republica celor egali? Aproape treizeci de ani el nu a obosit niciodată, de a se înduioşà mereu, de fiecare nou talent tânăr, pe care-l descoperià între şcolarii lui, mereu şi mereu alţii. Cine ar fi putut crede, văzând pe uriaşul acela încruntat, dur, violent, hirsut, tunând în explozii de indignare tragică pentru câte o virgulă uitată de speriaţii învăţăcei cari-şi făceau la el — tremurând — dovada de vrednicie, spre a se chemà şi ei calfe ori meşteri în cercetarea tainelor trecutului, — cine ar fi crezut, că furibundul centaur erà mai bun ca Cheiron pentru Achilleus, chiar cu cei mai slabi dintre ucenici, atunci când i se păreà lui că descopere în îngăimările lor întâia lucire a aurului noutăţii. Şi el nu-şi uità şcolarii şi la mulţi le rămâneà credincios chiar când ei nu mai erau vrednici de credinţa şi iubirea lui.

Şi, de e rar lucru, ca discipolii să păstreze întreaga pietate către maeştrii lor, şi să nu se urîţească în atingerea cu patimele şi zădărniciile vieţii, apoi nu e mai des lucru, ca maeştrii să primească bucuroşi şi mişcaţi, ca deopotrivă cu dânşii maeştri, pe cei ce odată le-au fost şcolari. Lumea cea multă şi proastă îşi vrea mereu zei noui la cari să se închine. Şi de multe ori părăseşte pe zeii vechi şi buni pentru alţii noui şi slabi. Dar adevăraţii maeştri n'au voie să se uite la toanele mulţimii şi să se întunece de ele.

Căci fiecare tinereţe îşi trage conştiinţa despre puterile ei din bătrâneţele glorioase, pe care le însoţeşte pe drumul cel melancolic către Soare-Apune. Şi fiecare bătrân, care cade obosit, lasă un tânăr singur. Şi tânărul în aceeaş clipă e chemat bătrân şi altul, mai tânăr ca el, trece să-i facă tovărăşie şi sprijin.

Iar moartea celor bătrâni îmbătrânèşte pe cei tineri.

Ci nimeni nu ştie când îi va venì ceasul, să se risipească în nefiinţă. Şi socotelile vieţii noastre nu se încheie de noi, ci de cei ce ne aşează pentru somnul cel de pe urmă.

Ferice de acela care atunci nu e găsit dator, ci, dimpotrivă, se arată a fi dăruit èl pe alții, din larga revărsare a bogăției sale.

Căci taina vieții celei fără de moarte în memoria perpetuă a generațiilor, altfel așà de ușor uitătoare, stă în puterea ce a avut muritorul de a se curățì de păcatul încântării de sine. Stă în renunțarea de a se fi iubit numai pe sine, de a fi apăsat mereu pe aproapele cu greoaia lățire a ființei sale, de a fi cerut mereu recunoștință pentru faptele sale. Stă, mai ales, în puterea de a se fi dăruit mereu fără răsplată și fără nădejde, numai pentru iubirea de lucrurile cari nu putrezesc și pentru continua iertare a oamenilor, cari din țărână se nasc și în țărână se întorc.

Cel care doarme acum liniștit și deapururi neturburat de dorințele și patimile lui, de urile și răutățile altora, a luptat din greu cu marile furtuni ale firei sale, care-și cereà viața deplină: viața cu toate bucuriile și mulțămirile pământului. Dar cultul căruia se închinase, i-a ajutat să iasă biruitor și, încăodată, să slujească drept pildă.

Sclipitor lucru e să dărâmi cu glume Olympul. Minunat lucru e să sari în spirit vioiu și sburdalnic peste premise încete, direct la concluzii. Iar a luà toate în ușor, e elegant și încântă. Dar toate sunt lucruri nesigure.

Căci viața este alcătuită din echilibruri nestabile. Și a ne jucà printre ele, e adesea primejdios pentru capul nostru însuș: răsturnându-le ne răsturnăm pe noi. Și lumea își dorește, măcar în cei puțini, puncte statornice, de cari să se poată prinde, când amețește prea tare în vârtejul iluziilor și înșelărilor de oameni și lucruri. Așà cum în locul unei iubiri prea fierbinți, dar tot așà de schimbătoare, lumea preferă înclinările mai potolite, dar statornice.

Cel acum adormit a fost omul legilor, legămintelor și legăturilor. El a fost înlănțuitorul: s'a înlănțuit și pe sine și pe alții în ceeace erà orânduire prealabilă, poruncă legală a oamenilor, desfășurare minuțioasă a logicei, determinism ab-

solut al metodei. O, de câte ori nu ne revoltam, noi cei iuţi şi neastâmpăraţi, de opririle lui în loc pentru perfecta clarificare în corectitudine şi sistemă a mersului lucrărilor noastre. Ci dacă gândurile cele nouă se nasc din exploziile dezordonate şi nebune ale deslănţuiţilor, ţările şi naţiunile se păstrează prin oprèliştile întârzietoare ale înlănţuitorilor.

Şi nu din înrâuriri străine, ci din ce are mai adânc în firea lui poporul nostru, îşi trăgeà Cel acum adormit, înfăţişarea aceasta a sufletului. In mişcările potolite ale oamenilor noştri dela munte nu e nici încetineală de om leneş, nici lipsă de foc a firii lăuntrice. Ci e cumpănire, echilibru: între marea patimă a fiecăruia şi multele oprèlişti ale lumii: nù fùgi de ispită, ci te dai la ea, te lupţi cu ea, şi, de eşti om întreg, şi ştii ce e cuviinţa, codificată de neamul tău muntean, încă de pe când vorbià în limba Dacilor, rămâi un om de omenie, adică: rămâi înlănţuit.

Şi Cel acum adormit şi-a înlănţuit în formele convenţiunii celei mai distinse, gândul său, scrisul său, portul său, învăţătura sa, demnităţile sale, viaţa sa. Dând celor ale lumii aşà de mare însemnătate, el a iubit aceea ce dădeà strălucire în mijlocul lumii. El a dorit întâietăţile. Şi având cult pentru ele, odată proclamat conducător încă al unui fragment de lume, el oficià, cu seriozitate şi compuncţiune, demnitatea sa. Şi îi şedeà bine aşà: căci erà deplină potrivire între natura lui gravă şi solemnă şi demnităţile publice, cari cer reprezentare crescută, de pe cothurnii tragici.

Şi totuş, firea lui cea autentică, de pe dedesubtul tuturor convenţiunilor şi solemnităţilor, erà tot cea antìcă, a blândei, melancolicei, contemplativei noastre Moldove. Când Cel acum adormit a fost să-şi aleagă piatra de încercare a talentului său de cetitor în cărţile sibylline ale Istoriei, el nu a întârziat la întrebări uşoare, la rezumări de documente limpezi, ci, în romantică îndrăzneală, a atăcat problema cea unică: misterul originei noastre în ţările de azi. Şi cuminţenia sa, tactul său, învăţătura sa, n'au fost mai prejos de

îndrăzneala sa. El a înțeles că problema erà mai mare decât mărginirea unei singure vieți omenești și deaceea a dăruit tot ce aveà în puterile sale: statornicia întregii sale vieți întru lupta cu sfinxul.

Și credința sa a fost răsplătită. Vor trece secole și numele lui va fi legat mereu de povestea epică a luptei cu taina cea mai mare a istoriei noastre.

Căci între zâna Clio și închinătorii ei e această legătură sfântă: din lumina cea caldă a soarelui vieții de azi rugătorii ei se coboară în întunericul cel de sub pământ, unde locuesc umbrele nemângâiate. Și închinătorii către Clio ard acolo în întuneric sufletul lor, ca să facă lumină și să dea căldură, să dea contur și să remodeleze trup, palidelor vedènii așà de tare uitate.

Și celor cari-și ard mai credincios și fără cruțare sufletul pentru morți, Clio le dă în graiu și în scrisul pe piatră, răsunet și linie a Eternității.

Intre colinele îmbrăcate cu fagi ale dulcei grădini a Moldovei se întoarce azi obosit Acel ce venise la noi încărcat cu darurile tinereței harnice. Primește-l cu drag, Moldovă iubită, tu cea care de veacuri ne dai pe istoricii Patriei, și culcă-l domol, la sânul tău cald, la umbra răcoroaselor ramuri.

R O S A L I A

AU CĂZUT PENTRU LIBERTATE

*UN CÂNTEC DE JALE ȘI
UN CÂNTEC DE BIRUINȚĂ*

MCMXVII — MCMXVIII

I

ΘΡΗΝΟΣ

IN MORTEM COMMILITONVM

MEMORIAL IN ONOAREA CAMARAZILOR CĂZUŢI IN RĂZBOIUL PENTRU UNITATEA NAŢIONALĂ, CETIT IN ZIUA DE VII/XX NOEMVRIE MCMXVIII LA REDESCHIDEREA CURSURILOR DE ISTORIE ANTICĂ

PATRIAE:

«TV NOS FECISTI AD TE,

COR NOSTRVM INQVIETVM EST,

DONEC REQVIESCAT

IN TE»

(S. AUGUSTIN)

DE miriade de ori trecuse pământul pe la apheliu de atunci când, într'un cataclism interglaciar, geniala rasă dela Altamira văzuse pentru cea din urmă oară soarele apunând în undele Atlanticei.

Mii și mii de ani erau să treacă până ce o altă rasă de oameni, după nesfârșite rătăciri, lupte și jertfe, erà să găsească iară scânteea divină a geniului creator de artă nemuritoare.

Acum, rasa cea nouă înflorià la marea cea blândă, închisă de toate părțile, a Sudului.

Alte mii de ani au trecut și omenirea, desăvârșindu-se mereu, se aflà înainte de catastrofa actuală într'o bună stare, cum dela începuturile vieții pe pământ nu se împlinise încă.

Pământul trecut de apheliu își luase abià drumul lui uriaș spre periheliu, când, un soroc al Devenirei fiind încheiat și o culme atinsă, umanitatea înfiorată de spiritul distrugerii pentru crearea din nou, aprinse vechea clădire și ciclul cel nou începù.

Ci forța veche și cea nouă cari se pregătiau să se ciocnească, cu gândul de a schimbà mersul lumii, împlineau numai un nou proces de fermentare în viața de pe pământ, ducând la formele nouă ale aceleiaș eterne suferinți: apărarea de putrezire și moarte; nimica din Cosmos nu se primejduià, ci viața crescută la maximum împlinià numai legea ei de perpetuă creare din nou prin moarte.

Și în vreme ce lumile infinite alergau în òrbitele lor nemărginite fără răgaz și fără schimbare, în minuscula noastră lume, pierdută în această parte a Universului, începeà moartea și suferința.

Cum ară plugarul toamna ogorul umed de ploi, așà brăzdă omenirea fața pământului umed de sânge cu șanțuri adânci, cari se întindeau dela mările de Nord la cele de Sud.

Cum samănă plugarul, îngropând firul cel mai bun al sămânței în brazdele proaspete, așà aruncă omenirea în șanțurile cele nenumărate infinitele miriade ale fiilor ei celor mai frumoși, celor mai voinici, celor mai buni.

Şi precum sămânţa seacă sboară luată de vânt, când pleacă din palma sămănătorului, asvârlită în larga mişcare curbă, ci numai cea plină cade la fundul brazdei şi rodeşte murind, aşà au ajuns în şanţurile de jertfă numai acèi fii ai omenirei, cari erau grei de putere, iubire şi gânduri.

Iar peste şanţurile nenumărate a bătut ploaia de foc. Şi imensele brazde, grăpate de uraganul de fier, care răscolià văzduhul şi ţàrinile, au fost netezite, îngropând subt ele pe cei jertfiţi. Şi patru primăveri la rând au răsărit flori nouă pe brazde vechi-numai-de-un-an.

* * *

S'au frânt atunci de durere multe inimi de femei, de părinţi, cari pierdeau pe ai lor. S'au ridicat zadarnic întrebătoare spre cer multe frunţi de bărbaţi în putere, cari se dăruiau pe ei şi pe ai lor.

Umanitatea însângerată a blestemat atunci pe Prometheu aducătorul focului şi pe Prometheizii născocitori ai trăsnetelor, cu cari, asemenea zeilor, muritorii au crezut că se pot luptà. Ci ca Semele mistuită de tăria luminei lui Zeus, apărut ei în toată strălucirea sa de nemuritor, aşà s'a mistuit omenirea sub furtuna trăsnetelor pe care ea însăş o deslănţuise.

Şi şi-au adus atunci aminte oamenii, că nici unul din gândurile roditoare, cari aduseseră omenirea dela animalitatea hâdă a începuturilor la înălţimea şi frumuseţea quasi-divină a posibilităţilor vieţii actuale, nu biruise inerţia milenară decât prăbuşind — eroic — trupurile greoae ale uriaşilor informi ce li se puneau împotrivă, sau vărsând — în martiriu — sângele celor buni în lupta amară cu puterile întunericului.

Şi ca Iisus la Gethsimanì neamul omenesc s'a rugat: «Părintele meu, de este cu putinţă, treacă dela mine paharul acesta», şi iarăş: «de nu poate acest pahar trece dela mine, să nu-l beau pre el, facă-se voia ta».

Şi cei bogaţi la suflet au luat văl de doliu, resignându-se încrâncenaţi imperativului categoric al omuciderii şi sinuciderii în massă, iar cei săraci cu duhul au plecat supuşi şi apatici capul în faţa Destinului, continuându-şi fără schimbare viaţa lor de mizerie, trivialitate şi ignoranţă.

In locul dreptului celui slab, la apărare, s'a ridicat dreptul celui tare, la robire. Iubirea a făcut loc urei. Şi dacă cei nenorociţi, cei săraci, cei simpli, au mai putut încă aveà milă — căci răsboiul nu le schimbà întru nimic viaţa lor mizerabilă — cei bogaţi, cei fericiţi, cari erau ameninţaţi fie şi numai într'un infim fragment al existenţei lor satisfăcute, au devenit animale sălbatice; instinctul odios al canibalului primitiv, înăbuşit de huzurirea păcii, dar tocmai prin această huzurire rafinat şi multiplicat, s'a arătat din nou gol ca în ziua dintâi.

Câtă risipă au făcut atunci stăpânii popoarelor, pentru a-şi păstrà puterea şi a birui pe adversari: câţi oameni, câte forţe, câtă frumuseţă nimicită; câţi morţi de prisos, câte distrugeri zadarnice!

Cei ce niciodată n'au iubit, puteau lăsà fără durere să se ucidă o lume; cei ce n'au agonisit niciodată întru oboseala trupului şi minţii lor, puteau lăsà să se piardă toată bogăţia milenară a neamului omenesc; cei ce n'au gândit niciodată decât la ei, puteau sacrificà o lume, numai să le fie lor bine.

Asprele pofte de pradă au fost liberate din închisorile ce li le clădise civilizaţia. Patimile bestiale de distrugere, ucidere şi viol au fost justificate cu dreptul răsboiului. Conducătorii naţiunilor s'au coborît adânc în noroiul instinctelor triviale şi făcându-se asemenea turmelor necuvântătoare le-au îndemnat cu facla incendiului în mâni să întindă domnia, imperiul, prin excelenţă superior tuturor celorlalte, peste toate ţinuturile până unde inundaţia umană se va puteà lăţi. Farisei şi

cărturari ai gândului filosofic despre rostul vieţii naţiunilor şi civilizaţiilor au căutat să adoarmă conştiinţele neliniştite ale acelora cari încă nu-şi pierduseră sufletul în nebunia generală.

Amară şi grozavă pedeapsă a Destinului a căzut însă apoi şi asupra conducătorilor sălbatici. Mulţimile deslănţuite, odată zvârlite înapoi de rezistenţa biruitoare a adversarilor, au început distrugerea propriei lor ţări, uciderea în massă a propriilor conducători, dărâmarea întregei orânduiri a societăţii de până la ei; cei săraci, cei înfometaţi, cei nenorociţi, au aruncat la pământ pe cei mai norocoşi ca ei din propria lor patrie, i-au maltratat, i-au batjocorit, i-au ucis. Din robi, ei au devenit tirani sângeroşi. Din exploataţi, ei au devenit exploatatori. Şi până şi roadele geniului creator, în artă şi ştiinţă, ale vremilor trecute, au fost nimicite, fiindcă erau rude bune cu foştii stăpânitori, deveniţi acum martiri.

* * *

De patru ani şi patru luni ţine uriaşul masacru al inocenţilor.

Imens rânjet de satisfacţie trebuie să fi strâmbând faţa hâdă a lui Satan, a lui Ahriman, a lui Siva, a tuturor zeilor cari despreţuesc, urăsc şi calcă în picioare, strivind cu scârbă, neamul aşà de numeros, aşà de mândru şi aşà de becisnic al oamenilor.

Şi totuş.

Din haosul primitiv s'a născut armonia, lumina şi pacea. Din cataclismul vremii de acum se naşte o nouă orânduire a lumii.

Peste bietele capete aiurite ale conducătorilor de popoare, trecând dincolo de slaba şi schioapa lor înţelepciune, se întruchipează din marea suferinţă anonimă a milioanelor de martiri jertfiţi pentru alte scopuri, pentru alte gânduri, pentru alte înţelegeri ale lumii şi vieţii, o «nouă libertate», o nouă frăţie, o nouă iubire, un nou ideal.

Până în adâncurile iadului am privit noi cei de azi și orice speranță de mântuire erà pierdută. Ci acum sufletul nostru se însenineazǎ iară.

Fără vina lor, popoare după popoare au fost îngenunchiate și sdrobite; ci astăzi ele iar se ridică.

Nu prin vrednicia lor, ci de pe urma marii dreptăți nepărtinitoare și reci, care se vestește, alte popoare văd lucind și pentru ele salvarea.

Toată înțelepciunea omenească a dat greș, când a fost să se prezică, în huetul bătăliei, viitorul neamului omenesc.

Soarta — nu soarta noastră, nu soarta lor — ci soarta care nu e întâmplare, ci e legea vecinică a evoluției vieții organice și spirituale în Cosmos, lege ascunsă nouă acum și deapururea — a hotărît ce aveà să devină fiecare după limpezirea haosului de fier și foc. Deaceea la o parte bucuria, la o parte mândria. Ci numai adorare în fața atotputernicei, a tot biruitoarei Deveniri universale.

Acei cari au căzut, au fost sămânța pe care o îngroapă în pământ semănătorul, ca să dea rod nou: «dela moarte la viață». Dar viața aceasta nu e fapta semănătorului. El a fost numai vântul și fluturele și pasărea, cari fac acelaș lucru fără să se glorifice de ce au făcut: căci toate urmăresc în lume numai ale lor proprii, — natura însă poartă grijă de cele comune, silind pe fiecare, sub pedeapsa cu moarte, să îndeplinească eternele ei legi, generale și nemărginite.

Voi, milioane de martiri, cari adesea nici n'ați știut bine de ce vi se luà tânăra, frumoasa, dulcea voastră viață, cari ați fost duși, tot așà de nevinovați, cum sunt duși mieii la tăietor, — grozava voastră jertfă nu va rămâne zadarnică. Căci nu omul, ci Rațiunea supremă, îngrijește de buna rodire a sângelui vostru.

Și voi cei cari ați pierdut pe cei uciși, nu împuținați viața prin plânsetul vostru, nu întunecați lumina lumei prin doliul vostru, ci creșteți puterea voastră, aprindeți inima voastră, pentru ca să împliniți și locul celor plecați.

Infinita caritate pentru blânda lor memorie fie-vă izvor de bunătate întru înţelegerea vieţii cu iubire şi iertare: ca din iertare şi din iubire să crească iară puternică frumuseţea vieţii interumane, care a fost să piară pentru vecie.

Păstraţi delicata melancolie pentru cei apuşi; bucuraţi-vă, cu închinarea datorită celor ce v'au pregătit prin moartea lor fiinţa voastră de azi; luaţi viaţa în chip grav, căci sunteţi toţi ca nişte înviaţi din morţi; oricare din voi puteà fi acum în locul celor ce dorm deapururea sub pământ: voi, femei, de suferinţă, dor şi boale, — voi, bărbaţi, de foc şi de molime; daţi vieţii nù preţul ieftin al celui ce n'a meritat-o prin nimic, ci consideraţi-o ca un act solemn de continuare spre eternitate, întru ce are mai bun neamul omenesc; fie-vă prezent teribilul memento: «au pierit cei buni, cei viteji, cei cuminţi» — amar vouă, celor ce aţi rămas, de veţi fi cei becisnici, cei uşurei, cei nebuni.

Şi nici nu jubilaţi voi ce-aţi scăpat de moarte, ci fiţi demni de martirii cari ne-au dat zilele de azi prin suferinţa lor inefabilă: nu moartea lor a fost grea, ci calea până la dânsa. Căci moartea lor, moartea de răsboiu, erà senină: erà moartea aşteptată dinainte, gândită ca o parte din marea existenţă colectivă, care se nutreşte din moartea individuală. Moartea de răsboiu e moartea pentru salvare, e moartea pentru viitor, e moartea publică, la care nu se plânge, ci se fac jurăminte. Ea nu e săracă, precum e moartea de pace, moartea trecutului, moartea amintirilor, moartea intimă, unde o inimă două de se sfarmă de iubirea ucisă, ci ceilalţi privesc aiuriţi şi fără simpatie, atârnându-se încă mai strâns de viaţa, care curge înainte, spre genunea unde cu toţii ne vom prăbuşì.

Imperiul celor ce au murit «nu e din lumea aceasta». Nenumăraţii eroi necunoscuţi, uitaţi înainte de a fi cunoscuţi, sunt dincolo de iubire şi de ură, dincolo de amintire. Cine ştie ceva de pescarul care pe marea înfuriată se pierde luptând îndelung, şi aşà de singur, cu moartea? Curând îl uită chiar ai lui. Viaţa cu nevoile ei triviale îi strânge pe toţi

în ghiarele ei murdare, până ce fiecăruia îi vine vremea, ultimului ἀγών — περὶ τῆς ψυχῆς.

Putea-veţi voi, cei cari aţi rămas, să biruiţi lutul din voi, aşà cum l-au biruit cei ce au plecat? Căci ţărâna nevrednică strigă desperată: «scapă-mă, fugi». Şi viaţa pentru voi abià acum începe. E viaţa pe care au hotărît-o cei cari au murit, cu un singur gând în sufletul lor îngheţat de revelaţia: «acum s'a sfârşit», gândul vieţii voastre mai bune. Putea-veţi voi fi mai buni?

O, de-aţi puteà fi tineri, ca să aveţi în voi visul şi nemuritoarea speranţă: speranţa cea care mereu ne înşeală şi mereu ne dă frumuseţă, căci toate câte sunt, înşelare sunt, şi numai speranţa este aievea. Şi fiind tineri, de-aţi puteà biruì urîtul, nesfârşitul urît din lume, care e ca pulberea ce se pune mereu pe noi — doritoare de a ne îngropà încă din viaţă — urîtul, care ne cuprinde din toate părţile — îmbătrânindu-ne înainte de vreme, făcându-ne neîncrezători, întunecaţi şi practici.

O, de-aţi puteà iubì şi de n'aţi puteà uità. — Cât trăim, încă dăm despre noi «semne de viaţă»; ci după ce am murit suntem uitaţi, pentrucă — afară de cei cari cu adevărat ne-au iubit — nimeni nu mai are nimic prin ce să-şi mai aducă aminte. Nenorocire celor cari din prea multe preocupări mărunte nu mai au vremea de a se gândì la cei cari au murit, pentru ca acei în viaţă şi urmaşii lor să aibă un viitor mai uşor.

Ce trist e că putem uità. Copacii nu uită: ci ei păstrează încă ani după ani ramura care s'a uscat; florile nu uită: ele îmbrăţişează foile uscate şi se împodobesc cu ele ca într'o haină a amintirilor. Cei cari iubesc nu uită pe cei ce nu mai sunt. Zic «ei», «e prea trist». Da, dacă viaţa e o tavernă; nu, dacă ea e o biserică, dacă e curată, dacă e frumoasă, dacă e sublimă; căci ne putem reculege în toată serenitatea şi ne putem bucurà de ce e măreţ, împreună cu morţii noştri, blândele umbre iubite, pentru totdeauna răpite din dulcea lumină a soarelui.

Ce trist e că putem uità pe morţii cari ne-au dăruit viitorul. Noi am iubit traiul bun. Ei au îndurat foamea. Noi

am fost leneşi; ei s'au sfârşit de oboseli. Noi am voit să fim glorioşi prin copilăriile vanităţii şi egoismului; ei ne-au arătat că nu e altă glorie decât aceea de a da viaţa ta pentru altul. Noi am plâns desnădăjduiţi asupra mizeriilor noastre, atunci când norocul şi-a întors faţa dela noi; ei au rămas liniştiţi. Căci lor nu le puteà luà decât viaţa şi ei o dăruiseră dinainte. Noi am fugit speriaţi în cele patru colţuri ale lumii, atunci când moartea s'a apropiat de noi. Ei au prins-o în braţele lor aspre, s'au luptat cu ea, şi au murit, pentrucă ea e invincibilă, — dar noi am fost salvaţi. Noi ne-am pregătit măreţe mausolee pentru odihna vecinică, ei au murit prin ogoare şi râpi şi prin şanţurile drumurilor, fără cruci la căpătâiu, fără nume, fără lacrămi, fără glas de clopote, fără cântec de vecinică amintire.

«O Seigneur, notre âme immortelle
Est un miroir de ta splendeur:
Pitié pour toi, pitié pour elle, —
Notre douleur est ta douleur!»

(«Vieux chant breton» J.-H. Rosny).

* * *

Morţii noştri n'au gândit mult: ei nu mai aveau puteri şi pentru asta, pentrucă s'au ghemuit într'o singură idee — a rezistà — şi aceasta erà moartea pentru noi. Morţii noştri n'au simţit mult. Ei nu mai aveau inimă şi pentru asta. Inima lor se împietrise: cum ar fi putut altfel să vrea ceeace au voit — să reziste — şi aceasta erà — moartea pentru noi. Şi totuşi ar fi avut şi ei fiinţe iubite, un viitor, gânduri duioase, lacrimi şi tot ceeace topeşte pe om şi-l face «uman». Ei încetase de a fi oameni. Erau lucruri. Erau vântul care suflă în furtună — împotriva duşmanului; erau marea care rostogoleşte valurile ei gigantice — împotriva duşmanului; erau pădurea care împleteşte până şi trunchiurile ei sfârticate de obuze — împotriva duşmanului. Ei nu mai erau decât una cu pământul

care îi născuse, una, chiar înainte de a fi murit, și pământului nu-i erà frică, pentrucă el e vecinic, și lor nu le erà frică, pentrucă ei nu mai erau ei, ci însuș acest pământ, care se ridicà prin copiii lui în unde imense, respingând cu oroare piciorul profanator al celor cari nu-l iubiseră niciodată.

Morții noștri, scumpii noștri morți, ne îndeamnă să luptăm, spre a nu lăsà ca jertfa lor să fi fost zadarnică. Ei au dat viața lor. Dar pentru ca viața aceasta să fie fructificată în viitor, e așteptată munca noastră. Deabià prin silințele noastre va fi sanctificat sacrificiul lor. Iisus a dat viața lui spre a salvà neamul omenesc. Dar noi trebue să ne ostenim, pentru ca harul său să ne fie împărtășit și nouă. Dacă suntem și rămânem răi, vom fi pe vecie blestemați. «Săptămâna patimelor» martirilor noștri trebuie să fie urmată de învierea vieții nouă. Căci ei au suferit și au murit, fără număr și fără crutare. Și femeile și copiii lor și-au pierdut atâția viața tot pentru noi și pentru viața cea nouă. Ci noi trebuie să fim demni de acești răscumpărători, cari au forțat cursul secolelor și au dat prin pătimirea lor, într'o suflare, aceeace mii de ani nu dăduseră. Și trebuie să ne răscumpărăm în fiecare ceas viața noastră, prin biruința împotriva celor trecătoare. Căci «natura a hotărît că ceeace nu se poate prin sine apără, nu va fi apărat... și ceeace nu se poate ține în picioare, trebuie să cadă» (Emerson).

Cei morți și cei vii ai vremii celei moarte se desfac acum în spațiul cosmic. E fermentarea toamnei și iernii pentru primăvara ce vine. Toată durerea de azi va fi numai fondul negru sau violet, pe care se va proiectà splendoarea vieții nouă și toți vor fi cu atât mai veseli, cu cât suferința va fi fost mai mare. Și vor uità pe cei ce au suferit și cari de suferință au murit și vor uità tot ce nu e bucurie și vor fi noui, cum sunt copiii: cari cred că lumea începe cu primele lor cunoștințe despre dânsa. Marea furioasă se va liniștì; spumele și cadavrele vor fi aruncate la maluri și vor fi curățite de razele soarelui și de pasările cerului; marea pace dumne-

zeească, ritmul milenar se va restabilì, oamenii câmpurilor vor reluà mișcările lor cu pulsații eterne, orașele vor continuà a fi forfotitoare, gălăgioase și meschine și nimic nu se va fi clătinat în Cosmos.

Noi, nu vom mai fi acolo: pe drumurile de țară. Ci rândunelele tinere vor sburà mereu întrecându-se cu trăsurile ușoare și jucându-se pe lângă capetele cailor. Și țăranii vor umblà iară după treburile lor de fiecare zi, poate ceva mai triști, dar numai cevà. Și turmele se vor întoarce în aureola de praf luminos la apusul soarelui mugind spre case. Toate vor rămâne cum au fost, fiindcă toate sunt vecinice, afară de biata noastră ființă singuratecă, afară de sărmanul nostru suflet chinuit.

Să căutăm, frații mei, să luăm în noi cât mai mult din ceeace e vecinic al vieții, din vecinicul lucrurilor, din viața cea fără nume. Cât e de calmă, cât e de pură, cât e de înaltă viața cea fără nume: oamenii cari sunt numai supremul vieții organice, iar nu oameni, pasările așà de nebune de viață, că par a o trăì de o mie de ori mai mult prin bucuria lor de dânsa, toată natura plină de soare și pătimașă de a murmurà, de a cântà, de a sussurà, de a jubilà, pentrucă trăește, numai pentrucă trăește, viața nefiind decât una, într'un singur chip, viața fără nume, fără vanitate, fără glorie, viața cântecului pasărilor, viața freamătului pădurei.

* * *

Ci tu, patria mea, aveai și tu gândurile tale, visurile tale. Și feciorii tăi stăteau roată împrejurul tău și așteptau semnul tău, spre a merge la moartea pentru biruință.

Ei cântau imnul tău de glorie, imnul lor funebru: «Pentru tine datu-ne-ai tu viață și inima noastră este fără odihnă, până ce se odihnește întru tine».

Se încheiase secerișul. Se adunau snopii. Peste marea de aur dintre Carpații violeți și Pontul albastru, se lăsà seara. Sunau clopotele pentru Sfânta Maria.

Cum se ridìcă ciocârlia, până în tăriile cerului, umplând văzduhul cu cântecul ei de bucurie pentru răsăritul soarelui, așà se înălță deasupra satelor dacoromane în dimineața Sfintei Marìi zvonul sonor ca trâmbițele învierii: «am trecut Munții».

Mergeà Făt Frumos să scape dela zmei pe Ileana Cosânzeana. Ci în umbra lui se târà trădarea. Tovarășul lui de luptă îl vânduse dușmanului pe prețul moșiei lui. Mireasa aveà să rămână la haìnul care o ținea în lanțuri, iar Mirele aveà să fie ucis și sfârticat în bucăți de cel cu care legase frăție de cruce.

Și a venit atunci asupra ta, o Patria mea frumoasă, durerea cea fără de nume.

Ți-ai văzut feciorii luptând și murind fără speranță. Ți-ai văzut moșia năvălită din toate părțile, satele și averile tale arzând, copiii tăi fugind îngroziți pe drumurile spre Răsărit și spre Miazănoapte, mormintele răsărind nenumărate, ca florile de toamnă, pe marginele căilor pribegiei. Foc, foame, ger, boală, rușine, moarte.

S'au întunecat atunci mințile tuturor. Și fiecare nu s'a mai gândit decât la sine. Pentru a-și scăpà viața tot insul a devenit fiară, pentru părintele, fratele, fiul, aproapele lui.

Ci în noaptea adâncă a suferințelor tale, vitejii tăi au clădit zid până la cer, cu piepturile lor tinere pe granițele bătrânei Moldove. Și dușmanul n'a putut trece mai departe.

Iar Domnul și Doamna pământurilor și oștilor tale au cutreierat satele și orașele tale, au îmbărbătat pe viteji, au alinat pe răniți și bolnavi, au plâns după cei ce ne părăsiau, cerându-și, prea obosiți, vecinica odihnă.

* * *

Carte cu litere de foc e răsboiul, din care mintea neastâmpărată a popoarelor lumii învață din veac în veac, ce e jertfa, ce e idealul, ce e patria.

In pace omul simplu se închirceşte în măruntele gânduri egoiste; inima lui vibrează doară la micile accidente ale vieţii familiare; simţul lui politic se toceşte în intrigele și certele meschine cu adversarii de bisericuţă. Sensul vieţii individuale ajunge, în vreme de pace, dacă nu e illuminat de un gând superior, social filosofic, o icoană slută a prea măririi de sine întru nevoile animalice ale vieţii.

Nevoia neprecupeţită a jertfei pentru altul, a jertfei pentru naţiune, e înnăbuşită în preocupările de propria înaintare către o stare mai bună. Sensul existenţei naţiunii peste, şi chiar împotriva existenţei tale proprii, e aproape o blasfemie în timp de pace; cu o superioară conştiinţă de sine epicureică se pune ca deviză a vieţii în comun maxima: «prosperitatea naţiunei e suma prosperităţilor individuale».

Şi totuş, când răsboiul începe opera lui de purificare prin foc şi fier, când nenumăratele prosperităţi individuale se topesc în cataclismul universal şi din jalea unei generaţii întregi se pregăteşte zâmbetul de mântuire şi bucurie a generaţiilor următoare, chiar sufletele cele mai devotate patriei şi idealului nu-şi pot încă oprì dureroasa întrebare, care dela începutul vieţii omeneşti în societate s'a pus în ceasurile de îndoeală oricărui martir şi oricărui erou, chiar de ar fi fost el cât de umil în puţinătatea vieţii lui solitare, dar a unei vieţi pe care a doua oară n'o va mai aveà, odată dăruită: «Pentru cine să te sacrifici?» — Fără îndoeală: «Numai pentru cel care e mai bun decât tine». Şi cu toate acestea în viaţă e tocmai dimpotrivă; ne jertfim foarte de multe ori pentru bestii cu faţă omenească — numai pentrucă aspra noastră conştiinţă ne impune nouă înşine totdeauna partea cea mai grea a datoriei. Câtă frumuseţe se pierde în această jertfă stupidă. Ce dureroasă învăţătură e aceea a sensului vieţii în comun.

Iată-i pe cei cari pier: pe câmpul de luptă flăcăul îndrăzneţ, care înaintând mai departe ca ceilalţi, a rămas acum uitat, rănit, în agonie, fără chip de om să-i vină în ajutor, prăpă-

dindu-se în sete și dureri ca un leu rănit de moarte în mijlocul pustiei; la spital, luptătorul care nu s'a cruțat, mugind sub cloroform, măcelărit, însângerat, părăsit — fără speranță —; o lume de suflete indiferente — pentrucă tocite de atâta perindare pe dinaintea lor a mizeriei omenești — agitându-se împrejuru-i; medici, surori, sanitari, glumesc; bietul corp liniștit în sfârșit de spasmele lui în moarte a devenit numaidecât o povară și se grăbesc să-l scoată: e un simplu număr, el care erà pentru întreaga lume a alor lui un nesfârșit de speranțe și iubire; și iată pe cei aruncați grămadă în care, încă îmbrăcați în mantalele lor, duși dela locul unde boala cu pete i-a chinuit până la nebunia sinuciderii, duși la morminte: e iarnă, țărâna e prea tare: sunt îngropați la fața pământului: câte-o parte din trupul lor rămâne afară, așà ca nici în moarte să nu fie feriți de profanare; iată pe cei cari și-au pierdut regimentele și cari cutreieră — suflete fără odihnă — drumurile dela Miazăzi la Miazănoapte și înapoi, înfometați, înghețați și sfârșiți de puteri: ei se culcă pe marginea drumului adormind pentru totdeauna; și cei trimiși pe drumuri cu vitele hămesite de nu mai pot merge și cad, iar ei ne mai putând împlinì porunca, se așează cu blestemul pe buze lângă animalele nevinovate și așteaptă și ei moartea; și cei cari, de multa suferință, au devenit nebuni...

Și iată-i pe cei cari nu pier: cunoașteți voi cultul mâncării? Cunoașteți voi pe preoții acestui cult? Liniștiți, siguri de sine, monumentali, cu gesturi largi, plini de demnitate, iau ei la sine, prețuind-o cu sigură cercetare a excelenții ei, hrana. Ii vezi, pe aceiași, cum tot așà de impasibili, trec ei în viață printre întristare, lacrămi, chinuri, grija de alții și grija de gânduri, urmându-și, siguri de sine, monumentali, cu gesturi largi, plini de demnitate — drumul spre hrană. Sunt cei cari în naufragiu și în incendiu calcă în picioare femeile și copiii, spre a se salvà pe ei. Sunt cei cari în răsboiu iau hrana bolnavilor, chinuesc și lasă flămânzi pe ostași, necinstesc pe femei, își cresc propria bogăție, luând din a țării, își caută

în luptă locul din urmă și își caută la răsplată locul întâiu. Viața lor nu trebuie turburată cu nimic. De sunt medici, ei trebuie să-și aibă tabieturile lor, chiar dacă sute de ostași ar pierì, de sunt șefi pe front, ei trebuie să-și aibă viața lor îmbuibată, chiar dacă soldații lor ar pierì de foame și ger.

Ce uriaș e instinctul de conservare la cei stupizi și netrebnici! Cum știe această drojdie a umanității, în vâltoarea tragică a răsboiului, să-și găsească culcușul cel mai cald, adăpostul cel mai sigur! Cei cari sunt vrednici să trăească nu-s așà de îngrijiți de mântuirea lor, nu se apără de ceeace trebuie suportat, nu fug de ceeace trebuie combătut. Ți se ridică în suflet un blestem împotriva firei, care lasă pe această pleavă să trăească și ucide pe cei buni, pe cei frumoși, pe cei ce au biruit animalul din ei. — Și cât de sfioși, cât de modești sunt, cei ce-și dau viața lor la primul semn, — ce insolenți, ce provocători sunt netrebnicii, când prețioasa lor persoană e pusă fie și numai la vreo ușoară încercare a rezistenței ei în lupta pentru aproapele!

Atâția totuș, dintre cei cari erau să piară, pentrucă erau gata să dea pentru un ideal tot ce aveau, n'au pierit. Soarta a trecut peste ei fără a-i zdrobì. Ei sunt printre noi. Sfioși, modești, nemonumentali. Putea-veți voi deosebì acum pe cei ce au fost să piară, și n'au pierit, de cei ce n'au pierit pentrucă au fugit de jertfă? Cine va alcătuì acum «noua generație»? Cine va hotărî de gândul într'aripat, spre cele vecinice ale acestui neam? — Preoții jertfei, ori preoții hranei? — Căci preoții hranei știu încântà mai iscusit turmele nevinovate de oameni săraci cu duhul. Și grava demnitate cu care se împodobesc ei, e așà de impunătoare, că ei par a fi înșiși îngerii virtuții.

Cine va lămurì pe viitor, care-i sensul existenței națiunii noastre? Cine va ferì națiunea noastră de tragedia eroului dus pe căi greșite tot mai departe de biruință? Cine va crește națiunea noastră întru eroismul activ, creator și sigur de rostul jertfei sale, națiunea noastră, care de două mii de ani

nu cunoaște decât suferința martiriului, răbdarea infinită, sub loviturile sorții, nebiruită în ființa ei numai ca un element al naturii organice mereu renăscute din înghețul iernii, ci nù mereu biruitoare ca puterile sufletului, cari supun lor firea și parează loviturile ei? Cine va învățà națiunea noastră, ce e ideea în viața popoarelor, ce e întruchiparea spre vecinicie a gândului în formă vie și în putere renăscătoare? Cine va dà națiunii noastre suprema sanctificare a scopului vieții spirituale, acordarea întru sublim a scopurilor individuale, cu cele sociale și cu cele universale; cine va revelà națiunii noastre sublimul vieții spirituale active, ca biruire a morții celei a toate distrugătoare; cine-i va revelà armonia eternă dintre legile neschimbate din Cosmos și legile după cari se ritmează gândul nostru, omenesc?

Vor fi preoții jertfei, ori vor fi preoții hranei?

Căci e mincinoasă învățătura că frumusețea omenească e prin sine însăș luminoasă, că oricare o vede, și că ea e dela sine destinată a fi înțeleasă și trăită de muritori; că viața noastră e în chip firesc socială și că supremele calități ale sufletului sunt tot așà de firesc consacrate societății, cum frunzele arse de brumele toamnei sunt consacrate pământului. Diamantul rămâne vecinic închis în zgura care-l acopere, dacă întâmplarea nu îl descopere și nu îl trezește la noua lui viață; tot întâmplarea descoperă și pe om. Ci noi nu trebuie să ne socotim nenorociți, dacă murim neînțeleși. Care om a contemplat vreodată floarea crescută pe marginea prăpastiei în înălțimile amețitoare? Ea totuș a înflorit în ziua care i-a fost hotărîtă de destin și la al doilea răsărit de soare a murit. Noi înșine ne simțim deplini în înflorirea noastră deplină — poate chiar avântați: e singura fericire dată de soartă muritorilor.

Putem totuș — de iubirea Patriei — face mai mult decât poate face floarea abisului. Noi putem să ne arătăm oamenilor, și ceice au ochi de văzut, să vază! Pentru noi singura biruire a bestiei din noi — singurul scop al vieții — e lucrarea

pentru aproapele; suprema sanctificare a vieții, e moartea pentru aproapele: cu atât mai mult însă pentru ființa ideală, prin excelență spirituală, care e patria; suprema caritate e darea vieții tale spre a păstrà viața celui iubit: cu atât mai mult spre a păstrà viața patriei tale.

Va chemà națiunea, să o lumineze, pe cei singurateci și tăcuți, ori pe cei cari își strigă în piețe și la răspântii prețul vieții lor?

Fața cea mai aspră a marelui răsboiu, învățătura cea mai crudă a lui, a fost cererea jertfei supreme, nu unui popor, nu unei generații, ci tuturor popoarelor și tuturor vârstelor. Nu eroismul pe câmpul de luptă, ci martiriul sutelor de milioane în șanțurile cu sânge, ori în colibele cu lăcrămi, răbdarea mucenicilor bărbați, femei și copìi, a hotărît de biruință.

A fost răsboiul martirilor: popoarele îngrozite de spectrul robiei la străin, au aruncat desnădăjduite în jăratecul incendiului universal tot ce au avut mai bun și mai iubit: doàr se vor îndurà zeii să le lase celor ce vor rămâne după cei de azi sufletul neîntinat, adică libertatea. Vedem azi națiunile mucenice zăcând greu rănite pe pământurile lor strămoșești, în sfârșit recucerite; nu jubilarea biruinței repezi, ușoare, glorioase, se vede pe chipurile lor, ci zâmbetul voalat de doliu și de durere, după o supraumană suferință, în așteptarea unei blânde convalescențe.

Ce greu a fost, frații mei, eroismul în acest răsboiu.

El n'a fost nebunia unei clipe: saltul desnădăjduit în fatal— în neant; el n'a fost numai o enormă sinucidere în massă: sinucidere alcătuită din furie, din slăbiciune, din turbare și din lașitate în fața Destinului și a legilor umane ale onoarei și sacrificiului; el n'a fost numai beția contagioasă a celor simpli, alcătuită din delirul distrugerii — asemănător delirului

iubirei — din instinctele preistorice ale omuciderii, deslănţuite din nou, şi din frica animalică de a nu fi, tù întâiu ucis. Eroismul din acest răsboiu a fost mai mult decât toate acestea: el a fost actul rece, conştient, deplin precugetat al jertfei de sine, pentru salvarea unei idei supreme. Eroismul luptătorilor n'a fost însă asemenea jertfei rezignate a martirilor din dosul fronturilor, sau chiar a lor, a luptătorilor, în timpul când nu erau la asalt — ci a fost eroismul activ, agresiv, care înfrùntă soarta. N'a fost numai eroismul datoriei, ci a fost şi eroismul convingerii. Ca «Prometheu înlănţuit», Răsboiul cel mare poate zice despre sine: «Am pus capăt groazei pe care aşteptarea morţii o inspiră muritorilor. Am făcut să locuiască în sufletul lor speranţele oarbe» (Eshil). — Şi jertfa eroică a trebuit repetată până ce din primele şiruri ale luptătorilor răsboiului aproape n'au mai rămas în viaţă martori ai primului asalt. Ci locul celor căzuţi a fost mereu prins de alţii şi iar de alţii, în sufletul cărora erà aceeaş sublimă voinţă rece de a biruì materia prin spirit.

A fost răsboiul risipei de suflete omeneşti. Câte osteneli şi câte avânturi frânte dela părinţii ţărani la urmaşii poeţi şi artişti. Şi totuş câte încă, dela aceştia la nouii Michelangelo, cari erau ascunşi în atâţia eroi sfâşiaţi de obuze. Toate aceste suflete supraumanizate, cari nu fuseseră obţinute decât prin durerea a treizeci de generaţii, sunt acum disolvate în neant, şi trebuie reîncepută întreaga luptă dela etapa dintâi a spiritualizării raselor noastre creatoare.

Ni-i milă de soarta catedralelor, în cari spiritul genial transfigurat în chipuri cioplite a fost nimicit în mod idiot şi brutal. Şi uităm că suflete, cari ar fi creat alte catedrale, s'au pierdut tot aşà de idiot şi tot aşà de brutal.

Ne-am indignà să vedem obuze de aur şi grenade presărate cu pietre scumpe. Ci cât mai tare trebuie să blestemăm că în noroiul şanţurilor infame au murit geniile vremii noastre.

Cât suntem încă de barbari, cât e încă de imperfectibilă natura omenească în massă! O mână de mediocrităţi ambi-

ţioase şi meschine conduc omenirea şi omenirea suportă sacrificiul oribil al ducerii la tăetor a tot ce sufletul nostru contemporan aveà mai nobil, fără ca praful şi cenuşa să se fi ales de acele mediocrităţi, încă înainte de înfăptuirea crimei.

Ce greu a fost eroismul, atunci când până şi sufletul ţi se furase. Muncă fizică în noroiul şanţurilor, până la extenuare. Foame perpetuă. Sete perpetuă. Murdărie perpetuă. O viaţă animalică, având pe deasupra şi disciplina, care completează această animalitate, — iar ca ornament o vagă idee de glorie, de onoare, de nemurire. In răsboiu n'avem nume propriu, ci un număr de ordine, a cărui existenţă e jertfită fără ceremònii. E totala anihilare a valorii noastre omeneşti. Extremul stoicism (creştin sau păgân, după cum poţi ori nu, crede), sau extremul entuziasm, ne pun, singurele în stare, unul conştient, celălalt în nebunie, să ne dăm viaţa în astfel de condiţiuni. Cu toate că pare absurd, deabià în moarte, deabià după pierderea personalităţii noastre îşi aduc aminte de numele nostru, de sufletul nostru, şi încearcă să ne dea satisfacţia — pentru noi acum zadarnică — a memorialelor. Şi totuş, chiar asta, nu-i decât o formă. Pentrucă după moarte suntem încă şi mai deplin unificaţi cu massa anonimă, de toţi cei cari prin moartea noastră au fost salvaţi şi cari ne uită, eroizându-ne.

Indărătul frontului, cei cù şi cei fără haina condamnaţilor la moarte fac, deopotrivă, socoteala celor ucişi, cu sentimentele spectatorilor din circul Flaviilor: «prea puţin sânge; mai mult; acum e bine; e interesant; e emoţionant»: un sfert de oră; apoi, «critica» — bëàtă şi stupidă.

Din această dublă trivialitate se ţese apoi, printr'o înceată lucrare de idealizare, visul poeţilor, al artiştilor, al cugetătorilor. Ei seamănă acest gunoiu de gânduri, pentru a culege din el spicele de aur; ei iau informele stânci rupte din pământul părinte, spre a le insuflà durerea nouilor Laocooni. Dacă prin gândul creator, care purifică toate, se reface incomparabila frumuseţe a celor pe veci pierdute, nu e o dovadă că răsboiul

e frumos ori ideal. El e, ca orice patimă primitivă, general omenească, ceva respingător, imbecil și murdar, — cu atât mai respingător și mai murdar, cu cât nici măcar nùmai idealiștii spadei, pe fundamente de drept cavaleresc, ci masse amorfe și nenorocite se bat, orbește, în șanțurile de noroiu.

* * *

Cât e de greu eroismul, când știi că toate gândurile, pentru cari trebuie să-ți dai viața, ar fi fost așà de ușor de împlinit în pace și bună-învoire, dacă umanitatea ar fi fost păstorită de oameni înțelepți, drepți și buni.

Cu ce iubire trebuie să gândim la cei morți, cari au dreptul la amintirea noastră, nu ca morți, ci ca vii, ca scumpi tovarăși nefericiți, asupra cărora Moirele crude au aruncat sorțul lor: cei morți trebuie să trăească în noi, și în cei ce ne vor urmà, în întreaga lor personalitate, ca și cum ar fi încă lângă noi și ne-ar povestì, durerile lor și speranțele lor. — Cu ce amărăciune cumplită s'au coborît în veșnica noapte eroii noștri după întâia trădare, abià bănuită, și după a doua trădare, insolent recunoscută! A venit, după desnădejde — pentru noi — încă multă suferință, dar, în sfârșit, biruința, iertarea, uitarea. Ci pentru ei, cei morți ai noștri, noi trebuie mereu să ne întoarcem sufletul la vremea trădării și să gândim împreună cu cei ce au murit, *pèntrucă* au fost trădați. — Sufletul nostru, al acelora cari am trăit toate acestea și cari am devenit mai bătrâni între cele două grozăvii: înfrângerea și trădarea, s'a potolit acum așà de mult, că putem privì cu liniște la ce a fost. Sufletul nostru convalescent aproape a uitat durerea și se bucură de fiecare rază de soare, pe care «noua libertate» o aruncă asupra lumii îndoliate. Ci pentru ei, cei morți ai noștri, noi trebuie mereu să ne întoarcem sufletul la vremea trădării...

* * *

In noaptea de Februarie, o santinelă, pe granița Moldovei. Singură în pustiul înghețat, ascultă la sgomotele nopții. Un foc de dincolo. Cade rănit viteazul și mintea lui învolburată de aripile morții aleargă înapoi spre alte lupte, spre alte răni.

I se arată icoana plecării la luptă. S'a dat drumul zăgazurilor și apa a pornit: nù unde au vrut oamenii, ci încotro au mânat-o legile vecinice ale Firii: nimeni nu a putut socotì nici puterile, nici urmările mișcării: așà a fost eroismul desfăcut din lanțuri de piticii cari credeau că poartă în brațul lor puterea Destinului. Ca niște copìi cari se joacă cu pârghiile unui uriaș zăgaz, ei au tras de coarde, atunci când nu se cuvenià, fără a-și da seama ce fac, și singură Rațiunea supremă a putut apoi prevedeà și conduce marile mișcări și marile catastrofe. — Erà acum sufletul nepătruns al martirilor muți, resignați și hotărîți, dincolo de viață și de moarte, care fixà mișcările, și nu nenorociții de «șefi», cari tremurau de groază la catastrofa pornită și cari plângeau de furie și de neputință, văzând marea durere care veneà.

Și când a intrat dușmanul pe porțile Munților, marea flacără eroică de care să se fi aprins întreaga rasă dacoromană, făcând-o să pună mâna pe uneltele ucidерei, până la cel din urmă copil și până la cea din urmă femeie, făcând-o să ia mașinile de pierzanie ale dușmanului cu mâinile goale, nù s'a aprins, pentrucă nu erà nici un om — printre cei ce conduceau — așà de mare precum erà rasa. Și atunci, ea singură, a făcut aceea ce este dat de Destin unei rase fără șefi să facă — ea a făcut să izvorească din sufletul ei milenar marea răbdare și marea suportare. Și lancea dușmanului s'a frânt de puterea veșnică a suferinței nemuritoare, care biruește violența nedreaptă.

«Fecioarele nebune» nu știuseră că ceasul a venit. Ele se deșteptaseră din somn adânc și împrumutând în graba lor aiu-

rită untdelemnul sfânt, merseseră spre Miazănoapte; dar dinspre Miazăzi un vânt înghețat le-a stins candelele. Și pe când voiau să le aprindă, furtuna a început și dela Miazănoapte. Și atunci, în noaptea cumplită a catastrofelor, în gemetele de groază ale unei lumi care se prăbușeà, între nourii de fum ai incendiilor și valurile de sânge ale jertfelor care cădeau pe altarul răscumpărării greșelilor vechi de tot și nouă de tot, plânset și scrâșnire de dinți s'a ridicat până la cer. In iarna cumplită moartea seceră fără cruțare tot, și fecioarele nebune tărându-se în genunchi cereau îndurare. — Ci fecioarele cuminți, cele singuratece, cele hulite, cele neștiute, ridicară candelele lor sùs, se făcù lumină, puhoiul duhurilor rele se oprì, Munții și Apele Moldovei se făcură zăgaz, și, în dosul lor, gemetele scăzură, soarele lucì.

Mormintele luptătorilor au rămas atunci în țară robită. La țările pe cari vitejii trebuiseră să le desrobească, s'au adăugat altele, din nou robite. Pe văile dinspre Mare și în creierii Munților, pământul Patriei, acum făcut pământ străin, adăpostì miile de morminte ale eroilor. Ei rămăseseră pe poziții, însemnând frontul. De acolo aveà a se începe din nou lupta, *àltfel*. Și deabià atunci ei ar fi putut să doarmă liniștiți sub brazda de iarbă pe care acum călcà străinul.

Până la înfrângere noi nu știusem ce înseamnă a iubì patria. Și nici ei, luptătorii, nu știuseră. O, groaznica durere care ne-a cutremurat, când dușmanul a călcat pe pământul nostru. El ne biruise dincolo de hotare: morții noștrii erau culcați dincolo, în pământul fraților, al fraților, nu al nostru, pentrucă noi nu eram cuceritori, ci liberatori; țàrina lor erà mireasa lor, până la moarte, mireasa fraților pe cari îi iubeam și pe care o iubeam, dar cu o iubire mai puțin duioasă ca pe a noastră, țàrina noastră, țàrina strămoșilor dela Miazăzi și Răsărit de Munții prieteni. Cum am plâns atunci, și pentru întâia dată gândul grozav — «a nu mai aveà patrie» — ne-a

îngheţat pe toţi. Cât am fost atunci de nemângâiaţi, când am luat drumul exilului, drumul care pentru atâţia dintre noi erà şi drumul morţii în pământ de exil, drumul care pentru toţi cei ce plecau erà calea durerii şi a mizeriei, îndurate numai pentru a nu-i vedeà pe cei ce biruiseră. Vedenia întâlnirii lor, semeţi în zilele noastre de robie, ne săgetà ca oroarea morţii.

O, cum au iubit-o de credincios, patria, ei, morţii noştri, cari au căzut pas de pas, pentru a face însemnare cu fragedele lor trupuri jertfite, că fiecare deal şi fiecare apă şi fiecare pădure, a fost apărată, — pentru a mărturisì vecinic că ei n'au fost biruiţi, ci au fost stropşiţi, sub trădarea àltora, cari — fugeau!

Şi rănitul de moarte îşi cântă, în noaptea pustie, ultima lui doină, doina rămasului bun dela lumina lumii. «Am fost frumos şi am iubit viaţa — şi acum trebuie să mor. Văd stelele clipind în cer şi aud codrul vuind pe pământ. Eu voiu murì şi stelele vor clipì înainte şi codrul va vuì înainte şi nimeni nu va şti că am murit, că eu, care iubiam viaţa, sunt părăsit acum de dânsa. Şi florile pe care aveam să le rup eu, ca să mă împodobesc cu ele, şi mândra pe care aveam s'o frâng eu, ca să înţeleg de ce mi-a dat Dumnezeu viaţa, m'or plânge, cât m'or plânge, şi m'or uità. Numai câinele turmei şi boii dela jug şi-or aduce mereu aminte, şi mereu s'or rugà de Părintele nostru din cer, ca să mă aibă în sfânta lui milă».

Iar din deal în deal, până departe în Munţi şi la Mare, răspunde corul trist al vitejilor, cari au căzut tòt fără lumină în suflet, tòt fără iubire în jur, tòt fără pomenire în urmă. «Pe mormintele noastre nu s'au ridicat semne, amintirea noastră nu e cântată — că oamenii nu cântă decât pe cei ce biruesc, iar nu pe cei înfrânţi — neapropiaţi, singuri, uitaţi, părăsiţi, noi sutele de mii de pe câmpurile de luptă şi din ocoalele de boală fără scăpare, noi armata mucenicilor înşe-

lării și rușinii, cerem amintire, cerem ușurare. Ci numai în clipa când din nou se va trece peste mormintele noastre, către hotarele cele mari ale patriei noastre, pe cari am vrut să le statornicim cu trupurile noastre de grăniceri fără frică și fără prihană, noi copiii neștiutori de trădare, crimă și rușine, — când din nou, alți viteji curați vor merge să cadă din nou, iar sângele lor cald se va coborî până în vechile noastre morminte, — vom aveà iară pace, ne vom odihnì iară senini în somnul nostru de veci. Iar vuetul uriaș al bătăliei va fi cântarea de îngropare, care nu ni s'a cântat, la moartea noastră fără glorie, din retragerea înaintea dușmanului și din boala cu petele sinistre. Și vântul cald al amintirii, va adià în sfârșit pentru întâia dată cu putere peste iarba înaltă de pe mormintele noastre și în cântecul de glorie, nebun de bucuros, al eroilor biruitori, se va amestecà jalea pentru noi, doina lacrimilor vecinice a martirilor biruiți. Iar în cântarea aceea a gloriei și suferinței, a vieții și morții, noi cei așà de îndelung uitați, pentrucă n'am dat biruința, vom silì pe cei rămași în viață, pe cei prea veseli de biruința în sfârșit cucerită, să nu uite nici pe morții lor de curând, pe morții lor senini, — tocmai pentrucă le-au dat biruința».

* * *

Și a venit, patria mea, a doua vară a încercărilor tale. Așà cum se împodobise, cu verdele proaspăt, sub sărutarea soarelui de Maiu, plaiurile tale, așà se luminase sufletul copiilor tăi, larg de speranțe nouă, la apropierea nouălor lupte.

Cu ce bucurie copilărească de a se întoarce «acasă», cu ce credință nestrămutată în biruință, cu ce foc de vitejie, s'au aruncat la asalt ostașii tăi, alungând vijelioși înaintea lor tot mai departe în sus pe văile Putnei și Șușiței și Cașinului și Oituzului pe dușmanul spăimântat de înfricoșata putere a țăranilor dacoromani.

Şi cum li s'a frânt avântul de a doua trădare. Cum au lăcrămat atunci şi au blestemat, ostaşii şi căpitanii. Cum li s'au întunecat de durere feţele lor luminoase de biruinţă.

Pentru a miia oară rămâneà sentinela romană singură, în mijlocul puhoiului barbar. Pentru a miia oară barbarul se înţelegeà cu barbarul, iar fiul Romei impresurat de ură, invidie şi laşitate se încingeà încă mai strâns în armele sale, singuru-i tovarăş credincios, şi pe faţa lui transfigurată de milenara lui suferinţă, se aşterneà liniştea dispreţuitoare de primejdie şi de moarte; chipul lui luminà ca al unui arhanghel în mijlocul chipurilor hâde ale demonilor din Răsărit.

Lucrarea lăuntrică, prin care sufletul stăpâneşte trupul, care sculptează feţele omeneşti din an în an, la inşii singurateci, din generaţie în generaţie la naţiuni, şi le dă, după cum li-i bogăţia şi adâncimea, ori slăbiciunea şi triviliatatea, feţe de eroi, ori feţe de brute, — a sculptat chipurile feciorilor noştri din munte şi din câmpie, aşà, ca cele mai nobile feţe, ale celor mai nobili fii, ai raselor celor mai bogate la suflet, să nu întreacă nobleţa, plină de voioasă bunătate în pace, de măreaţă stăpânire de sine, în răsboiu, pe care feciorii noştri, sìngurii, în tòt Răsăritul barbar, o au: dela «Geţii cei cari se credeau nemuritori» şi dela «eterna Romă», întâi, — dela luptele lor pentru libertate, pe urmă.

Când greoaele brute orientale, mândre în voinicia lor trupească de sclavi deprinşi a purtà grelele povere cu cari-i încarcă stăpânii, hrănindu-i bine, ca să muncească cu spor, au început să se mişte spre stepele lor fără margini, mânate din urmă, ca nişte turme, şi de biciul de foc al nouilor lor stăpâni, cari veneau acum din Apus, şi de otrăvirea sufletelor lor cu idei prea înalte pentru capetele lor obtuse, sentinela dacoromană a rămas nemişcată pe locul ei de strajă.

Şi s'a aruncat atunci, ca o fiară turbată, duşmanul din Apus, să răpue pe eroul solitar, care acum nu mai luptà nici pentru a cucerì, nici pentru a apărà, nici pentru a rezistà, ci luptà pentru a da sufletului nemuritor al rasei sale che-

zășia continuității vitejiei, dela Thracii cari mureau până la unul și nu se predau, dela Romanii cari continuau a luptà chiar când barbarii stăteau în Cetatea eternă, dela Muntenii lui Mircea, dela Moldovenii lui Ștefan.

Viteji au fost flăcăii tăi, o Patria mea frumoasă, pretutindeni unde ți-au apărat moșia de năvala dușmană. Dar nicăeri sufletele lor n'au ars de un foc mai mistuitor ca la Mărășești și Târgul-Ocnei. Aici ei n'au mai avut nici speranța înaintării, nici credința rămânerii pe loc. Căci zi de zi haìnul care le erà tovarăș de luptă îi mânà tot mai înapoi, descoperindu-le prin fuga lui perfidă, coasta înspre dușman. Și totuș flăcăii tăi n'au dat înapoi: impresurați, s'au despresurat; mânați înapoi, s'au întors îndărăt. Ca Făt-Frumos cu Smeul Smeilor, ca Iacov cu Ingerul Domnului, ei au luptat lupta dreaptă a vitejiei și având în ei voința nestrămutată de a învinge, sau de a murì, ei au învins. Au învins, pentrucă a murì nu puteau; căci în sufletul lor erà acum puterea tuturor strămoșilor, erà viața nemuritoare a rasei dacoromane, erà voința de a biruì a Romei eterne.

Ca învăluiți în propriile giulgiuri, încă din viață, așà au apărut ei în ziua de hotărîre a bătăliei, în strămoșeștile lor haine albe de țărani ai ogoarelor roditoare, în fața dușmanului îngrozit de puterea mereu renăscută și mereu mai nestăpânită a asalturilor lor.

Ingenunchiați, voi ce-ați rămas în viață, înaintea maiestății celor ce au căzut la Mărășești și Târgul Ocnei! Acolo s'a făurit din nou, prin moartea incomparabilă, pactul vieții eterne a rasei noastre.

In tragedia luptei fără speranță, acòlo s'a petrecut Schimbarea-la-față a marelui martir — țăranul-ostaș.

«Și... au luat Iisus pre Petru și pre Iacov și pre Ioan fratele lui și [s'] au suit... într'un munte înalt [, să se roage]. [Și s'au făcut, când se rugà el, vederea feții lui alta:] și au strălucit fața lui ca soarele, iară hainele lui s'au făcut albe ca lumina... Și... iată nor luminos i-au umbrit pre ei: și...

glas din nor zicând: acesta este fiul meu cel iubit, întru carele bine am voit: pre acesta să-l ascultaţi. Şi auzind ucenicii, au căzut pre faţa sa şi s'au spăimântat foarte... (Dela Mattheiu [şi dela Luca]).

* * *

Crezut-au, cei ce au murit în lupte, în viaţa vecinică? Crezut-au ei în răsplata din viaţa aceasta?

La răsplata din viaţa de aici fără îndoială nici unul n'a gândit, când şi-a pus viaţa lui pe ascuţişul săbiei. Cât e de banală viaţa noastră şi cât e ea încă mai mult înjosită de neputinţa omului obicinuit de a gândì avântat, fie chiar şi în faţa morţii, şi totuş, cei ce au murit în răsboiu nu şi-au vândut «lumina lumii» pe blidul de linte al răsplăţii omeneşti. Când sufletul lor nu s'a putut ridicà până la entuziasmul de propria jertfă, ei totuş au rămas nobili în moartea lor, socotind-o ca o poruncă a Destinului atotputernic, care macină între pietrele lui şi bobul de grâu şi neghina, deopotrivă. Când aripa morţii a agitat aerul şanţurilor de luptă, cei mulţi, cei umili, erau purificaţi: ei nu-şi mai doriau decât odihna; ochii lor erau supuşi, liniştiţi, cuminţi, recunoscători la cel mai mic bine ce li-l făceai. Nu mai erau brutali, nu mai erau greoi în glumele lor, se spiritualizaseră, erau gata de drumul vecinic. «Dumnezeu a voit aşà. Facă-se voia lui. Pentru păcatele noastre ne-a pedepsit. Aşà a fost drept».

In lupta crudă care s'a dat în milioanele de suflete ce sufereau pe toate fronturile şi la toate naţiunile, între iubirea de viaţă şi groaza de moarte, nenumăraţi au fost aceia, cari, necredincioşi până atunci, s'au aruncat desnădăjduiţi, ca nişte copii înspăimântaţi, în braţele mamei lor, la sânul credinţei despre nemurirea sufletului: fie că erà ea creştină, fie că erà orientală, fie că erà filosofică. Niciodată n'au fost mai pline de credincioşi casele de închinare către Dumnezeu, Cel-ce-a-biruit-moartea, niciodată oamenii nu s'au simţit mai slabi

fără mângâierea credinţei — în faţa morţii năprasnice, în floarea tinereţei.

Şi totuşi nu puţini au fost şi acei cari s'au luptat eroic, au fost cel mai curat izvor de îmbărbătare pentru tovarăşii de calvar şi au murit frumos, fără să fi crezut, fără să fi putut crede, în nemurirea sufletului, pentrucă mintea lor deprinsă în gândul cosmic îi împiedecà de a admite, numai la fiinţa plăpândă umană, o excepţie dela legea universală a morţii individuale întru perpetuarea vieţii colective. Cei mai mulţi dintre aceşti eroi ai morţii, au trebuit să-şi pregătească sufletul lor cu ultimul gând deabià în vâltoarea luptei. Umanitatea noastră n'a fost încă în stare să întemeieze noua religie, real-idealistă, care să crească întreaga noastră fiinţă spirituală în gândul existenţei exclusiv terestre, dând astfel, în îndelungă pregătire, sufletului nostru chinuit de dorul infinitului şi nemurirei, cuvântul de mântuire, ineluctabil:

«Nu sperà în aceea ce nici stelele, care ne par vecinice, nu au.

«Ci adevărul e acesta:

«Fericiţi cei cari nu-şi irosesc viaţa, căci o alta nu e;

«Fericiţi cei cari luptă împotriva morţii, creând mereu, gânduri şi viaţă, căci fiecare clipă mai mult, trăită în frumuseţă, e o întreagă eternitate;

«Fericiţi veţi fi, când veţi aveà credinţa, că în Cosmos nu e nici viaţă, nici moarte, nici bucurie, nici întristare, ci numai mişcare, numai devenire: din eternitate, în nemărginire».

* * *

Ce greu le e să plângă pentru vieţile pierdute, acelora ce înşişi nu se bucură de viaţă. Ce lamentabilă e viaţa omenească în generalitatea ei, când vezi milioanele de bărbaţi şi de femei, cari nu ştiu cum să-şi «ucidă timpul», zi de zi, până la cea de pe urmă: în vorbe goale, în jocuri de noroc, în muncă de silă. E imensa armată a orbilor pentru frumosul

din cer și de pe pământ, a surzilor pentru armoniile din lume. Cum ar puteà ei să înțeleagă frumuseța morții celor căzuți în răsboiu, când ei nu înțeleg nimic din frumuseța care-i înconjură, în strălucirea firei și în minunile gândului omenesc: mai bogate ca însuș aerul pe care-l respiră. Cum ar puteà să plângă pentru viața — adică frumusețea — risipită în chip nebun, pseudo-oamenii pe cari îi vedem vegetând împrejurul nostru, cu mai puțină bunătate și cumințenie ca blânzii boi dela plug și cu mai puțină fidelitate decât câinii credincioși până la moarte. Nù, morții n'au nevoie de lacrimile fără suferință, pe care vulgul vrea să li le dăruiască. Ei și-au pierdut viața și au devenit praf și neant numai «în vreme ce», iar nu «pentru ca» acei cari rămân să poată fi fericiți. Ei n'au cerut nici lacrămi, nici aduceri-aminte. Destinul a fost contra lor și ei au dat naturii înapoi aceea ce ea le împrumutase pentru un timp, care nu erà fixat de noi muritorii. «Jertfa» celor ce au murit o vedem noi, așà precum vedem sublimul în arta și în gândul genial. Ei au dat, nù «jertfa», ci fapta. Ințelegerea acestei «fapte», ca salvare a viitorului, ca salvare a națiunii, ca salvare a fiecăruia din noi, e lămurirea noastră, dată faptei lor, care stă de sine, cu, sau fără înțelegerea noastră — burghez ca «datorie», iubitor ca «jertfă» — stă nesguduită la baza întregei vieți viitoare a rasei dacoromane.

Pentru un zeu care ar privì la marea suferință în care se chinuește umanitatea actuală, moartea milioanelor de feciori și bărbați în putere e cu totul indiferentă. «Tot degeaba trăiau și așà; erà nevoie de o purificare, de un cataclism curățitor; rămân destui pentru viitoarele civilizații; tot jucării de copii sunt doară toate cele omenești». Ci noi nu suntem zei. Pentru noi, nù rațiunea inexorabilă, ci iubirea și mila infinită e legea vieții. Căci fără bunătate și fără iertare, pentru greșelile și lipsurile aproapelui, întreaga viață omenească nu mai e decât un infern de urâțenie, de sgomot, de meschinărie și de comun. Și nu e iertat să fii aspru cu marea slă-

biciune a neamului omenesc, decât dacă ești gata să-ți pui sufletul întreg, viața ta, pentru întărirea și meliorarea semenilor tăi becisnici. Dar iarăș nu ți-e iertat nici aceea, ca pentru a aveà tu aplausele lor, pentru a nu-ți pierde bunul tău nume între bietele ființe gălăgioase și nepricepute, cari te urcă pe umerii lor, pentrucă tu le dai iluzia că ei sunt mai buni decât sunt în adevăr, tu, la vremea primejdiei, când soarta națiunii tale în ce are și în ce va aveà ea mai bun, se hotărăște pentru totdeauna, tu, să «urli cu lupii» și să aclami cu nepricepuții. «Ininteligența, ce spun? simpla mediocritate a șefilor atrage...după sine...ruina...unei țări, o predă fără apărare străinului, și aduce ștergerea ei de pe harta națiunilor. Un popor care se încredințează unor mediocri, se sinucide». (Izoulet, *La cité moderne*, XXIX).

Ci voi, prietenii mei, cari v'ați întors deacolo, din foc și din moarte, ce gândiți voi acum de toate lucrurile comune și josnice, cari agită pe omul de toate zilele? Simțiți încă în voi trezindu-se — ințepător ca fumul otrăvilor adormitoare în visuri plăcute — interesul pentru micile ambiții, micile vanități, micile intrigi, micile infamii, cari alcătuesc întreg cuprinsul vieții spirituale a omului de toate zilele? Sau, în sufletele voastre s'a coborît ceva din supremul și maiestatea, din liniștea disprețuitoare pentru trivial, care v'a ridicat pe aripile ei în ziua aceea unică, a întâlnirei cu Destinul! In câmpiile și văile și pădurile și mlaștinile, unde în afară de moartea care vă pândeà din față și din zenit, nu erà decât natura simplă, calmă, prietenă, natura vie, țăranii-soldați și pasările neastâmpărate, natura însuflețită, vânturile, copacii, ziua și noaptea, — s'a coborîț în voi liniștea fericită, a vieții roditoare, întru deplina înflorire activă, a darurilor ce ni s'au dat, ca tovarăș de drum între naștere și moarte?

Căci iată, nici nu s'a răcit bine pământul de marele foc purificator, pe care soarta l-a abătut asupra omenirei, și din adâncimile pline de miazme, ale naturii omenești primitive,

se ridică iară, ici și colo, în nouri încă ușori, dar cari se vor îndesì mereu, aburii irespirabili ai neînțelepciunii, ai urii, ai lenei invidioase, ai urâtului, ai răului, odraslele nemuritoare ale lui Satan, cel care disprețuește neamul mândru și becisnic al muritorilor.

Ci voi plecați urechea la murmurul tainic al pământului părinte. De departe, de pe malurile Atlanticei, se aud pașii ritmați ai milioanelor nenumărate, care după patru ani și patru luni de suferințe supraumane, de prometheică înfruntare a chinurilor impuse lor de Kratos și Bia, aduc, ca și acum un veac, popoarelor obidite, mulțimilor oprimate, libertatea.

Liberatorii omenirei au fost și ei tot oameni, cu multe și felurite păcate. Dar din sufletul lor nu s'a șters niciodată entuziasmul pentru ideal și pentru sublim. Dela Vercingetorix și până azi Galloromanii au fost întotdeauna les preux sans peur ni reproche ai Idealului.

«Aidèm copii ai patriei, A sosit ziua de glorie». Aidèm, să ridicăm ce-au lăsat neisprăvit scumpii noștri morți: ei au pus temeliile clădirei, — ci clădirea însăș, nòi avem a o ridicà, în muncă titanică, în muncă tăcută, în muncă fără cruțare, deabià într'un întreg viitor. Cei doi mari Heraclizi: Stăpânitorul mărilor și uriașul său descendent de pe celălalt mal al Atlanticei, au arătat ce e munca, ce e lupta, ce e biruința, prin activitate, iar nu prin vorbe.

«— Destulă pace, destule extaze și visuri, o poete! Viața e pentru cei puternici încercare, e răsboiu. Sù, alla vigilia del pensiero, al combattimento con gli uomini e con le cose, alla vittoria su'l mondo!» (Carducci).

Adus pe aripile vântului prieten, vibrează până la noi strigătul de ralliare al sentinelei romane dela Rin: «la noi e bine». Și sentinela romană a Alpilor răspunde în ecou «e bine». Și sentinela romană a Dunării întoarce jubilând spre Apus acelaș strigăt de ralliare, «la noi e bine». Ca acum două mii de ani, Roma nemuritoare veghiază: dela Oceanul Britanic la Pontul

Euxin, ostașii ei nebiruiți țin pază împotriva Nordului neguros, dușman și hrăpàreț. Ca acum optsprezece veacuri, e ùn imperiu, cel al Europei romane, ò armată, cea a luptătorilor pentru libertatea romană; Galloromanul luptă ca și atunci alăturea de Dacoroman, întrecându-se în vitejie, credință și iubire cu dânsul: pe pământul sacru al Galliei și pe pământul sacru al Daciei eroii înfrățiți pentru vecie se coboară alături în morminte înfrățite, — după greaua luptă, până la moarte, ci șì până la biruință.

* * *

Și când a fost să se încheie a patra lună a asaltului neîntrerupt de zi și de noapte, de sub pământ, de pe pământ și din văzduh, pornit de cavalerii libertății împotriva lui Fafnir și Fasold, — cei doi uriași au închinat steagurile și au cerut îndurare.

Și îngerul păcii a binecuvântat jertfa cavalerilor, și națiunile au zâmbit fericite între lacrimile care le acopereau fața lor palidă. Patimile s'au potolit, apele mari ale năvălirei s'au întors scăzute până în mijlocul matcelor lor, și pe orga imensă a Firii, renăscute prin bucuria omenească — fără de care altă viață a Firii nu are ființă — s'a ridicat în valuri imense de armonie, imnul păcii.

Cântà pacea: șì Oceanul cel fără hotare, așà de îndelung chinuit de uneltele morții perfide; cântà șì Aerul, care pentru întâia dată dela aruncarea demonilor în infern, fusese profanat de moartea de răsboiu; cântau Codrii, cei așà de greu răniți, cari-și pierduseră atâția dintre copiii lor falnici ce se întreceau în înălțime cu cerul; cântau Izvoarele, care uitaseră aproape cu totul cum e chipul fecioarelor ce se oglindeau în ele, în așteptarea iubirii; cântà lumina Soarelui, cea atâta de mult întunecată de monștrii aducători de moarte; cântà Pământul părinte, atâta de răscolit de fierul și focul crimei; cântau pasările cerului, care căpătau iară domnia păcii și

libertatea; cântau miriadele de miriade de muritori, pentru transfigurarea morţii în viaţă; iar peste marele adagio al Firii mărețe se ridicà în «voix céleste» rugăciunea celor întorşi din moarte.

O, buna bucurie de a trăì, a celor cari în cataclism n'au lăsat din ei decât o parte din bietul lor trup sdrobit, iar nu însăşi viaţa. Ei nu se gândesc ce vor face, aşà cum au rămas, în viaţă. Bieţi copìi speriaţi, cari până şi în visurile lor revedeau vălmăşagul bătăliei şi strigau noaptea în marile săli albe, îngroziţi ori înnebuniţi de uciderea pe care o vedeau din nou, ei sunt fericiţi: nu vor mai merge acolo, în grozăvie, ei trăesc — asta e tot — şi e aşà de bine. — Dacă sunt mândri de a fi eroi? O, de fel, ei sunt mulţumiţi că trăesc şi că nu şi-au pierdut mintea. Ei au văzut cu toţii moartea: ei nu pot, după grava vedenie, să fie seci; ei sunt — simplu — nişte bieţi oameni salvaţi, încă tremurând de frigul simţit la apropierea morţii... Ei trăesc... asta li e de ajuns...

Ci voi, cei morţi, dragii mei, Bucur şi Brăiloiu şi Stoe, Bădiceanu, Ghica şi Albuleţ, şi Stoica şi Panţu şi Bălăcescu, şi voi toţi, ale căror nume s'au risipit în uragan şi încă nu sunt din nou adunate la un loc, în cenotaful amintirei, ce ochi să nu plângă, ce glas să nu jelească uciderea voastră! Ci singurul *θρῆνος*, vrednic de voi, vrednic de eterna voastră linişte, vrednic de tânăra voastră viaţă pe vecie pierdută, trebuie să fie imnul gloriei patriei. In unduiarea maestoasă a procesiunii, care va merge să consacre Sfintei Fecioare a Biruinţei, coroana de dafin de pe fruntea comandantului vostru suprem, va dà ritm de jale, ritm de măreţ cortegiu funebru, amintirea duioasă a vieţii voastre. Şi cântecele de biruinţă vor fi imnul eternei voastre linişti. Şi ritmul cald, regulat, al camarazilor ducând trofeele, va fi ca mişcarea însăşi a astrelor — cu care v'aţi unificat — nesimţitoare şi totuş vii, cari-şi poartă calea lor maestoasă prin infinit.

* * *

In zări arde Walhall. Walhalla zeilor vechi, Walhalla zeilor răi. Tronurile lor, în Răsărit și Apus, se prăbușesc. Limbi uriașe de foc se preling de jur împrejurul burgului dacoroman. Dogoriri de văpaie pătrund până departe în pământul dacic...

Neclătinat, senin, fără ură și fără răsbunare, privești, o Geniu al națiunii mele, amurgul zeilor ce ți-au fost dușmani.

In drumul său uriaș Pământul se apropie din nou de periheliu. Armonia sa nu mai e turburată de Ares, și din nou, cristalină, vibrarea mișcării sale se topește melodios în simfonia interplanetară a Sferelor care se rotesc în Abis.

In Cosmos sunt toate cum au fost. Pe Pământ e iarăși pace și între oameni bună învoire.

Somn ușor, camarazii mei, copiii mei.
Somn blând!

II

ΕΠΙΝΙΚΙΟΝ

ΠΑΝΤΑ ΝΕΝΙΚΗΚΑΜΕΝ

MEMORIAL IN ONOAREA CAMARAZILOR CĂZUŢI IN RĂZBOIUL PENTRU UNITATEA NAŢIONALĂ, CETIT IN ZIUA DE II/XV DECEMVRIE MCMXVIII IN PREZENŢA A. S. R. PRINCIPELUI MOŞTENITOR AL TRONULUI IN AULA FUNDAŢIUNII UNIVERSITARE «CAROL I» IN NUMELE CELOR CINCI SOCIETĂŢI PE FACULTĂŢI ALE STUDENŢILOR UNIVERSITĂŢII DIN BUCUREŞTI

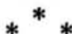
PATRIEI

«What is a man,
If his chief good and market of his time
Be but to sleep and feed? a beast, no more.
Sure, he, that made us with such large discourse
Looking before and after, gave us not
That capability and god-like reason
To rust in us unus'd».

(SHAKESPEARE)

E azi a douăzeci și cincea zi de când am făcut întăia commemorare a camarazilor de gânduri, cari prin moartea lor au creat viața cea nouă a națiunii noastre. Erà, atunci, așà de aproape în urmă, și totuș — în furtuna care dărâmă așà de năvalnic tot ce a fost putred — așà de departe înapoi, marea speranță aevea, marele vis aproape, ci încă tòt țara noastră cea veche, cea slabă, cea frântă în cinci, cea cu durere: nu puteam încă, sburà puternic. Am cântat atunci un *θρῆνος*, un cântec de jale, pentru iubitele flori, cosite în primăvara vieții. Erà cântecul celui singur, care privește înapoi.

Ci azi, chemat de voi, să dau glas de argint, trâmbițelor de glorificare a vitejiei, biruitoare prin moarte, azi în țara cea nouă, făptura cèlor morți, cântecul meu va fi cântarea celor mulți, cari privesc înainte, va fi un cântec de biruință — un *ἐπινίκιον* — al celor rămași, în onoarea celor ce au murit.

Au intrat în Francia, *ei*, cei ce uitaseră că sunt tot oameni, pe porțile Răsăritului. Acolo, de unde în fiecare dimineață se ridică lumina albă a zilei și a muncei, s'a ridicat fumul negru al incendiului și al uciderii. Și soarele n'a mai trecut prin porțile sale profanate: ani și luni și zile. Și s'a făcut noapte pe pământ. Și pământul s'a scufundat în durere.

Intre năvăliți și năvălitori a început măcelul. Apăsà imensul val de oțel topit cum apasă pământul pe cei îngropați subt el. La adăpostul lui năvălitorii împingeau tot mai spre Apus pe cei năvăliți. Cataclismul naturii semănà leit unei biruințe de oameni.

Cum se întind apele mari până ce umplu tot ce-i mai adânc în văi și apoi le seacă puterea și se trag înapoi ca bătute, așà s'a întins până departe, dincolo de apele Marnei, unda de oțel topit a gnomilor, cari o jumătate de sută de ani

se chinuiseră în peşterile lor, încălzind uriaşul cazan de lavă, pe care îl răsturnau acum peste Francia. Cazanul fusese prea mic, oţelul prea puţin. Incetarea cataclismului naturii semănà leit àltei biruinţe omeneşti.

Ci, peste sacrul pământ galloroman, mutilat și ars de focul gnomilor, abià acum începeà bătălia. Căci un geniu înţelept, un geniu bun, un geniu părinte, ferise pe copiii Franciei de unda de foc. Sufletul lui pătrunsese taina gnomilor și el nù lăsase, în eroism zadarnic, să ardă în incendiul gigantic șì apărătorii, muritori, ai pământului, care nu poate murì.

Spăimântaţi, văzură atunci gnomii, că nu cu șiretenie, ci cu vitejie dreaptă au a birul, de vor să biruiască.

Şi ei erau viteji, erau mulţi, erau iscusiţi, erau uniţi. Dar nu erau altceva decât tot oameni. Şi vitejia și mulţimea și iscusinţa și unirea lor erà numai omenească și, ca tot ce-i omenesc, nedeplină, chiar între oameni, și cu putinţă de întrecut, de alţi oameni.

In noaptea marei suferinţe a omenirei, începù proba crudă, la care dintru infinitul existenţei, supune Raţiunea supremă, care mână lumile în Cosmos, pe cei mai slabi, în ciocnirea cu cei mai tari, lăsând ca numai cei vrednici de viaţă să o aibă mai departe.

Erau uriașe puterile care se luptau pe viaţă și pe moarte. In vălmășagul luptei lor întregul pământ fu învolburat. Fiecare neam viu al oamenilor se ridică în luptă împotriva celui ce-l stânjenea în viaţa lui deplină. In marele Chaos se alcătuiră două confraternităţi, două cavalerlì imense: erau cei ce iubeau patria lor dorind moartea tuturor celorlalte și erau cei ce iubeau patria lor dorind buna învoire cu toate celelalte: ordinul cavalerilor urei și ordinul cavalerilor iubirei.

Ci multă vreme cavalerii urei părură mai puternici. Iar mai ales când dintre cavalerii iubirei întreaga ceată care luptà spre miazănoapte-răsărit închină steagurile și se prăbuși în iadul urei lăuntrice, păreà că biruinţa va fi a celor ce urau, iar nu a celor ce iubeau.

Şi totuş, cei ce iubeau au rămas chiar atunci senini. Pământurile lor erau invadate, prietenii lor — atâţia — robiţi, cavalerii urei mieroşi în chemările lor către pace. Şi totuşi, bătălia urmă.

Căci cavalerii iubirei erau implacabili faţă de ei înşişi întru împlinirea jurământului ce şi-l făcuseră, de a dărui iubirei biruinţa în lume; mai bine să se sfarme tot ce-i viaţă pe pământ, decât să fie viaţa aceasta, prin biruinţa celor urâţi, o veşnică imputare pentru armonia din Cosmos.

* * *

Bătălia urmă. De cinci ori îşi arătă palida lună faţa ei întreagă pământului palid de multele cadavre. De cinci ori cavalerii Sfântului Graal dădură înapoi. Ci la a şasea lovire cu adversarii, ei merseră înainte. Purtând sus, pe tipsii de aur, inimele lor, care ardeau de iubire şi luminau de biruinţa vecinică, ei mergeau, cu pas încet, de procesiune la ziua Sfintei-Fecioare, mergeau spre Răsărit. In faţă îi lovià viforul morţii. In spate rămâneà tot mai departe frumoasa lume cu iarbă şi flori, nearse de duhurile răului. Pâlcuri întregi se încovoiau dintr'odată ca grâul sub coasă. Ca la rugăciune, ei îngenunchiau şi trupul lor frânt se unià cu pământul. Iar deasupra mormintelor lor inimelor lor ardeau înainte. Şi viforul turbat răscoleà văzduhul şi adversarii se opreau şi se întorceau mereu la asalt omorîtor. Ci, purtând sus, pe tipsii de aur, inimile lor care ardeau de iubire şi luminau de biruinţa vecinică, cavalerii sfântului Graal, mergeau cu pas încet, de procesiune la ziua Sfintei-Fecioare, mergeau spre Răsărit.

Şi când a fost ca şirul imens al candelelor lor nemuritoare să se atingă de porţile Răsăritului, profanarea fù curăţită, zăgazurile luminei se deschiseră iară şi soarele intră din nou pe calea cea de mult uitată, pe pământ se făcù iară ziuă, Sfinţii Cavaleri luară stat de rugăciune; «duşmanul privì spre

cer şi văzù» «în cumpăna de aur a Celui-etern» «talgerul său urcat până sus» şi luptă nu mai fù, «ci el fugì cârtind şi cu el fugiră umbrele nopţii» (Milton).

* * *

Cântaţi eroi, reîntorşi din moarte, imnul eroilor cari au biruit prin moarte. Cântaţi cântecul biruinţei. Am biruit în toate bătăliile: *πάντα νενικήκαμεν.*

* * *

Au avut biruinţa acei ce au înţelès ce e biruinţa. Binecuvântaţi fie acei, în sufletele cărora s'a revelat în ceasul ispitei chipul luminos ca seninul, al adevăratei, al singurei biruinţe, cea asupra propriei slăbiciuni, asupra propriei laşităţi, asupra propriei urâţenii. Ce cumplită judecată din urmă asupra acelora cari n'au înţeles ce e biruinţa şi au crezut că ea este în lumea cea din afară, în supunerea lucrurilor şi fiinţelor ce sunt dincolo de noi înşine.

Căci biruinţa nu e nici masacrarea în massă a adversarului: unul singur de ar rămâne şi s'ar proclamà încă credincios gândului celor ucişi şi iată, n'ai biruit; nu e nici robirea adversarului, căci trupul lui îl poţi martirizà, dar nu s'au găsit încă lanţuri şi pentru sufletul omului care vreà să trăiască liber; ea nu are nimic pământesc într'însa, ea e numai gând: nebùn cel ce vorbeşte de noroc ori întâmplare în biruinţă. Biruinţa e floarea care creşte numai în ţara jertfei până la moarte, acolo unde toate sufletele se topesc în unul singur, care luptă, în cavalerism, fidelitate, unitate şi implacabilitate faţă de sine şi de ideal, până la moartea trupească a întregei fiinţe colective care s'a unificat întru el. Biruinţa nu e a unui om, căci nu s'a născut încă omul care să poată supune în luptă dreaptă, singur, pe semenii lui: martir solitar, da, răscumpărător singur, prin pătimire şi moarte, a unei întregi umanităţi, desigur;

dar biruitor prin luptă activă, niciodată. Biruința e a celor mulți. Ei àu nevoie de unul, care să le strângă în sufletul lui puternic toate sufletele lor slabe și să-i contopească într'o singură făptură prin puterea geniului lui. Dar vai și amar de dânsul, dacă o clipă se poticnește: prin credința lor, în el, erà cel mare, prin necredința lor, el se prăbușește din nou în neant. Biruința nu e ceeace proclamă cel ce se întoarce în procesiune triumfală la templele zeilor săi părintești; ci e ceeace simte robul târît în triumf: dacă acesta se recunoaște biruit, dacă el în singurătatea sufletului lui recunoaște legea celui ce l-a robit, è biruință, dacă nu, nù e. Biruința e ca și fericirea, o simplă închipuire omenească. O închipuire pentru care, de când trăiesc oamenii pe pământ, au murit voluntar miriade de miriade dintre dânșii, dar totuși o închipuire. Nu biruința e frumoasă, nu biruința e sublimă, ci drumul până la dânsa. Căci biruința e fiica înfrângerii. Cea dintâi biruință a fost nu a celui ce a doborât pe un altul — aceasta a fost numai o violență animalică, un fapt fiziologic, o manifestare cosmică — ci a celui care, doborât, s'a ridicat, și multiplicând prin văpaia sufletului lui liber slabele lui forțe fizice, a răsturnat pe cel ce-l violentà și i-a tras granițe dincolo de cari erà pedeapsa. Biruința e fiica înfrângerii animalității noastre, individuale și colective. Biruința e voită, nu căpătată, nu furată. *Voința* care duce la biruință, acèsta e actul sublim al idealității omenești, ce aureolează apoi și biruința însăș de lumina nemuritoare care nouă ni se pare a ei, ci e numai reflectată.

Priviți ce e biruința.

Pe Marea de Nord păzesc, strajă chinuită, dar neobosită, marinarii implacabili cu ei înșiși, ai Albionei. Și adversarul nu îndrăznește — luni și ani, la rând — să încerce a rupe linia de năvi, negre ca barca lui Charon, cari l-au închis în iadul mizeriei și al foamei. Ci iată, ca fiara încercuită de vânători în vizuină, el nu mai poate răbdà. E ultima zi a lunei lui Maiu. La vasele negre sosește — pe undele eterului prie-

ten — solie dinspre miazăzi. Adversarul vine; el vrea lupta cea mare; tot ce a lucrat cu hărnicie neîntrecută în ani și ani pentru lupii săi de mare, el pune azi pe lunecoasele vârfuri ale tridentului lui Poseidon: biruință sau moarte. El vrea aer, vrea libertate: vrea să rupă lanțul care-l zugrumă.

Dar pe Marea de Nord păzesc fiii lui Nelson. Străjerii sunt mai puțini decât străjuiții; ei totuși au hotărît să biruiască. Departe în Apus e de veghe straja cea mare, incomparabila strajă a Albionei intangibile. Ei dau acolo de știre, că încep singuri lupta. Ceilalți, cei mulți, cei puternici, să vie să culeagă biruința. Și adversarul scufundă vas după vas și uraganul de oțel culcă în adâncurile mării pe cei mai buni, cei mai viteji, cei mai iubitori fii ai patriei insulare. Neînduplecat, senin, sigur de biruință, chiar dacă nu în ființa lui, amiralul Beatty, răspunde la foc cu foc, la uragan cu uragan, la atacul lor disperat cu rezistența lui liniștită. Ci iată, din Apus, se apropie, uriașii lui Jellicoe.

A doua zi numărând pierderile, străjuiții găsesc că ale lor sunt mai mici și că au biruit. Ci copiii lui Nelson știu numai atât: lanțul de vase negre nu s'a rupt, mizeria și foamea roade înainte pe adversar. Pe Marea de Nord, păzește, implacabilă față de ea însăș, straja incomparabilă a patriei insulare.

* * *

Cântați, eroi, reîntorși din moarte, imnul eroilor biruitori prin moarte. Cântați bucuria biruinței, mereu aceleeași și mereu nouă, ca soarele dimineții. Cântați biruința unică a luptătorilor iubirei, asupra asalturilor zadarnice ale luptătorilor urei. Noi am biruit în bucurie și în seninătate, ei au crezut că biruiesc, dar biruințele lor erau amare: fără bucurie și fără speranță. Noi am biruit cum biruește primăvara gerul iernii, ei au biruit cum biruește grindina holdele verii. Noi am biruit ca Apollon miasmele morții. Ei au biruit ca Bac-

chanta care sfâşie copilul ei însăş. Noi am biruit cu gândul, ei au biruit cu trupul. Şi biruinţa lor s'a uscat ca iarba de arşiţă. Şi biruinţa noastră a crescut ca arborele vieţii. Cântaţi copìi gândirea, cântaţi biruinţa biruinţelor, cântaţi imnul de bucurie al biruinţei neperitoare. «Fericiţi cei ce au plâns, că din lacrimile lor au răsărit razele apoteozei». Am biruit în toate: *πάντα νενικήκαμεν*.

* * *

Nu te întunecà suflete al meu şi nu te face iară aspru. Nu te afundà iară în durerea războiului, în oroarea crimei. Lasă ca Saul, pe harfa lui David, să te mângâie dulcea armonie care alină întristarea. Acopere cu vălul duioasei melancolii pătimirea îndurată biruitor. Au suferit şi ai lor; au suferit şi ai tăi. Ci ai lor au vrut să-şi răscumpere suferinţa cu lacrimile vecinice ale unei lumi întregi; ai tău au învăţat din suferinţă îndurarea; şi nobila caritate a hrănit pe flămândul lor şi a îmbrăcat pe săracul lor. Au plâns şi ai lor, au plâns şi ai tăi. Ci lacrimile lor s'au făcut venin şi durerea lor le-a pus în mână facla nebuniei şi au aprins clădirea părinţilor lor şi au dărâmat templul măririi lor. Dar lacrimile alor tăi s'au făcut balsam de vindecare şi durerea lor le-a pus în mână toiagul călătoriei, spre a merge în ţările cele dela miazănoapte, cari de ani şi luni se zbat în chinurile crimei şi desnădejdei, şi spre a restaurà pacea şi cinstea şi buna învoire. Au suferit şi au murit de boli şi de frig şi de foame, şi ai lor şi ai tăi. Şi s'au înarmat sufletele alor tăi cu răbdarea milenară, şi fiind cuminţi ca nişte îngeri şi suferitori ca mucenicii, ei au spus vorbele celui drept: «Domnul a dat, Domnul a luat, fie numele Domnului binecuvântat», şi n'au întrebat nici dela cine vine răul, nici de ce atâţia huzuresc când ei mor; ei nu s'au răzvrătit şi casa naţiunei lor a rămas casă de cinste şi duhul anarhiei nu s'a sălăşluit întru dânsa. Ci ei, adversarii, când n'au mai avut de unde îndestulà foa-

mea lor, nu s'au mai gândit decât la sine; și cu toții nu s'au mai gândit decât la viață, și patria, pentru care porniseră a luptà, a fost uitată și bietul animal omenesc din ei s'a târît bătut la picioarele aceluia, care tòcmai prin suferința cea mare, și prin răbdarea cea mare, biruise, și a cerut — ca îndurare — pacea, adică pâine. Căci oamenii, cei mulți, «nu-s lăsați pe lume numai ca să-și iubească țara; ei trebuie să aibă pace. Adevărata libertate e numai un mijloc pentru pace; și dacă libertatea aceea pe care o au ei, nu le dă pacea, atunci ei trebuie s'o primească dela robie. Trebuie totdeauna să ne aducem aminte că marea massă a oamenilor nu e atinsă de oprimările cari lovesc fericirea celor puțini cu suflete generoase; preocuparea celor mai mulți oameni e numai de a fi adăpostiți și hrăniți și de a li se permite să prospereze și să-și crească familiile» (Howells).

Fericiți cei cari, prin înțelepciune ori prin suferință, au biruit trivialitatea din ei. Căci a lor a fost biruința.

Iar cei ce au fost înfrânți, nu au fost biruiți pentrucă erau prea puțini, ori n'aveau uneltele uciderii, ori nu erau viteji. Ci pentrucă omul din ei nù erà deplin.

Căci atunci când s'a aprins lumea de năvala gnomilor răi, slaba înțelepciune a celor mulți a crezut că cei ce răsturnau orânduirea de până la ei, erau cei sănătoși, cei voinici, cei cu dreptul la viață, iar cei atacați erau cei putrezi, cei condamnați, pe mormintele cărora aveà a se clădì lumea cea nouă, a acelora, cari uitaseră că și ei erau tot oameni.

Ci adversarii n'au biruit. Sănătatea sufletului lor nu erà mai întreagă ca a acelora ce ne luptam cu ei. Dimpotrivă, când hrana cea de toate zilele: cu glòria oștilor lor, zi de zi întinzând tot mai departe distrugerea și durerea, lipsì, sufletul lor se ofilì, marea lor unitate de străduințe se sfărâmă, giganții se prăvăliră în prăpastie cu huetul munților săpați pe dedesupt de ape și cari, la ceasul lor, se prăbușesc în adâncime. Căci sufletele noastre se oțeliseră ani după ani în adversitate și deveniseră mai tari ca însăși suferința, dar sufle-

tele lor se îmuiaseră, ani după ani, în falsa speranță a biruinței, mereu înșelătoare. Pe noi ne strângeà în fidelitatea până la moarte jèrtfa comună, pe dânșii îi uneà până la biruință cea așteptată, pràda comună. Cavalerismul nostru, între noi, erà fiul credinței întru cele drepte, cavalerismul lor, între ei, erà fiul temerei de cele păcătuite în comun.

Și sufletul nostru erà mai tare ca al lor, pentrucă el se hrăneà din simplicitate și bunătate, din larga înțelegere a celor omenești; și cea mai aspră condamnare a adversarului ca tot, se împăcà deplin cu întreaga bunătate față de adversarul singuratec. Ci ei erau slabi pentrucă uitaseră blândețea, uitaseră duioșia, pentrucă cei ce îi mânau la asalt îi învățau numai ura, numai dispretul, iar nù și bunătatea, nù și duioșia. Căci răsboiul lor erà răsboiu de pedepsire, pe când al nostru erà de liberare. Ei nu înțelegeau libertatea, pentrucă nu o aveau la ei. Ei nu înțelegeau uriașa noastră voință comună, liber consimțită, pentrucă ei nu aveau decât uriașa lor comandă comună, impusă. Ei nu înțelegeau apriga noastră mânie de a vedeà pământul patriei profanat de năvălitori, pentrucă asaltul dintâiu al armelor lor îi adusese pe pământ străin. Ei pedepseau fără minte iubirea noastră pentru cele ale noastre, pentrucă nu puteau prinde în sufletul lor implacabila noastră deviză: «mentre lo straniero occupa il suol della patria, l'odio è pietà, civiltà la battaglia» (Carducci).

Noi eram tineri și ne luptam pentru lumea ce aveà să vină, ei erau bătrâni și mureau pentru apărarea unei lumi care murise. Libertatea lumii erà tinerețea noastră. Tirania lumii erà bătrânețea lor. Noi aveam în sufletul nostru soarele și moartea eroilor noștri erà sublima transfigurare întru idealul dreptății pentru cei mici și obidiți, ei aveau groază în sufletul lor de chiar propria lor biruință, care i-ar fi îngenunchiat și mai tare întru robia celor tari și fără iubire.

Dar aceea ce noi aveam în incomparabilă frumusețe și aceea ce ar fi orbit ochii lor deprinși numai cu un idol hâd, de cruzime și răutate, erà speranța noastră. De n'am fi avut

decât numai speranţa noastră în alăturare cu speranţa lor, şi încă am fi îndurat calvarul luptei noastre până la capătul vremilor. Speranţa noastră erà dulcea reunire a celor de un sânge, erà blânda frăţie dintre popoarele lumii, erà sfărmarea pentru totdeauna a uneltelor răsboiului ucigaş şi pustiitor, erà bunătatea şi mila pentru toţi şi fiecare, până la cel din urmă fiu al pământului, deopotrivă ocrotitor pentru toţi copiii lui, erà viitorul senin întru măreaţa armonie a muncii roditoare, erà gândul ridicării noastre peste trecutul vârstei de fier, erà împlinirea pe lumea noastră cea plină de păcate a faptei de iubire, pe care crucificatul de pe Golgotha o eternizase prin însăş epifania inimitabilă a fiinţei lui între noi.

Şi ce erà speranţa lor...? Demoni ai răului, glorificaţi-o voi; voi care vă bucuraţi dinainte la imaginea uriaşei armate a robilor în zdrenţe, muncind — între blesteme — subt biciul unor stăpâni străini, închipuiţi de vrednicia lor, mai pre sus ca a tuturor muritorilor, şi chinuind în tipare uniforme nesfârşita varietate şi frumuseţă a sufletelor libere, dintre care, nu lipseà, la suferinţă, nici măcar acela al propriului lor popor.

* * *

Cântaţi, eroi reîntorşi din moarte, imnul eroilor cari au biruit prin moarte. Cântaţi biruinţa speranţei noastre asupra speranţei celor ce ne-au fost duşmani, cântaţi entusiasmul luptelor voastre, cântaţi frumuseţea avântului vostru. Am biruit în toate întrecerile, am biruit în toate suferinţele, *πάντα νενικήκαμεν!*

* * *

Cum înfloriseră adversarii libertăţii în vremile de pace!... Cum lumea întreagă ascultà de cuvântul lor. Cum tot ce con-

struià geniul omenesc în măreața lui întrecere cu cele vecinice, părea a-și găsì valorarea deplină abià în țara lor. Cum toate popoarele lumii chemau pe fruntașii lor la ele și cereau cu încredere sfatul lor și fapta lor. Și vasele lor acopereau toate mările și negustorii lor umpleau pământul și numele lor erà pomenit cu cinste de toți muritorii. Iar patria lor se făcuse loc de întâlnire tuturor sufletelor doritoare de armonie și frumusețǎ. Și păreà că lumina și gândul și geniul omenesc nu mai pornesc dela Miazăzi, ci că nouii Eleni ai lumii actuale au luat pentru îndelungată vreme în mâinile lor conducerea destinelor spiritului omenesc creator. Și până și titanicele instrumente de ucidere, cu care înspăimântară ei lumea la începutul nebunei lor năvale, păreau încă o dovadă că neamul lor va zdrobì — nu numai prin greutatea lui masivă, ci și prin geniul lui — pe toate celelalte și ei vor impune omenirii noua lor lege, sau moartea.

Ci sufletul omenesc își are legile lui tainice, după care și la națiuni, ca și la inșii singurateci, crește și se ofilește.

Toată strălucirea și bogăția puterii adversare, toată demonica lor născocire de mijloace mereu altele ale morții năpraznice, fu zadarnică. Intreaga lor alcătuire de Stat și civilizație se dovedì a fi fost numai tehnică, numai metodă: o mașină ca atâtea altele, care fără meșterul de s'o conducă, zace ca un trup mort în mijlocul câmpului. La uneltele lor de distrugere, altele, și mai grozave, fură răspunsul din lagărul alor noștri. Și cei ce crezuseră că vor întemeià prin fier și vor susține prin oțel noua lor împărăție, căzură zdrobiți sub monștrii de fier și de oțel, pe cari ai noștri li-i trimiseră întru întâmpinare.

Căci, atunci când marea bătălie nu mai putù fi purtată ca o întreprindere rece de ingineri ai morții sistematice, când la voința inexorabilă a națiunilor atacate, de a zdrobì pe cel ce voià să le fure sufletul sau a murì mai bine, trebuì și dela adversari un răspuns al sufletului, iar nu al mașinilor, acest răspuns lipsì. Căci el erà ceva ce nu se puteà nici împrumutà

dela adversar, perfecţionându-se, nici inventà atunci în atelierele fierului ori gândului lor: erà felul de înţelegere a lumii şi a vieţii, superior la ai noştri, inferior la adversar; şi această înţelegere cuprindeà, şi de o parte şi de alta, în ea însăş, sancţiunea conflictului: noua Cartagină, a nouilor negustori ai lumii celei nouă, trebuià să cadă sub voinţa de sacrificiu pentru patrie şi libertate a Romei celei nouă, a nouilor pionieri civilizatori ai întregului pământ.

Ce voiau unii luptători şi ce voiau ceilalţi? Ce erà fiecare din ei, pentru a voì ce voià? Le erà permis să voească aceea ce voiau? Căci pe pământul nostru disparent în Univers sunt doară aceleaşi legi ca şi în nemărginitul Cosmos: şi nimic nu părăseşte calea armonioasă fixată de Raţiunea supremă, nimic nu iese din orbita fixată de Destin, fără ca infinitele miriade ale lumilor cari-şi urmează calea lor de echilibru şi împăcare universală, să nu prindă în efluviile lor de forţă pe cel rătăcit şi să-l culeagă de pe drumul lui absurd, unindu-l cu vreuna din ele, fie chiar şi într'un imens incendiu interstelar, în care cel ce se jertfeşte pentru armonia universală îşi turbură şi el în miriade de milenii viaţa lui aeonică: dar şi atâta nu-i decât o clipă în curgerea fără început şi fără sfârşit a devenirei universale, în care abnorm şi absurd nu există, pentrucă acesta e Chaos, e urâţenie, şi universul e Cosmos, adică frumuseţă.

Ai noştri voiau armonia; voiau libera creştere a puterilor fiecărui suflet al naţiilor milenare, voiau dreptate între toţi şi pentru toţi. Ceeace voiau ei, nu erà decât o simplă pildă, a unei străvechi înţelepciuni.

Ci ceilalţi voiau să înnoească lumea după chipul şi asemănarea lor, voiau să forţeze cursul vremilor după gândul lor, voiau să ucidă aceea ce, lòr, li se păreà că nu e viaţă deplină, voiau să cureţe aceea ce è putred, substituindu-se Destinului, voiau să fie zei. Dar ei voiau să mişte munţii din loc nù cu credinţa, ca Iisus cel crucificat, ci cu forţa, ca giganţii în lupta cu zeii olimpici.

Nebună încercare, cumplită pedeapsă. Uriașă biruință a spiritului asupra materiei. Să ai putere și strălucire, de să zdrobești și să orbești o lume, și totuș, nici măcar păstorul de porci din munții Illirici, ori păstorul de capre din munții Delmatici, ori păstorul de oi din munții Dacogetici, să nu se plece înaintea ta, să nu recunoască puterea ta, strălucirea ta, geniul tău, ci semeț, sângerând din mii de răni, dar nebiruit, nefiindu-i teamă decât numai de cer să nu cadă peste dânsul, ci încolo liber ca zeii înșiși, și punând mai presus de bogăția și huzurirea palatelor tale cu sclavi, sărăcia și asprimea spațiilor lui largi, senine și pline de libertate pentru toți și întru toate, el să proclame, în cele patru colțuri ale lumii, nèbiruirea, o, nù, biruința lui!

* * *

Căci înțelesul vieții interumane nu este estetic, ci etic. Nu animal frumos, ci animal bun are a devenì omul, dacă e ca societatea omenească să se deosebească de haitele de carnasiere, ori de turmele de erbivore ale lumii infraumane. Frumusețea deplină — trupească și sufletească — a individului izolat e fără îndoeală o piatră fundamentală a clădirii sociale. Dar omul frumos e o operă de artă, care nu se poate întruchipà decât într'un număr cu totul infim de indivizi, — căci pentru viața estetică trebuie calități înăscute, care în actualul stadiu al evoluției rasei omenești sunt încă foarte rare. Și cea mai ascuțită educație, cea mai desăvârșită metodă, nu poate da la exemplarele obicinuite decât indivizi curați, cuviincioși, simetrici, — maimuțe bine crescute și bine împodobite, care însă la ocazie tòt vor furà, tòt vor violentà, tòt vor ucide. Nu frumosul absolut (în forță, în gândire, în creare), ci iubirea absolută (în binefacere, în milă, în jertfă, în moarte pentru aproapele), e înțelesul vieții actuale a omului social. De sigur, neestetică înfățișare, a unei omeniri forfotitoare în mizerii, slăbiciune, neputință, boală și murdărie:

și ar fi, și aceea, o înțelegere a lumii, ca de pe un nou Tayget să arunci în prăpastie pe toți schilozii, pe toți slabii la minte, ai umanității contemporane. Dar cu ce drept și cu ce îndreptățire ai face această operă de moarte, tu cel care, nu în viața cosmică, ci chiar numai în cea de pe pământ, un nou Apollon de ai fi, și încă nu te-ai deosebì prea mult de schilozii și săracii cu duhul, pe cari i-ai aruncà de pe munte. Căci nimicnicie, bicisnicie, zădărnicie, e tot ce e omenesc. Și doară iubirea dacă dă o lumină vieții noastre, perpetuu umbrite de aripa morții, celei totdeauna treze și totdeauna la pândă.

Adversari biruiți, putea-veți voi înțelege măcar acum, în mijlocul ruinelor patriilor voastre, de ce n'ați putut birui, de ce nu puteàți birui? Voi ați dat nu lupta iubirei patriei voastre, ci lupta urei altor patrii, și fiindcă ați urît, ați căzut. Noi am dat nu lupta urei altor patrii, ci lupta iubirii patriilor noastre. O, cum le-am iubit noi, patriile noastre: zdrobiți, rupți în bucăți, mizerabili, insultați, martirizați, noi n'am renunțat la noi înși-ne! Că am păcătuit și noi? De sigur, și cât de mult! Ce cumplită a fost pedeapsa neunirii noastre depline, unirii așà de târzii, dela sfârșit! Ce înceți au fost în darea ajutorului, ce întârzieri și câte ezitări au avut cei ce trebuiau să sângereze împreună cu Francia nemuritoare! Și cum au sângerat ei înșii apoi de întărirea dușmanului în vremea întârzierilor lor. Ce aspră a fost pedeapsa, a noastră, a celorlalți, cari și întârziam și leneveam și intram în vâltoare fără cele de trebuință și dedeam astfel, iară, alt răgaz de întărire, dușmanului. Dar iubirii toate i se iartă. Și după rătăciri și jertfe așà de trist mai dureroase, decât ce ne-ar fi cerut dela sine Destinul, noi, cavalerii iubirii, ne-am adunat fără lipsă și fără greșală toți la un loc, toți împrejurul celor dela început incomparabili, celor tot așà de neîntrecuți în jertfă pe cât au fost de neîntrecuți în vitejie, împrejurul cavalerilor galloromani.

Şi imensa noastră jertfă v'a zdrobit, v'a îngenunchiat, v'a nimicit, o, adversari aşà de nenorociţi astăzi. Voi ridicàţi întăriri de piatră şi de oţel, noi ridicam întăriri de trupuri omeneşti. Obuzele noastre loveau în stâncă, obuzele voastre loveau în carne. Şi la vederea fluviilor noastre de sânge, care se porneau către mare, şi la vederea munţilor noştri de trupuri, cari se ridicau către cer, voi vă bucuraţi, căci credeaţi că ne vom înspăimântà şi ne vom închinà, căci credeaţi că noi vom iubì mai mult viaţa noastră ca viaţa celor jertfiţi, că vom iubì mai mult viaţa ca iubirea. Voi nu înţelegeaţi sărmane suflete sărace, că atunci când noi pierdeam ce aveam mai drag, ce aveam mai luminos în viaţă, imensa noastră caritate pentru florile cosite ne va înnobilà chiar pe cei meschini dintre noi, ne va sanctificà chiar pe cei comuni dintre noi, că ne vom înălţà peste noi înşine, peste netrebnica noastră viaţă, spre a ne uni în jertfă, spre a ne uni în moarte, cu cèi jertfiţi.

Şi tăcerea noastră, o adversari aşà de tăcuţi astăzi, dar aşà de elocvenţi altădată, când aţi fi dorit ca biruinţele voastre să fie proclamate până în spaţiile interastrale, tăcerea noastră, care vouă vă păreà că este desnădejde, că e ruşine, că e renunţare, tăcerea noastră v'a biruit. O, cum a ştiut să tacă Celtul care purtà cârma împărătesei mărilor. Cum a ştiut să tacă conducătorul uriaşei republici tinere de pe celălalt mal al Atlanticei. Cum a ştiut să tacă măreţul bătrân care întrupase în el întreaga suferinţă a Franciei.

Căci tăcerea noastră, o adversari biruiţi, erà maestate. In faţa cataclismului cu care voi ameninţaţi sufletul liber al umanităţii, noi încetasem de a mai fi oamenii obicinuiţi, cunoscuţi de voi înainte. Marea putere care zăceà strânsă în adâncimile sufletelor noastre de Celto-Thraco-Romani, se ridicà acum în noi ca un zeu care se îmbracă în trup omenesc şi face în enthousiasmòs, din fiecare muritor un geniu al luminii, al creării, al frumuseţii. In tăcerea noastră erà austeritatea rugăciunii din urmă, înainte de aruncarea în moarte

— pentru biruință. In tăcerea noastră erà încordarea atentă a divinului arc apollinic, care aveà să trimeată săgeata fatală demonicei voastre puteri. In tăcerea noastră erà reculegerea prea plecată în fața maestății jertfei eroilor noștri.

Căci noi v'am biruit, o, adversari așà de triști astăzi, nù pentrucă biruisem moartea, dar pentrucă biruisem frica de dânsa. Cum am fi putut să ne mai temem de ea, când știam acum că ea nu poate biruì decât trupurile, iar nu și opera noastră: fiecare dintre martirii noștri sfărâmați în șanțuri de obuzele voastre, creșteà cu încă o amintire marea durere a rasei noastre, cu încă o putere marea voință a generației noastre. Și în timp ce la voi fiecare moarte erà, numai, încă o jale, la noi fiecare moarte erà și o împărtășanie cu sfânta taină a Idealului. Și morții noștri nu erau morți pentru cuceriri — cari pot fi recucerite, — nu erau morți pentru glorie — care e totdeauna înșelătoare, — ci erau morți pentru libertate, și aceasta nu moare niciodată.

O, cum am zâmbit cu milă, adversari biruiți, atunci când ați început în marea luptă, cea de pe urmă, să vorbiți luptătorilor voștri de apărarea libertății voastre. Ce zădarnic, ce gol, sunà acum îndemnul vostru. Ce amară trebuià să fie jertfa vieții luptătorilor voștri. Cu câtă durere se vor fi gândit ei înapoi la marea libertate ce o avuseți, atunci când ați pornit să le-o luați altora, la intangibilitatea patriei voastre, pe care așà de nebun o irosiseți, la numele vostru bun, pe care îl pierduseți. Sărmani luptători, cari porniseră la bătălie pentru glorie și luptau acum pentru libertate!

Ci noi nu mai crezusem în glorie, pentrucă de dânsa suferisem în însuș atacul vostru nedrept. Dar sufletul nostru aprins, sufletul nostru senin, ca cerul de miazăzi, care ne acopere, crezuse în poezie. De aspra îmbrățișare a Femeei perfide, care încă înainte de a-ți fi dat moartea a încununat cu ucigașa ei coroană pe alt favorit, nu visau eroii noștri ghemuiți în vizuinele lor mizerabile. Dar de blânda mângâiere a femeei delicat iubitoare, a Poeziei amintirilor, a

poeziei căminului profanat de voi, a poeziei devotamentului către patria chinuită de voi, către Domnul ei, insultat de voi, da, de această mângâiere, așà de tristă și așà de dulce, eroii noștri visau.

Nu erà doară mângâierea ei «singurul lucru viu în ace[l] loc unde totul e[rà] mort și ars»? «Ea singură stinge[a] setea [lor]; și toată setea care e[rà] în [sufletele lor] se întinde[a] lacomă către răcoarea ei. De n'ar fi fost ea, nici unul n'ar fi putut trăì a[colo]; toți a[r] fi murit de secetă» (D'Annunzio).

O, cum ați râs de suferința noastră, cum ați fost de mândri de ceeace credeați fericirea voastră, cum ați uitat, o adversari biruiți, de trista, amara înțelepciune milenară: «niciodată nu trebuie să numești pe vreun muritor fericit, înainte de ce să vezi cùm se va coborî sub pământ, după ce a trecut și peste ultima lui zi, murind» (Euripides).

Și iată, — v'am biruit în maestatea durerii noastre, v'am biruit în răbdarea suferinței noastre, v'am biruit în seninătatea morților noștri, v'am biruit în bătălia monștrilor de fier ai geniului nostru, v'am biruit în sublimul gândului nostru, v'am biruit în lumina iubirii noastre — adversari răi, adversari nedrepți, — *πάντα νενικήκαμεν*.

* * *

Camarazi eroi, reîntorși din moarte, intonați imnul eroilor, biruitori prin moarte. Cântați imnul, eternei lor liniști, somnului lor senin. Cântați biruința jertfei lor sfinte, cântați bucuria zilelor de azi. In adânc de codri, la maluri de ape, moàre astăzi jalea, unui neam întreg.

Cântați eroi, imnul martirilor, cari de zeci de veacuri au sângerat pentru libertatea de azi. Cântați lauda vitejilor, cari în singurătate și uitare, au apărat de veacuri patria dacoromană de azi. Prea măriți, eroi, reîntorși din moarte, pe eroii prieteni, cari acolo departe, pentru gândul nostru, tot așà de puternic ca pentru gândul lor, au biruit prin moarte.

In adâncul tăriilor, turburate de furtună, peste gigantice trupuri de nori sfâşiaţi, dela marea Atlantică la marea Pacifică, se întinde azi semnul legăturii Domnului. «Acesta este semnul legăturii, care-l dau eu, între mine şi între voi, şi între tot sufletul viu, care este cu voi întru neamuri vecinice: curcubeul meu îl puiu pre noori, şi va fi semn de legătură vecinică între mine şi între pământ: şi va fi când voiu noorà noori pre pământ, se va arătà curcubeul pre nori: şi-mi voiu aduce aminte de legătura mea, care este între mine şi între voi, şi între tot sufletul viu în tot trupul, şi nu va mai fi... ca să piară tot trupul» (Facerea, 9).

Cu făşii din semnul legăturii Domnului au plecat în luptă eroii ce au murit. La lumina culorilor lor cereşti au închis ei ochii după săvârşirea jertfei. In înfrăţirea steagurilor popoarelor martire se reînnoeşte astăzi semnul de pace al Domnului.

PARENTALIA

INCHINARE IMPĂRATULUI TRAIAN
LA XVIII VEACURI DELA MOARTE

XXVI SEPTEMVRIE MCMXIX

ΑΓΟΡΑΣΤΗΣ Τί δαὶ οἱ ἄνθρωποι;
ΗΡΑΚΛΕΙΤΟΣ Θεοὶ θνητοί.
ΑΓΟ. Τί δαὶ οἱ θεοί;
ΗΡΑΚ. Ἄνθρωποι ἀθάνατοι.

(Luciani *vit. auctio*, 14, p. 554)

SUNT Parentalia.

Cei vii pomenesc pe cei morţi. E o datorie, pe care muritorii şi-au statornicit-o, dintru însuş începutul gândului despre moarte: liniştea de piatră, în care cădeà dintr'odată viaţa, erà aşà de grozavă, încât minţii înspăimântate a muritorilor moartea nu-i puteà fi decât un somn greu. Iar în visele nesfârşitului somn, nu se puteà, ca celor trecuţi dincolo, să nu le vie dorul după cei lăsaţi şi după cele părăsite dincoace. De i-ar fi uitat cei de aici neajutându-i pe aceia în marele întunerec de sub pământ, ei ar fi suferit acolo şi sufletul lor chinuit s'ar fi umplut de mânie. Iar mânia morţilor puteà fi blestem şi pieire tuturor faptelor celor vii.

Pomenirea celor morţi de curând mai deşteaptă încă jale. Iar întristarea e muzica din care apoi înfloreşte şi gândul celor mulţi. — Morţii de demult nu mai dau nici dor, nici durere, celor de azi. Pomenirea lor e numai un gând palid. Şi gândului acestuia, al recei amintiri, îi trebuie tot sângele viu al amintitorului, spre a învià întru viaţa deplină.

Sunt aniversări ale morţilor.

Cei vii caută să împărtăşească pe cei morţi cu bucuria ori cu întristarea contemporană. E încercarea de preamărire a celor pe veci adormiţi, pentru a face, prin asemănarea lor cu noi, lauda ori hula celor de azi.

Să pomenim pe întemeietori.

De optsprezece sute de ori s'au uscat florile crescute pe mormintele lor. De optsprezece sute de ori s'au ridicat din nou prin zăpada subţire a primăverii alte flori, proaspete.

Sunt Parentalia.

Oamenii noui, înflorind în marea lumină a vieții, se pleacă cu reculegere spre pământul unde dorm oamenii vechi, din tăria cărora au crescut ei, oamenii noui, ca florile nouă din pulberea florilor vechi.

In pomenirea morților e conștiința despre viața fără sfârșit în cele obștești ale ei, e mângâierea blândă a amintirii, care, și după mii de ani, învălue cucernic palidele umbre ale celor cosiți, fără reîntoarcere, în fiecare generație. Și viața trecută, legată, continuu viu, de viața prezentă, biruește moartea... în care s'a scufundat... ca un călător în ceață.

Ci noi, cei singurateci, murim.

Și cu noi mor toate ale noastre. Moare durerea. Moare trupul omenesc: începutul întregei frumuseți a lumii acesteia. Moare gândul și amintirea. Și moare și marmora în care am coborît sufletul nostru: rănile ei nu sângeră, ele nu o ucid, ci tocmai prin èle ea trăește încă mai arzător în cele mai mărunte frântùri ale trupului ei mutilat. Dar moare și marmora, de rănile vremii. Moare și sufletul ei, de neînțelegerea oamenilor. Și nu e nimic atins de mâna ori de buzele noastre, ca să nu moară.

Dar cu ochii tăi mari, adânci și blânzi, dumnezeească Clio, zână a devenirii gândului, tu privești crearea prin om a àltei lumi, àlta decât cea aspră, cea crudă, cea muritoare, ce ne-au făcut-o zeii. Cu cântec epic tu glorifici, cu cântec liric tu mângâi, pe copilul tău, cu suflet din cer și trup din pământ, omul, și tu blândo, tu buno, povestești... cè a fost viața oamenilor.

Tu, Clio, culegi de pe morminte florile uscate și ni le faci iară vii, înflorind proaspete, ca cicoarea pe lanuri, în roua dimineții. Tu, Clio, încălzești cu focul tău trupurile de demult adormiților și îi faci iară vii, trăind din nou puternic în lumea lor și năvălind plini de viață în lumea noastră: cu sângele încă lunecând pe armùrile lor, cu patima încă aprinsă în privirile lor, cu visul încă palpitând în făptura mâinilor lor. Și între noi oamenii, cei plăpânzi, cei trecători, nemurirea

coboară, ca raza din cer. Bogaţi de nesfârşitul tuturor luminilor aprinse de cei ce dintru început şi fără de sfârşit au creat lumină, noi copiii unei clipe — totuş vecinice: în renaşterea ei perpetuă din cele ce au fost, în nesfârşirea ei de iubire spre cele ce vor fi — strălucim de lumina întreagă a sufletului omenesc întreg, dela cel dintâiu care a trăit, până la cel din urmă care va trăì, *unul*.

Ci de n'ai fi tu, Clio, ca râmele în noroiu, aşà ne-am târî în întunerecul unei singure vieţi, cu dimineaţă şi seară, cu zi şi cu noapte.

Tu singură ne faci bogaţi, tu singură ne ridici peste noi, tu singură ne învecinicești, — Clio, mărire ţie.

* * *

Ruginiau codrii. Ca nişte paseri obosite coborau legănat către pământ frunzele aprinse de cea de pe urmă sărutare a soarelui de toamnă. Prin satele Daciei mergeau zvonuri de răsbunări romane. Negustorii din Miazăzi se făceau tot mai rari. Şi cei cari mai îndrăzneau să se afunde în adâncimile Daciei păduroase, priveau sfioşi împrejur, vindeau repede şi plecau pe furiş. Ostatecii şi fugarii romani, slujitori regelui dac, lucrau cu zor la întărituri, închideau văile către Dunăre, ridicau burguri, dregeau cetăţile, construiau maşini de asalt, turnau arme. Femeile erau posomorîte. Bărbaţii erau tăcuţi. Erà linişte aspră în toţi şi poruncile Regelui erau grabnic şi cu prisos împlinite. Când începură a cădeà fulgii, ştià fiecare că în primăvară va puteà murì. Flăcăii, cari cu cincisprezece ani înainte, dăduseră Domnului ţării dace, întâia lui biruinţă pe pământ roman, erau acum bărbaţi în putere. Copiii lor se ridicau acum şi ei, gata de pus la arme. Cincisprezece ani soarta răsboiului iubise pe Daci. Din pădurile Suebice ale Dunării de Sus, până în munţii Parthici, cari facă umbră apelor Tigrului, numele regelui puternic, nobil din viţă de nobili, rege din viţă de regi, Decebal,

erà pomenit cu cinste și închinare. Soli daci mergeau în Apus și în depărtatul Răsărit, la regii neamurilor germanice, sarmatice, scitice, armenice, parthice, ducând sfat de luptă, de împotrivire dârză, de atac necurmat, împotriva stăpânitorilor dela Miazăzi.

Din timpuri uitate de amintirea muritorilor trăiau Dacii pe pământul acesta, îmbrățișat de cele trei ape, cu marea cetate clădită de zei în mijlocul țării: cu munți de patru părți. Ei nù erau o biată nație rătăcitoare, ca vecinii Germani ori Sarmați. Ei nu erau o nație barbară, ca nenumărații locuitori ai Nordului mlăștinos, sărac și friguros. Ei erau statornici, orânduiți, luminați, în străvechi legături cu civilizația elenă, — cu cea mai avântată credință idealistă în nemurire, pe care au gândit-o oamenii, — cu tradiție milenară în cele ale vieții de societate ori de Stat, — cu nume glorios în lupta de libertate față de toți cei puternici din jur, — cu incomparabila epopee de unitate națională biruitoare a regelui erou Burebista, îndărătul lor.

Trecutul strălucit, de aproape două veacuri înainte, luminà acum și calea regelui Decebal. Nù puterea, ci unirea, lipsise întotdeauna marelui neam dacic. Ca principii macedoneni, geloși de libertatea lor locală, principii daci ai multelor țări dace dintre cele trei râuri își așteptau pe Philippos și pe Alexandros al lor, care cu mână de fier să-i ție uniți întru marea luptă a aceleeași patrii. Și Decebal erà acum ca Filip. Ci soarta n'a voit ca să-i urmeze un Alexandru.

Din munții marelui nostru burg se îmbrățișează cu privirea în zilele senine întreaga câmpie înconjurătoare, către Tisa, Dunăre, Pont și Nistru.

Precum omul de mare nu se liniștește până nu pune zăgaz de pământ rătăcirii sale pe ape, întemeind porturi și stații și așezări, de jur împrejurul împărăției sale de valuri, și anexând mării tot ce îi formează hotarul ei uscat, — tot așà câmpeanul și omul stepei, nu s'a liniștit până nu a dat hotar

de pământ înalt, de pământ stâncos, mării sale de ierburi și de holde.

Așà au bătut milenii valurile scite, sarmate, slave, cetatea noastră pe Nistru și stropi de sânge barbar au căzut în pământul nostru, rodind după firea lui, la marginea înaltă, de Răsărit, a Patriei. Așà au bătut milenii valurile iazyge, germane, maghiare, cetatea noastră dinspre Tisa și stropi de sânge barbar au pătat pajiștile noastre, rodind după firea lui, la marginea joasă de Apus, — ba pătrunzând prin porțile Munților, până chiar în mijlocul burgului, Patriei noastre.

Dar pe razele privirilor noastre, care pătrundeau din creștetele munților până dincolo de apele străjuitoare, a mers și dorul nostru după pământ străin. Și încotrò erà straja mai tare, într'acolo s'a dus și dorul nostru mai năvalnic. De când se pomenește neam dacic și neam român, râul nostru părinte, Danuviul, a văzut când ieșeà din valea pannonică pe ambele lui maluri acelaș neam, — pe-al nostru.

Dar ce am voit noi, au voit și cei din Miazăzi. Apele nu-s granițe, ci drumuri. Și pentru stăpânirea drumurilor, cu străjuire pe ambele lor părți, s'au luptat întotdeauna statele și popoarele. Așà cum toată valea unui râu se umple cu o singură nație, așà stăpânirea unui râu cată să fie deplină pe toată valea lui sub acelaș stăpânitor.

Regele Burebista a stăpânit și dreapta fluviului. Regele Decebal a căutat să statornicească din nou această stăpânire. Erà dreptul lor. Căci, dela valea Moravei și până la malul callatian al Pontului prieten, *dave*-le dace se țineau lanț. Icoana răspândirii națiunii noastre pe pământul strămoșesc, se arată și în această parte a fi fost aceeaș cu cea dacică acum două mii de ani.

Dar pe malul de Miazăzi al Dunării erà acum alt stăpânitor decât pe vremea lui Burebista. Lui Decebal îi steteà în față Roma. Și Roma nu învățase încă a ascultà de nimeni. Pentru brâul de argint al Dunării lupta aveà a fi tot așà de cum-

plită, tot așà de fără cruţare, ca aceea pentru brâul de aur al Rinului.

* * *

Ard trupurile, ca niște ruguri, de văpaia sufletelor tari cari le încing. Se mistue vlaga pământească a naţiilor, de jertfa de sânge, neîntrerupt cerută, pentru continua biruinţă, de neînduratul lor suflet luptător. Dar precum flăcăul prinde cu braţ vânjos arma care cade din mâna unchiașului slăbit de ani, așà popoarele tinere, cu suflete de copii, cucerite de marele suflet al naţiunii perpetuu biruitoare, prind la rândul lor arma, spre a apără cu sângele lor tânăr, cu puterea lor proaspătă, marele gând, care e acum și al lor.

Când, de pe urma nevolniciei ultimului Flaviu, acvilele italice se dară biruite spre Miazăzi, lăsând toată Dunărea șoimului dacic, când Italia slăbită se închinâ înaintea Daciei năvalnice, Spania romană luă asupra ei lupta pentru onoarea, pentru puterea și biruinţa Patriei mame. Pentru brâul de argint al Dunării luptà acum un spaniol, cu fire tânără, cu credinţă proaspătă, cu speranţă nèpusă la încercare; luptà, ca în vremile bătrâne, ale alcătuirii Italiei — când tăria romană se oţelià mai mult prin înfrângeri decât prin biruinţe — cu voinţa hotărîtă de a împlinì cele fixate de Roma eternă, fie chiar și după un secol de lupte și un ocean de sânge.

Cel ce purtà acum armele Romei erà un om liniștit, măsurat, cuminte, modest. Erà doar numai prin tatăl lui dintre cei ce în Senatul Romei hotărau soarta lumii. Bunicul său, poate, nici nu vorbise bine limba romană. El erà un soldat, ca și tatăl său; soldat ajuns general și atâta tot. Și, fost general, fost guvernator de provincie, ajuns împărat, el rămâneà încă tot omul din popor, răbdător la muncă, întârziind bucuros la plăcerile trupului, cu nesfârșit respect pentru străluciţii senatori ai Romei, pentru splendoarea Romei, pentru arta cuvântului la Roma. Provincia lui, pe care o guvernase con-

științios și energic, se mărise acum cât tot Imperiul. Dar sufletul celui ce guvernà erà tot cel vechiu, al guvernatorului provincial, al neitalicului, al «neromanului», care se sfià de Roma și erà adânc turburat — până la vanitate — când ea i se închinà: a o disprețuì încă nu puteà, a o stăpânì încă nu-și simțià îndrăzneala. Și cât a trăit, n'a putut învăța acest meșteșug. Senatul Romei a avut două decenii, când a putut crede că mai însemnà ceva în marile prefaceri ale lumii.

Noi muritorii suntem mari, nu pentru găsirea unui gând într'o zi de noroc, ci pentru urmărirea într'o mie de zile, și cù, și fără noroc, a gândului unic, care stă la temelia oricărei vieți creatoare. Și sufletul nostru se multiplică prin fiecare gând de-o zi pe care-l prindem în sborul lui spre neant și îl fixăm, ca pe o piatră de monument, în opera noastră unică, în gândul nostru unic. Ci fiecare din noi, într'o singură zi, cu un singur gând, e mai slab, mai sărac, mai neputincios în cele eterne ale vieții, decât plugarul simplu, decât cărătorul de poveri în porturi, a căror viață e clădită pe legătura dintre toàte zilele vieții lor într'o singură datorie, a muncii. Marea noutate, marea creare, e iubirea aceasta continuă, neobosită, pentru gândul unic. El culege gândurile fiecărei zile, le cioplește după nevoia marei opere în care le închide, și, prinzându-le acolo cu însăș viața, cu însăș iubirea noastră, el crează o viață nouă, biruitoare a timpului, din viața noastră cea veche și roasă de timp.

Așà erà mare, simplul, cumintele, modestul, neînvățatul spaniol, care erà acum împărat al Romei. In viața unei singure zile cel de pe urmă senator din Roma ar fi fost — poate — mai înțelept, mai strălucitor, mai vrednic de purpură, decât dânsul. Și de aceea, pentru fapta ùnei zile, Ulpius Traianus, împăratul, rugà pe învățatul, pe strălucitul Licinius Sura, senatorul, să-i scrie cuvintele de solemnă prezentare: zadarnicele discursuri sclipitoare, care învălue în înșelare mintea ușuratecă a muritorilor. — Dar pentru fapta celor o mie de

zile, pentru întărirea întru alte secole a marei împărăţii care se clătinà, strălucitul Licinius Sura sfătuise în ceasul cel greu pe blândul şi slabul Cocceius Nerva, senatorul travestit în împărat, să arunce pe umerii simplului, modestului, neînvăţatului Ulpius Traianus, provincialul, hlamida de fier şi foc a unei împărăţii, pentru statornicirea căreia numai jertfa fără sfârşit a victimelor umane încoronate cu laurii biruinţei şi jertfa necurmată a victimelor mizerabile sfâşiate de lanţurile robiei, erau faptă îndestulătoare.

* * *

Omul crede că pentru dânsul natura va înfrânà legile ei, le va da un alt curs, le va duce pe drumul pe care ni s'a părut în slaba noastră experienţă că ar puteà fi, măcar accidental, mânate. Căci aspectul material, palpabil, al întâmplărilor omeneşti acopere sufletul faptelor, întocmai ca o mască hâdă un suflet de înger, şi ascunde ochilor noştri — nedeprinşi a vedeà pătrunzător — esenţa vieţii senine, indiferente, obiective şi unice, care pulsează, neschimbată de voinţa umană, după legile ei, cosmice.

Şi marea înşelare târăşte indivizi şi popoare în suferinţă şi moarte. Un om loveşte pe altul numai pentru a-şi mulţumì mânia, — dar iată, cel lovit moare şi agresorul îşi risipeşte propria viaţă, fiind scos dintre oameni. Un popor e închis de altul prin răsboiu, spre a nu mai creşte, — şi iată, poporul închis se întinde peste întregul pământ prin darurile geniului său de natură pacinică. Decebal luptă să facă un imperiu unitar thraco-dacic şi îşi găseşte moartea, distrugerea ţării şi pieirea întregei vieţi politic-naţionale a poporului său. Traian distruge Dacia, spre a aveà linişte la hotarul Dunăriide-Jos şi a păstrà Romanismul din Sudul râului, — şi în loc de linişte, care nù ţine, se naşte un nou popor, care va trăì chiar când întreg Romanismul oriental se va fi risipit în pulbere. Traian aduce colonişti nenumăraţi, spre a face

o ţară romană, în limitele romane, — şi în loc creşte o ţară Dacă, numai de limbă romană, dar în hotarele dacice şi cu sufletul dacic — aborigen — până în îndepărtaţii ei descendenţi de astăzi.

Se poate cu sila schimbà haina unui popor. I se poate impune de cuceritor limba, fără cunoaşterea căreia cuceritul nu-şi poate nici cât de puţin uşurà robia lui. Cuceritorul dă poruncile în limba lui, iar cuceritul trebuie să le înţeleagă, să le împlinească, sau să moară. Se poate schimbà şi numele poporului cucerit, căci el nu mai e decât lucrul cuceritorului, — şi pe pământul cucerit nu mai dictează şi nu mai dă veste lumii despre cele ce sunt acolo, decât cuceritorul. Pentru lumea cea mare cuceritul a murit. Dar nu pentru legile eterne ale firii. Aşà precum toate masacrele nu pot fi destul de depline spre a desfiinţà rasa supusă, ci ea se îndoaie ca oţelul sub greutatea năvălitorului şi apoi, încet-încet, se îndreaptă iară, insinuându-se prin însăş carnea celor nou veniţi, tot aşà cuceritorul, venit din ţara lemnului şi a mlaştinelor friguroase, în veci nu va mai clădì în lemn şi nu se va mai îmbrăcà în piei, în ţara pietrei şi a soarelui blând şi senin. Şi casa lui şi masa lui şi podoaba lui şi, încet-încet, sufletul lui, se vor da după cele ale cuceritului şi cultura lui va fi potrivită după cultura cuceritului, întâiu mai slabă, că el va fi mai nepriceput şi străin, apoi tot mai asemenea cu a cuceritului, doar ceva-ceva schimbată de firea lui deosebită ca sânge şi foc lăuntric, — dar în cele mari ale ei ea va fi, ca dintru începutul vieţii omeneşti în aceà parte a lumii, cultura ţării, iar nu a omului.

Şi cum se întind stejarii numai până la anume înălţimi şi latitudini, aşà îşi păstrează popoarele sub numele diferite, pe care li le dau valurile marilor ondulaţii raciale, aceleaşi ţinuturi de străveche înrădăcinare, în aceleaşi granițe, pare că fixate până în amănuntele separării uscatului de ape. Priviţi lumea Celţilor în luptă cu Germanii, apoi a Gallo-Romanilor, apoi a Francezilor, şi urmăriţi în miile de ani

granițele de Răsărit ale poporului cu cele trei nume și, totuș, cu acelaș hotar. Priviți granițele Italicilor spre Illyri, iar apoi Slavi, și înfățișarea lacului, de jur împrejur italic, al Adriaticei, de două mii de ani încoace. Priviți granițele naționale ale Dacilor lui Burebista și Decebal și ale Românilor lui Ferdinand Biruitorul. Urmăriți pe Thracii Balcanilor în așezarea lor predilect continentală, cu întregul litoral în mâinile vechilor Eleni și pe urmașii lor Turano-Slavi de astăzi în aceeaș strictă așezare continentală, cu întregul litoral în mâinile Grecilor contemporani. Cercetați marginea mării nesfârșite dintre coloanele lui Hercule și pustiul Tanais acum două mii de ani și astăzi: aceeaș limbă greacă vă va răsunà la ureche în antica Massalia și în noua Odessă. Căci muntele și marea își au oamenii lor deosebiți. Coasta mării, cu locuitorii ei, e o anexă a apei, iar nu a uscatului de care se ține. Și Atlantica nordică își are pe ambele ei coaste înghețate pe aceiași Dani-Norvegieni. Egèica își are pe aceiași Greci. Coastele Mării Negre sunt o anexă a vieții mediteranee, iar nu osteuropene. Neamurile migrează, dar cultùrile rămân. Și cum nu singularul, ci genèricul, e aceea ce hotărăște în viața popoarelor, nù perpetuele ondulații etnice, care amestecă neamuri cu neamuri, le învălmășesc, le mână iară către locul de plecare, întrucât nu s'au risipit cu totul în marea migrație, — ci statornica precumpănire a țării de bază, cu poporul ei primitiv, înrădăcinat în țàrina pe care de milenii o lucrează, cu cultura lui fixată de legile supreme ale firii, cărora noul venit trebuie să li se supună, asimilându-și-le, sau să piară, hotărăște de aceea ce în istoria ùniversală s'au chemat, așà de adesea cu atâta de slabă înțelegere: migrații etnice, stabilități culturale, ori aptitudini diferențiale ale raselor.

Căci dacă națiunea nu e nici ceva fix etnic, fiind întotdeauna în fiecare națiune un nesfârșit amestec de neamuri, contopite încă dela primele rătăciri interdiluviale, — dacă națiunea nu e nici limbă, căci aceeaș limbă poate fi a mai multor națiuni, — și cu atât mai puțin un simplu nume, pe care-l

poate impune unui popor chiar numai o mână de cuceritori tirani, — atunci nu e ea oare aceà expresie culturală creată de înrâurirea pământului asupra omului, nu e ea realitatea biologică a omului modificat de pământul pe care se așează, după legi neschimbate, care-l modelează analog, oricare i-ar fi originea și numele? Și atunci, idea națională fiind o stare de conștiință, înainte de toate culturală, iar geografia umană demonstrând nù după oameni, ci după pământul pe care se așează, adevărate *autochthonìi culturale*, nu ajungem oare la marea realitate istorică, așà de neînțeleasă atâta vreme, așà de combătută și de contestată, a *autochthoniilor naționale*? Mai poate fi atunci vreo minune că granițele așà zise etnice ale poporului regelui Decebal sunt așà de amănunțit identice cu granițele așà zise etnice ale poporului regelui Ferdinand?

* * *

Popoarele modelate de pământul pe care prind rădăcini, se supun legilor lui. Și nu va fi putere pe lume să le împiedice a tinde mereu să împlinească, veac după veac și mileniu după mileniu, poruncile legilor pământului lor. Nici o suferință, nici o jertfă, nici o sângerare nu le va înspăimântà. Nici o huzurire a păcii nu le va moleșì până într'atâta, ca să se supună fără luptă unor legi omenești străine, protivnice pământului din care se hrănesc.

Iar când vlaga lor se va fi sfârșit, când ele vor trebuì să-și înnoească sângele, primind alt popor pe pământul lor, ca Domn al lor și al pământului lor, acest popor va reluà lupta cu aceeaș credință către străvechiul pământ, ca și când și el, dintru începutul vremilor, ar fi fost fiul lui.

Și, vechiul popor și noul popor, contopite în indissolubile legături de sânge, nu vor mai fi decât unul și acelaș, dar numai într'o nouă generație a lui: ca fiul născut din cei doi părinți, de neamuri deosebite, fiu deopotrivă al amânduror părinților.

* * *

Viaţa popoarelor e ca viaţa mării: pe adâncurile, perpetuu liniştite, se iscă şi se potolesc — sus — furtunile.

Se cutremură tăriile de marile ciocniri ale neamurilor, în răsboae. Ard oraşele, se dărâmă templele, valuri de sânge curg din rănile miriadelor aduse la apriga furtună a uciderii de vânturile gândurilor celor de sus, cari conduc naţiile. Pe viscol şi senin, în zi şi în noapte, neîntrerupt mugeşte uraganul morţii... Ci, când iarba mijeşte printre bulgării de zăpadă, neschimbat ca Luceafărul, care se arată la Apusul şi la Răsăritul fiecărei zile, muncitorul pământului iese, potolit şi sigur de ritmul mişcărilor lui, spre a brăzdà pământul şi a creà din nou viaţa.

Pe adâncurile liniştite ale vieţii nemuritoare a popoarelor, se sbate, sus, furtuna vieţii trecătoare, a patimelor gândului schimbător, purtat de puternici ce încearcă — aşà de zădarnic — să mâne după voia lor cursul vieţii adâncurilor.

Şi totuş, şi în adâncuri sunt mari isbucniri ale focului subpământean, care turbură şi ridică, până în lumina apei mereu agitate, perpetuu liniştitele unde ale abisurilor.

Cât inima omenească se va mai puteà aprinde pentru ceva în lumea aceasta, biruind gândul rece şi cântăritor, iubirea celor mulţi, pentru cele vecinice ale lor, va izbucnì ca focul cel nestins, turburând abisurile.

Şi oamenii se vor ucide între ei.

Căci numai atunci s'ar lăsà muritorii judecaţi în iubirea lor de alţi muritori şi şi-ar lăsà luate în pace: femeia, ţara, credinţa, când iubirea lor ar fi biruită de frica de moarte.

Şi Dacii nu cunoşteau frica de moarte. Ei iubeàu moartea, o doreau, alergau după dânsa, şi pe porţile ei întunecate, ei socoteau că intră, nu în eterna nefiinţă, ci în eterna viaţă cu zeii. Dar mai mult decât moartea, ei toţi, cei mulţi, cei umili, cei din adâncuri, iubiau ţara Dacă. Şi atunci când nici prin moartea lor ei nu-i mai puteau răscumpărà libertatea, când nici prin întoarcerea mereu năvalnică din trista pri-

begie pentru libertate, ei nu o mai puteau mântuì din robie, atunci plecau și ei genunchiul înaintea Domnului străin, spre a-i fi robi împreună cu pământul robit, spre a mângâià cu trista lor iubire jalea amară a patriei înlănțuite.

Apărarea pământului dacic de regele Decebal și poporul său a fost un imn de iubire cum rar au mai înălțat popoarele moșiei lor amenințate.

Cucerirea pământului dacic de Impăratul roman și frângerea națiunii dace a fost suprema afirmare a geniului Romei în potrivirea, la firea și făptura lui, a celor trei continente ce se ating împreună la marea-cea-de-mijloc. După această ultimă, și cea mai strălucită biruință, Roma n'a mai putut merge înainte, puterea ei n'a mai rodit. In lupte titanice ea a cercat să păstreze neatins ce crease, și, veacuri la rând, ea a luptat, până ce, obosită, sfârșită, dar cu copiii ei toți maturi, în stare acum să se apere și să trăească singuri, ea a trecut din viața aceasta, cum trece tot ce e omenesc, fie chiar și după milenii.

Pe anticele ogoare ale popoarelor aborigene ce se întind până la Rin ori în Alpii Răsăritului, și în marea cetate carpatică, țărina însăș, de multul sânge roman, vărsat ca jertfă, devenise romană. Aborigenii se făcuseră fii ai Romei. Popoare după popoare s'au revărsat de atunci peste pământurile Romei și toate s'au topit în marea flacără a vieții romane.

* * *

Răsboiul nu se face numai de cei tari, ci și de cei slabi. Și mai totdeauna cei slabi, iar nu cei tari, îl și încep. Căci cei tari n'au nevoie de răsboiu, pentru a întinde puterea lor. Ei trăèsc numai, trăesc puternic, și puterea vieții lor răstoarnă popoarele și împărățiile, cum colțul seminței răstoarnă primăvara bulgării de deasupra lui și crește tot mai înalt, spre soare.

Deaceea e și așà de deosebit răsboiul, așà cum îl fac cei slabi, de răsboiul făcut de cei tari.

Cei slabi simt că chiar biruind, nu vor puteà păstrà ce au cucerit, și deaceea distrug, pradă, ucid, necinstesc pământul și poporul cucerit. Răsboiul celor slabi e ca mânia de femeie: furios, plin de vorbe zadarnice și stins de sine însuș prin lipsa puterii pe mai departe. Răsboiul celor slabi e răsboiu de năvălire și de surprindere, e răsboiu de noroc. Și ca norocul de nestatornic și înșelător e și mersul lui. Răsboiul celor slabi e, când devine tragic, prin ridicarea celor tari împotriva lor, cu gând de desfiinţare, răsboiul desperării, e răsboiul eroismului solitar și zadarnic, e răsboiul marilor catastrofe ale naţiunilor și conducătorilor. Răsboiul celor slabi e pilda crudă dată de zei muritorilor asupra nimicniciei tuturor celor omenești. El este oracolul Destinului pentru împlinirea celor dintru început hotărîte, ca acei slabi să cadă, căutându-și prin neînţelepciune singuri ruina, pentru ca astfel din viaţa lor să se împuternicească cei tari, cum din carnea căprioarei plăpânde se împuternicește lupul pădurii.

Cei tari simt că, chiar biruiţi, nici o putere dușmană nu se va puteà sălășluì prea mult pe pământul cucerit dela dânșii și că întru sfârșitul sfârșitului tot o vor alungà. Iar când cei tari merg înainte, când puterea lor se întinde biruitoare peste pământurile și sufletele altora, atunci cei tari clădesc în piatră fiecare pas mai departe în ţara unde au intrat. Ei nu distrug, ci construesc din nou, pe alte temelii. Ei nu năvălesc furioși, ci împing liniștiţi și siguri de sine, definitiv, ireparabil, pe adversar tot mai departe. Ei nu pradă, ci pun în circulaţie nouile bogăţii, cucerite. Răsboiul celor tari e vestit dinainte. El nu e răsboiu de noroc, ci de cumpănită apărare, prin slăbirea sau nimicirea celui ce amenință. Și dacă adversarnl e cu multă viaţă în el, cei tari fac răsboiul de durată, până la sfărmarea finală, oricât de târziu ar venì ea, a celui ce a turburat lumea și viaţa.

Priviţi pe alba columnă din Roma povestea cea tristă a căderii Daciei. Sunt chipuri cioplite, în marmoră rece, a marelui foc, care a topit două popoare într'unul.

Numai prin luptă, prin luptă dreaptă, deschisă, fără meșteșuguri și cu toate puterile, dela om la om, dela erou la erou, Dacii nù pot fi biruiți. In multele icoane ale marilor bătălii e una, a celei dintâi, când cei doi adversari și-au măsurat întâia oară puterile și popoarele, conducând singuri bătălia. Sprijinit pe ultima sa cetate de ziduri, ridicată la capătul drumului clădit de legionari pe pământul dacic, Impăratul trimete în crâncena cumpănire rând pe rând tot ce are mai aprig între barbarii aduși la credința romană, tot ce are mai nezguduit în măreață liniște între Romanii săi legionari. Sprijinit pe cetatea sa de munți și de codri, Regele trimete în focul bătăliei cetele sale — în rânduri strânse — cu principii lor în frunte, bărbații în putere, ca și flăcăii încă tineri: cu fața de copile. Și însuș Iupiter Tonans dă ajutor Romei, bătând cu furtună de ape în față pe Daci. Cad Dacii ca spicele sub mâna secerătorului. Și Zeul însuș îi acopere cu trăsnetele sale. Și totuș, nù-i biruință. Impăratul privește trist, după bătălie, departe în munții dușmani la marea cetate ce n'o poate încă cuprinde.

Dar anului *unu* îi urmează anul *doi*, și, de va fi nevoie, anul o *sută*, al luptei.

In năvăliri nouă atacă Dacii chiar malul roman al Danuviului. Pe văile înguste, în pădurile munților, ei închid cu ziduri dela un mal la altul calea invadatorilor ce-și clădesc drumul prin trecători. Și nu e un pas mai departe, făcut în țară Dacă, fără sânge roman vărsat ca jertfă. Sfărâmarea Dacilor în luptă deschisă, înaintea pătrunderii Romanilor în munți, e însemnată cu grele pierderi romane chiar de săpătorii în marmoră, cari —afară de aici — nu dau niciodată chipul celor căzuți ai Romei.

An după an, până la al șaselea, ține lupta.

Tot mai departe pătrund, zidind, legionarii. Castru de castru, șosea de șosea, se împlântă tot mai adânc în codrii tăiați fără milă, în tot mai largi luminișuri, pentru liniștea de atacuri furișe ale celor înfrânți. Cetățile dace sunt asal-

tate, satele lor sunt arse. Tot mai departe pribegesc învinșii, cu bătrâni, cu femei, cu turme.

Ci măreț banchet funerar au serbat cei puternici ai Daciei, când furtuna deslănțuită de ei a dus, în al șaselea an al luptei, la robia patriei lor. Subt zidurile cetății mugeà bătălia. Pe înaltele coperișuri alergau flăcările. Pe cărări întunecate se afundà, pentru lupte nouă, tot mai departe în codrii țării sale, Regele. Ci ei serbau, liberi, în țară încă liberă, unirea lor liberă, cu moartea. In triumfuri romane, grumazul lor nu puteau să și-l plece. In milă romană, ei domnii, ei dăruitorii de milă, nu sufereau să se întineze. La luptă mai departe sufletul lor amar nu-i mai îndemnà, ca pe Rege. La Zalmoxis ocrotitorul, ridicați pe palme de blânda zână a morții, acolo erà drumul, acolo erà mântuirea, măreţelor căpetènii dace.

Acolo, ca cel de pe urmă, aveà a venì, în ceasul supremei ruini, Regele. Cel dintâiu la sângerarea pentru patrie, cel de pe urmă la mântuirea întru eterna libertate. Cântă, Melpomene, moartea regelui Decebal.

«Pe norii zenitului țin sfat zeii. E *ψυχοστασία*. In talgerele de aur se cumpănesc două suflete. Al împăratului Romei e unul, al regelui Daciei e altul. Apasă pe talgerul Romei privirea de soare a părintelui Iupiter Capitolinul. Apasă pe talgerul Daciei privirea de foc a stăpânitorului trăsnetelor Zalmoxis Dacicul. Și nu e mijloc să se plece mai tare un talger, ca să condamne la cădere, rușine, moarte, talgerul cel mai ușor. Și fața zeilor se întunecă și iubirea pentru ai lor îi turbură și războiului muritorilor, cumplit, pare a se adăogà, în tărìi, războiul zeilor.

«Ci Artemis-Bendis-Diana îndreaptă ochii zeilor către pământul de lupte și sânge. Făptură minunată de cetate lucește în raza de soare. De munți păduroși i-s zidurile, de fluvii largi i-s șanțurile. — Aceasta-i cetatea credincioșilor mei. De vi-s dragă, vă cer ascultare. — Din timpul când Gaia

a creat Cerul, Munţii şi Marea, Moirele aspre au pus legătură crudă: că tot ce e viaţă să fie mereu cucerit prin moarte. Cetate de zei, ori cetate de oameni, zid al Titanilor, ori zid de mâini muritoare, nu va trăi fără jertfa celei mai scumpe vieţi zidite în piatră de meşteri. Ci cel mai scump suflet al cetăţii mele de munţi şi de ape e sufletul Regelui dacic, cumpănit în balanţa de aur. Pe veci să trăiască cetatea, cu sufletul lui prins în ziduri.

«Prin codri uitaţi de lumină grăbeşte spre Nord biruitul. Incă odată, mai vrea să-şi adune vitejii, să lupte cu Cesarul Romei. E singur. Sufletul lui arde de iubirea pământului tată. De-ar fi zeu, ar da suflet copacilor uriaşi ce-l cuprind sub bolta lor largă şi plină de murmur.

. . . .

«Pe norii zenitului zeii au hotărît. Cu rază de soare Iupiter luminează calea Romanilor cari grăbesc după Rege... In balanţa de aur talgerul lui se ridică...

«Cu arma muiată la zile de glorie în sânge duşman Regele, liber, pe pământ încă liber, săvârşeşte jertfa.

«In zidul cetăţii de munţi şi de râuri, sufletul lui părintesc ocroteşte, etern, dăinuirea Daciei».

* * *

Furtuna dela faţa mării s'a potolit: marea răscolire a isbucnirilor din adâncuri s'a liniştit: e pace şi cântec al vieţii peste tot locul. S'au împlinit cele hotărîte de zei. Prin satele Daciei se văd pretutindeni feţe străine: din împărăţia cea fără margini curg mereu oameni noui, cari se aşează pe plaiurile patriei. Drumurile şi-au schimbat cursul: nu mai merg, ca pe vremea Regelui, mai mult pe culmi, ci, pe văile râurilor, soldaţii cei noui zidesc drumurile nouă ca pentru vecinicie; burgurile principilor s'au pustiit; Domnii lor odihnesc sub brazdă. Cetăţile nu se mai ridică pe vârfurile de dealuri, ci se clădesc pe maluri de ape, la margini de drumuri. In munţii

cu aur, în dealurile cu sare, sapă acum cei veniţi de departe şi scot cu hărnicie averea pământului. Şi cetăţi şi oraşe de piatră şi case şi temple şi băi şi vile de marmoră se ridică — în înfăţişări italice — dintr'o zi pe alta. Şi negustori nenumăraţi cutreieră ţinuturile şi soldaţi de ai Romei se aşează la sate după isprăvirea slujbei lor grele; şi tot mai departe pătrunde vorba romană, credinţa romană, viaţa romană. Dar cei nou veniţi nu se mai gândesc la vechile lor patrii. In ţara eroului Rege ei nu se mai simt Romani, ci Daci. Şi Dacii cei vechi, ce au mai rămas în ţară, nu se mai simt aşà de înstreinaţi ca să fie la fel cu cei ce au devenit tot Daci, cu toată vorba şi gândul şi viaţa lor romană. Iar cântecul muncii, pe anticele ogoare, începe să răsune în sunete romane.

Ci din Miazănoapte bat mânioşi la porţile patriei robite Dacii-cei-liberi. Când principii au băut cupa morţii, când Regele a sfâşiat cu spada proprie vălul veciniciei, poporul a dat foc satelor şi cu femei, cu copii, cu vite, a pornit către munţii, ce tot mai departe dau ocrotire, în Nordul păduros şi sălbatec, pribegilor dornici de libertate. Dar în aspra ţară carpică, costobocă, sarmatică, străinii din Sud nu-şi pot găsì pace. Mor părinţii de dorul patriei robite, iar fiii le moştenesc acelaş foc sfânt de iubire a străvechei ţàrine dace. Şi fiecare generaţie, sfărâmând zăgazul graniţei romane, năvăleşte în Dacia-mamă, dă tributul de sânge Romei, care neîndurat sdrobeşte ceata năvalnică: şi miriade de Daci liberi sunt transplantaţi de Cesari, înapoi în patrie, ci — într'o lume romană.

Şi deceniu după deceniu Dacia îşi recapătă copiii pribegi, cari întăresc cu sufletul lor aprig viaţa roditoare a Patriei. Şi când, după trei jumătăţi de veac, cei dela Roma pierd nădejdea de a mai ţine închise hotarele mereu rupte de barbarii germano-sarmatici, când slaba lor minte crede că îndărătul apelor late ale bătrânei Dunări s'ar puteà mai uşor ferì de diluviul barbar, Dacii cei liberi sunt cei mai năvalnici, sunt cei mai aprinşi, în lupta de reluare a Patriei.

Pe columna de marmoră palidă din forul biruitorului lui Decebal cea de pe urmă icoană a marilor lupte arătà plecarea în exil a neîmpăcaţilor iubitori de libertate dacică. Şi Roma şi Cesarul credeau că au biruit. Dar continuă contestare a biruinţei au făcut mereu-nouile, false, triumfuri, de *Dacicus Maximus*, ale împăraţilor veacului următor: Maximinus şi Maximus şi Decius şi Gallienus şi Aurelianus însuş.

S'au întors vremile: legionarii se retrag în Imperiu; Dacii se reaşează în patrie.

Ci nouii veniţi sunt acum — după trei jumătăţi de veac — mai puţini ca ţăranii pământului dacic — de rassă şi romană şi dacă, dar de singură limbă romană — uniţi pentru vecie în aceeaşi iubire către pământul patriei lor comune.

Se pustiesc oraşele de piatră şi palatele şi teatrele şi băile, de granit şi marmoră; se acoper de pălămidă drumurile zidite de legionarii Romei. Se duc cei bogaţi, cei dornici de linişte, cei ce niciodată n'au iubit pământul Daciei. Dar din nou se îndesesc satele după străvechea obicinuire dacică. Din nou se clădesc casele numai după antica tradiţie thracă. Şi portul lucrătorilor ţărinei roditoare a rămas acelaş ca înainte de venirea oaspeţilor italici. Şi aşezămintele vieţii lor simple, sătène, înaintea cărora şi Romanul trebuise să-şi îndoaie legile lui rigide, organizând rural Dacia, se reîntăresc, ca în străvechile timpuri libere.

De marea lumină a Romei rămâne însă pe veci luminată Dacia. Melodioasa alintare a dulcelor vorbe italice robeşte pe toţi strănepoţii eroului Rege. Şi numelui Daciei furat de Roma, copiii Daciei îi pun în loc însuş numele Romei. La Miazăzì de brâul de argint, pentru care au luptat până la moarte Dacii şi legionarii, Cesarii întemeiază o nouă Dacie. Ci în Dacia cea adevărată, în mijlocul barbarilor cu cari nu mai seamănă nici în graiu, nici în suflet, ţăranii ogoarelor, păstorii turmelor, se simt romani, se numesc romani şi întemeiază o nouă Romànie.

Cetatea eternă a eroului Rege e de acum o cetate romană.

Apărătorii ei vor străjuì statornic în numele Romei. Din marea ură s'a născut marea iubire. Diluviul barbar curgând de ambele părţi ale burgului dacic spre lumea mărilor calde, acoperind adesea cu valurile lui turburi şi însăş cetatea înaltă, nu va puteà clătì nici o piatră din aşezarea cea trainică a Romanilor dacici şi a Dacilor liberi.

* * *

Astfel lupta cea mare a geniului Daciei cu geniul Romei, a rămas ca un simbol sacru pentru toate luptele popoarelor viitoare. Din marea lor ură s'a născut marea iubire.

Cântă, Euterpe, cântecul Daciei.

«Dacia, fecioara, turburà liniştea ta, divine Ròmule. Frumoasă şi crudă, ea pustià, ca arşiţa verii, cu năvale de foc şi jale, ţara ta. Aşà erà menirea fecioarei sălbatece: să facă gol, să aprinză flacări, să samene spaimă în jurul ei. Lumina ta, puterea ta, frumuseţea ta, o trăgeau spre tine, Ròmule; dar sălbateca ei libertate, de Diana, o mânà înapoi în pădurile ei nepătrunse, când tu, din liniştea ta turburată, întindeai braţul spre dânsa. Ci sufletul tău se aprinse odată şi el, de ispitirile crudei fecioare. Şi ai vrut s'o cuprinzi. Cu tăria Atalantei zâna neapropiată te-a aruncat la pământ însângerat de răni. Tu n'o iubeai tare şi n'ai putut-o frânge.

«Şi atunci Aphrodite, cu zâmbet de glumă ucigaşă, a poruncit lui Eros să te săgète. Ardeà sufletul tău ca soarele în amează. Ai prins-o, ai luptat, te-ai rănit şi ai rănit-o, v'aţi privit lung, duşmani de moarte, ai sărutat-o şi — n'ai cuprins-o. De focul ruşinei că ai biruit-o, de ura puterii de ai frânt-o, de flacăra mâniei că ai sărutat-o, s'a pregătit să te ucidă. Şi Aphrodite zâmbeà divin: cum ar puteà doi zei să se ucidă, decât iubind. Şi tu, nebiruitule, ai biruit-o. Imbrăţişarea ta erà dogoritoare de toată văpaia verilor tale aprinse, sărutarea ta erà dulce de toată melodia cântecelor tale italice, cuvântul tău erà blând de întreaga mângâiere a iernilor

tale calde, ochii tăi erau luminoși de tot seninul mărilor tale clare. Și fecioara care te urâse cum nu te mai urâse încă nici om nici zeu, te-a iubit cum nu te mai iubise nici-o femeie. Ea se făcù tu-însu-ți și copiilor ei, ea singură dintre femeile iubite de tine, le dădù numele tău. Și ei luptară și muriră, din veac în veac păstrându-ți: numele tău, chipul tău, gândul tău, glasul tău, lumina ta, gloria ta.

«Dacie, Ròmule,

«Mărire vouă».

* * *

Când adâncile neguri ale pământului, care fierbeà încă în haosul focului, au început să se ridice, când raza luminei a început a pătrunde către imensele ape, când marile oceane mereu frământate de furtuni s'au luminat de soare, marea a văzut în tării cerul. Și lumina a străbătut-o ca un fior al vieții și cerul s'a oglindit în clara ei față, și întreaga podoabă și întreaga adâncime a boltei însorite, ori înstelate, s'a răsfrânt în apele murmurătoare. Și de neasemănata frumuseță a cerului s'a înfrumusețat și marea și marea a iubit cerul.

Așà s'au luminat mereu, în schimb continuu de frumuseță dela unul la altul, bărbatul și femeia daco-romană și, întru perpetuă moștenire, urmașii lor până astăzi. Din marea suferință și marea înnobilare a luptelor de libertate ale bărbatului dacoroman, s'a luminat cu cerească lumină și sufletul tovarășei lui de viață. Din delicata, supusa, îngeresc-răbdătoarea ei muncă frățească, a crescut floarea iubirei curate, iubirei sfinte, din sufletul tare și nobil al bărbatului patriei noastre.

Cum picătura de fosfor aruncată în bronzul topit îi schimbă toată firea, făcându-l mai tare, mai cald în strălucire, mai rezistent, așà un singur fragment de rasă superioară, tare, cu suflet cizelat de experiența milenară, schimbă toată firea poporului cu care se amestecă, făcându-l în întregime superior felului de existență antecedent aliărei.

In nivelarea generală a lumii vechi, prin aducerea ei la viaţa de aceeaş, unică înfăţişare romană, fragmentul transcendental, de suflet elementar, caracteristic, individualist-original, al fiecărei naţii indo-europene, trecute la romanism, a impus biruitor fiecărui ţinut al lumii romane felul specific de a cugetà şi simţì— în cele etern omeneşti — al naţiunii autochthone.

Fiecare popor trecut la romanism a apărat apoi noua lui formă de viaţă în felul său deosebit, cu străvechile lui puteri preromane. A fost fiecare *roman*, precum pe urmă a fost fiecare *creştin*, cu apatia, ori cu focul nestins, al sufletului său preexistent.

In alcătuirea sufletului naţiunilor prin topiri de suflete diverse spre a formà un aliaj nou, ca înfăţişare şi ca putere, femeia e ca picătura de fosfor aruncată în bronzul topit.

Bărbatul e, *înainte de orice*, fiul femeii. Fiii oamenilor sunt aceea ce sunt femeile lor: discrete, credincioase, cu suflet adânc, supuse, devotate până la moarte, — sau: greoaie, brutale, sensuale, banale, loquace. Prin afinarea femeii se afinează rasa. Şi femeile noastre au fost afinate de suferinţă, răbdare, credinţă, muncă, tăcere, închinare. Şi fiii ţărancelor au fost: suferitori, răbdători, credincioşi, muncitori, tăcuţi, închinaţi datoriei, dintru străvechile timpuri şi până în zilele de întemeiere a ţării celei nouă de azi.

La naşterea sufletului rasei biruitorilor de azi stă femeia Dacă. Tăria bărbătească a femeilor spartane, — marele foc de nebună închinare zeului îndumnezeirii noastre aici pe pământ, Dionysos inspiratorul, care ardeà în femeile thrace, — măreaţa tovărăşie în luptă şi suferinţă alături cu bărbatul, în sfătuire cuminte, şi maestoasă maternitate, a femeilor romane, — eràu în femeia dacă. Spartan-thraco-roman a fost sufletul, care la alcătuirea naţiunii noastre, ne-a fost dăruit de femeia Dacă.

Pentrucă şi-a crescut, pentrucă şi-a cultivat, pentrucă şi-a înnobilat aşà fel *femeia*, pentrucă a creat prin milenara ale-

gere și desăvârșire a tipului ei, o àstfel de femeie, Dacul a dat firea lui noului popor, dacoroman. Nù în limbă, nù în obiceiuri, nù în forme materiale ale vieții a fost biruința, ci în *calitatea* sufletului. Marea liniște, marea noblețǎ suverană, care pèste romanizarea prin suflete diverse, venite de pretutindeni, — pèste imensa inundație slavă, care amenințase a ne face greoi, molâi, confuzi și triviali, ca acei nou veniți, — pèste marile infuziuni de sânge străin de toate neamurile, ne-a păstrat sublimi în aristocratica noastră înălțare spirituală peste toți cei dimprejur, a fost darul primei femei dace, căsătorite cu primul roman așezat în Dacia, și a urmașilor ei cu suflet tare, Daco-Romanele.

Priviți pe fiul femeii dace: țăranul: cu boiul drept, cu figura rezervată, cu ochii sfredelitori, cu glasul crescut ca pentru vorba dela distanță mare, cu mișcările rare, potolite, pentru a ține mult la oboseală, cu sufletul senin întru așteptarea ca ceva firesc nu numai a binelui, ci mai ales a răului, cu legea cuvântului dat, ca legătură până dincolo de moarte, cu delicata ascundere a durerii ori bucuriei prea mari, cu domneasca ospitalitate dela egal la egal, cu bunacuviință distinsă față de fețele luminate, dar și cu adânca ironie și nobila închidere în sine, pentru cei ce nù-i simt cuviința lui.

* * *

Biruința Romei în îndoirea sufletului dacic către limba și viața romană nu e totuși o faptă de o zi a unui suflet de sută. Și nu singur sufletul dacic, ci nesfârșite popoare au fost frânte de tăria sufletului Romei și aduse pentru milenii la luarea formelor ei de viață.

E o nepătrunsă taină ce cale ia noua ființă zămislită dintr'un bărbat și o femeie. Dar mai măreț mister ca nașterea națiilor nù e. Și mintea noastră slabă cearcă a-și lămurì începutul.

Puterea popoarelor nu-i de tot felul, ci numai de unul,

pe un singur drum: — pe toate, nu le dau zeii nici unuia. Unele sunt tari prin arme, altele prin arte. Principiul vieţii lor creatoare stă într'o unică, solitară şi ireversibilă forţă a geniului lor izolat. Un singur gând, luminos cât un soare, acopere pe toate celelalte, le schimbă pe toate după lumina lui şi, pentrucă e unic şi incomparabil, crează din el fapte eterne, numai în felul lui.

Care a fost gândul biruitor al Romei? Care a fost forţa ei unică, de a înfăptuì lumi nouă, de a sfărmà suflete şi popoare?

Marea putere a Romei, nouă, ni se arată în aceea, că înfăţişà pentru sine ca şi pentru toate popoarele pământului, nù autoritatea organizator-nivelatoare a unui administrator tiran, păzind cu străşnicie liniştea şi asigurând buna stare, folositoare tuturora, nù gloria cuceritoare de suflete a unui dionysiac supunător al întregului pământ, nù hieratica încorporare a unor zei atotputernici şi cruzi, în trupul unor muritori proclamaţi zei, şi adoraţi cu teamă şi supunere de robi, de cei credincioşi lor, nù strălucirea superioară a unei mari cetăţi a cugetării geniale suprapământene, nù aspra autoritate raţională a unui consiliu de administrare prin delegàţii date unor regi, unor mari preoţi, unor bătrâni collegiaţi, ori unor generali, — ci, *un nou fel de religiune.*

Pentru întâia oară şi — până azi — pentru cea din urmă, în istoria omenirei se creă acel măreţ concept al Statului-Zeu, cu teribila voinţă a unei divinităţi abstracte, Roma, căreia împăratul însuş nu-i erà decât un acolyt divin şi dela care procedà toată maestatea, toată puterea, toată gloria,— acea religie politică, în care fiece credincios admis la mysterii erà un membru cetăţean cu depline drepturi egale, chiar celor ale împăratului-zeu, asemenea căruia erà în dreptul său de a devenì oricând prin singură devotarea lui întreagă cultului Zânei-Mame. Iar ea însăşi, divinitatea eternă, Roma, nu-şi luà de pristav al ordinelor ei imutabile pe muritorul făcut o clipă preot suprem al cultului ei, ci pe întregul

popor al credincioșilor ei, în abstracția lui supraumană: «Senatul și Poporul Roman».

A fi roman însemnà a fi un om de specie unică, a fi membru al imensului colegiu religios militant al adoratorilor Romei, a fi însuș participant la puterea și la gloria Romei. Aceea ce nici geniul incomparabil al Greciei, prin brațul eroului sublim-unic, Alexandru fiul lui Filip, aceea ce nici regii-zei ai Orientului, aceea ce nici teribilii servitori ai lui Alah, n'au putut realizà în marile diluvii de sânge, cu care au inundat pământurile ce voiau să și le modeleze după sine, — a fost etern creat, dintr'o singură încordare, în două secole, de Statul-Zeu al Romei, nemuritoarea.

Străvechi senatori ai Romei, ori barbari în piei nelucrate, împărați aduși în triumfuri, ori sclavi mizerabili în lanțuri, toți se simțeau înfiorați de taina grea a Destinului, când pașii lor îi purtau pe unul din multele drumuri ce mânau spre cetatea celor Șapte Coline.

Ca pruncii arși de vii în pântecele taurului de aramă al lui Moloch, așà aruncà lumea închinătoare Romei pe toți copiii ei cei mai buni în văpaia vieții aprinse din cetatea eternă. Ca fluturii uciși de flacăra împrejurul căreia sboară, așà cădeau bărbați și femei în pierzare și moarte de furia vieții nebune, care ardeà în Roma, cea de aur, de marmoră, de flori și de temple. Dar cei tari, cari biruiau prin putere, ori înconjurau prin prudență, lațurile fără număr aruncate în cale de geniile ispitei, aceia, puteàu primì închinare — până chiar și asemenea zeilor — dela miriadele ce li se încredințau: spre cucerire, stăpânire ori ucidere, de implacabila Romă.

Iar dacă cultul religios al Statului-Zeu, Roma, cu templele, preoții și colegiile ei de slujitori, atrăgeà fără putință de opunere pe toți cei ce-i veneau aproape, făcându-i credincioși ai nouei religii, apoi viața romană, în formele ei concrete, erà o ùnică clădire de piatră, un templu unic, cât însuș imperiul de mare.

Imperiul Romei erà o răbdătoare, simetrică, armonioasă, uriașă construcție a unui singur, divin arhitect: cu drumuri, orașe, granițe, poduri, cetăți, apeducte, băi, amfiteatre, zidite ca pentru vecie, zidite deolaltă, legate între ele, ca o singură neasemănată rețea, din care nu scăpau marei strângeri, între firele ei nesfârșite, nici națiunile, nici indivizii odată cuceriți.

De ar fi voit împăratul să prindă în pumnu-i titanic Cetatea celor Şapte Coline și s'o ridice în tării până la tronul lui Iupiter, de firele tari ca oțelul: nesfărâmatele-i drumuri, indissolubil legată, ar fi atârnat în văzduh întreaga lume romană, cum de butucul de vie atârnă nesfârșitele-i vițe, cu lăstari, cu frunze și struguri. Iar Dacia întreagă ar fi fost un mare ciorchine, legat de lăstar prin drumul zidit peste fluviul părinte de Apollodor din Damasc.

Semn al ubiquității Romei erà monumentalitatea ei de eternitate. Şi atotputernicia ei, arătată plastic prin gândirea arhitectonică, cucereà, robià, assimilà, tot ce erà suflet străin.

* * *

La Selinus în Cilicia, moare Impăratul. E luna ce poartă numele întemeietorului republicei imperiale. Zeii n'au voit să isprăvească cu bine întreaga muncă a zilei vieții lui. Când, în Olymp, la divinul Symposion, blândul stăpânitor de popoare va da seamă de faptele lui, el va fi trist că răsboiul parthic a rămas pe vecie neisprăvit.

Cel totdeauna biruitor e acum biruit. Cel totdeauna neobosit e acum obosit. Trupul ros de suferință se cere unit cu pământul părinte. Iar sufletul luptătorului e acum mai presus de toate neliniștile lumești. Cine va fi urmașul? Vor aveà grijă cei ce l-au chemat și pe dânsul: Senatorii Romei veghiază la cârma divinei corăbii.

Ochii mei te văd, Impărate, în zilele tale de neîncetată veghe. Cu statura ta maestos-înaltă, cu părul tău alb înainte

de vreme, cu faţa ta nobilă şi energic dominatoare, cu ochii tăi atenţi privind ca pentru a pătrunde dincolo de lucruri şi oameni, cu fruntea ta brăzdată de dunga verticală a voinţei, cu buzele strânse în semn de stăpânire de sine, cu liniştea ta sigură, cuminte, hotărîtă, răbdătoare, nesguduită şi la nevoie aspră, dar nu crudă, cu iubirea ta de ascultare, ordine, statornicie, — o, ce măreţ potolite, ce tăios pătrunzătoare, ce modest păstrătoare, ce senin iertătoare, ce adânc înţelegătoare a vieţii cum e, gălăgioasă, murdară, perfidă şi vanitoasă, sunt scrisorile tale către bunul, naivul, preaplecatul, plinul de sine, recunoscător devotatul tău sclav şi prieten, Plinius.

Din căutătorul de glorie răsboinică, ultimul Flaviu, ale cărui înfrângeri le-ai răsbunat tu, Nerva Traiane, urmaşii tăi au făcut un fricos căutător de pace. Din tine, cumintele păstrător al ordinei, păcii, străvechei tradiţii, neînţelepţii tăi descendenţi au făcut un gelos imitator al macedonicului Alexandru.

Pentrucă ai biruit, pentrucă ai făcut să înflorească liniştea roditoare, binecuvântata pace, te-au socotit un hrăpàreţ supunător de popoare. Şi hula ta Impărate e astăzi şi hula noastră. Ingădue Caesar Auguste, celor ce acum te cântă, să dea seamă sacră de viaţa fiilor tăi.

«Când Roma ne-a lăsat iară singuri în cetatea lui Decebal etern-veghetorul, valul năvălirii barbare ne-a acoperit cu totul. Cum se prind de pământ, proptindu-se în multele lor rădăcini, copacii înecaţi de apele furioase, ce vor să-i smulgă cu dânsele, aşà ne-am prins noi cu toată tăria sufletului nostru de străvechia noastră ţărină daco-romană, proptindune în zidul munţilor noştri, ca să nu fim smulşi şi târîţi de puhoiu.

«Intreaga noastră putere ne-am cheltuit-o de atunci, Impărate, ca să stăruim pe pământul, unde ne-ai pus de strajă. Alţii, la adăpostul nostru, au ridicat iară oraşe strălucite, palate de marmoră şi temple până la cer. Alţii, la adăpostul

nostru, au onorat iară pe Apollon și pe cele nouă Pièride. Și poeții lor au cântat iară, și sculptorii lor au săpat iară, și arhitecții lor au clădit iară. Și pe când noi nici satele noastre nu ni le puteam face pentru un veac de om, ci aceeaș generație trăià în locuințe de mai multe ori arse și din nou clădite de vecinicii màrtiri ai credinței întru Dacia și Roma, ei, cei cari înfloreau la adăpostul nostru, se mândreau de opera păcii, care erà darul nostru, și se uitau cu dispreț, la sărăcia și lipsa noastră.

«Am trăit, Impărate, de când ne-a lăsat Roma și până în ziua de astăzi, ca Daci, în sate, iar nu ca Romani, în orașe. Rezistând în Dacia, împotriva tuturor veneticilor, reîntinzându-ne peste tot ținutul dacic, dăinuind în simplicitatea, vitejia și neînfricarea țăranilor daci, — de abià azi, după optsprezece veacuri, ne putem iară gândì că suntem și Romani. De abià astăzi, legionarii tăi s'au putut întoarce iară, biruitori, la Apulum, la Napoca, la Porolissum, la Sarmizegetusa.

«După optsprezece veacuri valul năvălirii nordice a fost biruit. Din nou stau strajă la Rin și în munții dacici soldații cu coif roman.

«Dar amarnic e, Impărate, chipul hâd al urii, care de jur împrejur ne imprèsură. De când ne-a lăsat Roma singuri, numai cu focul de ură, de jur împrejur, am trăit. Ura lor însă — a tuturora — ne-a ridicat de-apururi peste toate cele lumești. Noi am înțèles ura lor, și nù ne-am făcut negri la suflet: pentrucă ura lor erà flacăra care ne făcea tari, pentrucă ura lor erà cultul pe care cei răi îl consacrau geniului nostru, pentrucă ura lor însemnà pentru noi moartea totdeauna gata să ne înghită, moartea care ne făcea sublimi în gândurile noastre. Mărire ție, Ură, a dușmanilor noștri: tu ne-ai împins pe înălțimi singuratice, de unde sufletul nostru a putut clar pătrunde tot ce este etern zadarnic în cele omenești și de unde, asemenea zeilor, noi am recunoscut viitorul nostru numai în opera prin sine creată a intangibilității noastre spirituale.

«Ci pe anticele noastre ogoare, tot așà de bogat ca în vremea voastră, divini întemeietori, crește grâul. Și munții dau lemnul clădirilor pe uscat și pe ape și fierul armelor și focul ascuns sub pământ, în stane de piatră ori în izvoare negre ca iadul. Și vinul, cel sfânt lui Dionysos și sarea căutată și de fiare, și aurul începător al răului între oameni, dar sfânt pentru preamărirea în chipuri a puterii divine, toate le avem ca atunci, când Destinul ți-a mânat pașii, Auguste, spre cetatea de munți și de râuri a etern-veghietorului Decebal.

«Și tot ce-au furat barbarii în sute și sute de jafuri n'a lăsat nici o urmă în mereu roditorul pământ, pe care din iarnă în vară părinteasca binecuvântare a firii îl îmbogățește ca pe nici-unul-altul. Iar gândul nostru, perpetuu, întru fiesc-recunoscătoare închinare, se îndreaptă către așezătorii noștri pe binecuvântatele noastre plaiuri.

«Dar ție, Caesar Auguste, închinarea noastră e și alta. Nu pentrucă ai fost stăpânitorul Romei, ci pentrucă ai fost slujitorul ei, — nu pentrucă ai trăit distrugând glorios, ci pentrucă ai trăit creând înțelept, — pentrucă nici un ceas al vieții tale nu ți l-ai luat ție, ci pe toate le-ai dat Romei, — pentrucă viața ta a fost numai credință, muncă, iubire, bunătate, — pentrucă sufletul tău nu s'a preamărit nici-odată pe dânsul, ci s'a bucurat numai să fie preamărit întru închinarea lui Romei, — pentrucă în Dacia regelui Decebal, biruită de armele tale, tu n'ai lăsat jalea și pustiul, ci ai adus tot prisosul vieții romane, în largă dărnicie de bucuros sămănător, îngropând în brazdele Patriei nemuritoarea sămânță romană, — pentrucă zidirea ta aici a fost veșnică construire cu blocuri de stâncă de mâna ta însăși cioplite, — pentrucă ai fost nou întemeietor de țară romană, — eu, preotul cultului Romei, îți ridic azi elogiu, îți aduc închinare, Părinte».

* * *

Pe undele mării Lycie, plutește spre Roma, în corabia îmbrăcată cu întunecată purpură, urna funerară a lui Ulpius Nerva Traianus.

Bat valurile cu sunet ritmat în prora corăbiei. Alunecă ușor în cadența perfectă vâslele lungi care mângâe valul. Dinspre marea Cretică, unde se coboară să se culce, Helios trimete o ploaie de lănci însângerate. Se ridică și se pleacă marea, în largile ondulări ale «hulei», ca un sân de femeie odihnind fericită. E ritmul de vecinicie a lumilor. E gândul scos din hotare de timp și de spațiu, acordat aeonic cu pulsarea astrelor. Ca fumul tămâei în aer, așà plutește tot mai sus, către cerul albastru, sufletul nostru desfăcut din nimicnicia vieții.

Pe puntea corăbiei e pervigilium sacrum.

Alunecă plectrul pe coardele lirei.

Cad sunetele calde, ca lacrimi de aur pe scuturi de argint.

Intre cer și mare, în nemărginirea clară, e singur glasul lirei care sfios șoptește de sufletul omului. E ploaie de note de aur în marea tăcere a serii.

Ca arborii ce-și ridică frunzele cu fața cea lucie spre soare, așà își înalță rugătorul brațele-i albe spre ceruri, cu palme deschise în èter.

Izvorând din adâncul iubirei noastre de lumină, curge cu murmur de pârău de munte, imnul lui către Soare.

«Către tine, Părinte, se îndreaptă toate, toate trăesc prin tine, toate sunt frumoase prin tine. Copacii în pădure se întrec în înălțime, se saltă năvalnic spre tine, ca să nù rămâie în umbra celor bătrâni, voinici, fericiți, de ploaia de aur a razelor tale. Subțiri, delicate, drepte, ca lumânările înaintea iconostaselor, se ridică trupurile copacilor tineri. Ca niște copii doritori a vedeà fața ta, ca niște fecioare doritoare a primì sărutarea pe buzele lor, așà se înalță coroana lor către lumina ta.

«Și copaci și ierburi îți aprind focuri de bucurie, de închi-

nare: sunt florile lor; corolele lor ard, parfumul lor — urcă spre tine.

«Și noi oamenii, copiii tăi cei mai de pe urmă — în marea cea mare a făpturilor tale — noi cei mai plăpânzi, noi cei mai frumoși: trupul nostru-i tulpina, sufletul nostru e floarea, gândurile noastre-s parfumul, inima noastră-i oglinda, viața noastră e imnul — puterii, luminei, armoniei tale.

«Soare,

«Mărire ție!»

LAUS DAEDALI

T Ă C E R E

MEMORIAL CETIT LA
XX APRILIE MCMXXI

PASSA LA NAVE MIA, SOLA, TRA IL PIANTO
DE GLI ALCÏON, PER L'ACQUA PROCELLOSA
. . . .

(CARDUCCI)

SĂPĂTORUL în piatră se trase la o parte de chipul cioplit și-l privì: un tânăr erà închipuit în marmoră chemând pe cinevà de departe; brațul lui drept, aproape întins înainte, la înălțimea capului, făceà, cu arcurile încheieturilor deschise în sus, de două ori semnul chemării: odată prin îndoirea din cot, iar a doua oară prin îndoirea degetului arătător. Pe linia nevăzută a depărtării s'ar fi putut întinde firul, de care, trăgând cu degetul și brațul, tânărul aduceà la el pe cel chemat. Capul lui ajutà la chemare, atrăgând spre dânsul, cu fața înălțată, cu ochii ațintiți, cu încordarea tuturor liniilor, țelul acela îndepărtat. Iar întregul trup, aplecat în arc pe spate, păreà a atrage la el, pe linia ochilor și a degetului arătător, necunoscuta povară. Gura tânărului cioplit în piatră erà însă aproape închisă. Ea nù chemà. Ea păreà a-și fi trimes mai dinainte solìa pe aripile vântului și erà acum destinsă ca un arc a cărui săgeată a plecat la țintă.

Săpătorul în piatră zâmbì: «și totuș omul cioplit de mine nu trebuià să cheme pe nimeni, ci numai să vorbească cevà departe; semnele pe care le dă trupul omenesc trimițând o veste a gândului prin văzduh nu mi-au fost de ajuns: le-am îmmulțit cu mișcările pe care le adaogă chemarea unui ascultător depărtat; ce zădarnică e încercarea noastră de a da întocmai ce crește la început fără formă în sufletul nostru: îndată ce vrem să împărtășim gândul în forme, acestea ne iau în stăpânirea lor, semnele lor ni se impun cu viața lor de străvechi canoane moarte și gândul nou e strivit în tipare vechi, pe cari doar rar de le poate el îndoì ori frânge după chipul lui dintru început». Și plecând cu mintea dela meseria lui aspră și mută, în care numai gesturi, puține, ale trupului nostru, trebuie să închipuească simbolic toată agitarea lăuntrică a sufletului, săpătorul în piatră cugetă la poeți și cântăreți, de nu sunt èi cumvà mai fericiți în întruchipările lor pentru oameni. Dar își aduse îndată aminte de vorba tristă, pe care i-o spusese un prieten în teatru:

«în clipa când cuvântul a sburat de pe buzele noastre, sufletul nostru se strânge amărît ca de o înșelare».

Pe stanele de marmoră așchiile despicate de dălți la lovitura ciocanelor cădeau dând un sunet clar ca argintul. Meșterii lucrau tăcuți. Când începeà unul să spuie ori să cânte, toți steteau din lucru. Dar curând încetà și vorba și cântecul, ucise de tăcerea pietrelor care se cereau lucrate, și de munca meșterilor, cari se afundau tot mai tare în căutarea formelor.

Și Alegènor, săpătorul în piatră, gândì: «De ce oare vor fi făcând oamenii atâta sgomot în jurul lor, cu atâtea vorbe și cântece și împodobiri colorate ori săpate și clădiri ridicate pentru pomenire? Căci e așà de puțin gând viu în ceea ce fac, încât nu găsești în operele lor nici noutate, nici putere, nici ființa aievea a celui ce creează. Ți se pare mai de grabă că ai în față niște copìi neastâmpărați, cari se îmbată de propria lor larmă, se simt trăind numai prin sgomotul și mișcarea lor, de animale sănătoase care sburdă. Și doară cuvântul, spus, ori cântat, ori scris, și gestul, săpat ori zugrăvit, ori pus viu în mișcare prin jocuri de teatru, au fost să fie oracolul rar, greu de multul înțeles, pentru taina ce se sbate în sufletul nostru când ne trezim la conștiință în mijlocul oceanului vieții. Ce scump la vorbă e omul vârstei de aramă, pentru care cuvântul e: sau mărturisire, sau jurământ, sau rugăciune, sau blestem. Ce plin de viață adunată, ce bine legat e cuvântul lui. Și cum, odată spusă vorba care e o liberare, ca a vulcanului revărsat, omul naturei se închide iară în el, ca templul după sfârșitul liturghiei». Și mintea lui Alegènor se afundă din nou în lumea meșteșugului său: «Iată, viața e ca un bloc alb de marmoră strălucitoare: el ne cheamă să-l lucrăm, să-l facem ființă vie, și ni-i drag de el și-l mângâiem ca pe o femeie. Dar când dăm să lovim cu ciocanul în daltă, pare că toată dușmănia naturei pentru nelăsarea ei în perpetua pace, se ridică împotriva noastră din frumosul bloc neprihănit. Ca sfinxul cu chip de femeie,

care ne atrage cu trupul ei plecat înainte, ispititor în oferirea lui întreagă, și sfinxul grav și blocul rece ne resping prin înghețata privire, prin răceala de moarte, cu care ne țintuesc la distanță. Și, ca niște copìi sfioși, lăsăm adesea opera neisprăvită, sfinxul neîntrebat, fugind speriați înapoi, în pasiva suportare a vieții... Toată căldura noastră, toată turburarea puternică a sufletului nostru, îngheață în contactul cu materia, căreia voim să-i impunem înfățișarea pasiunii noastre. Cu cât trupul materiei e mai rezistent ca al nostru, ea se opune mai aspru, scrâșnește mai dur din așchiile-i rupte, când vrem s'o modelăm după chipul gândului ori neliniștei noastre. De abià biruind-o cu ajutorul focului, topind-o și turnând-o în forme scobite dinainte în pământ moale, o putem înșelà să ni se supună. Dar trupul nostru însuș, singurul model după care putem turnà ori cioplì materia, nù se poate topì de flacăra gândului, spre a se mlădià la toate visurile fantastice ale geniului nostru antimaterial. Și atunci, în biata sărăcie a câtorva gesturi, a câtorva flexiuni verbale, a câtorva atitudini fizice ale pastei netrebnice din care suntem alcătuiți, trebuie să găsim semne de arătare și altora a tainei din noi».

Și Alegènor lăsă să-i cadă mâinile a desnădejde: «Omul nu poate spune decât lucrurile potolite, împuținate, făcute trup, ale vieții lui lăuntrice. Nici marea bucurie, nici marea durere, nici fericirea, nici moartea, nu se pot spune, în nici un mod simțit, pipăit, altuia». Și Alegènor își aduse aminte de seara în care întrebase întâia dată pe Mynnò dacă-l iubește și fecioara cu sufletul melancolic de Destinul pe care și-l presimțià adumbrind-o cu timpuria moarte, tăcuse. Și Alegènor îi spusese atuncea trist: «Mie nù mi-s dragi femeile care tac, căci ele sunt ca avarii cari strâng mereu, fără să dea nimic, ele sunt ca un călător fără umbră, ca o pădure fără ecou». Dar Mynnò, zâmbind, răspunsese: «Mie mi-s dràgi femeile care tac, căci poți cetì în surâsul lor tot ce-ți cere inima: ele sunt ca fecioarele prea tinere, care n'au

învățat încă limba iubirii: iubire li-i toată ființa, dar ele nù știu limpede, cè-i în sufletul lor».

Soarele coborà spre Apus. El băteà pieziș tăind lungi pete negre pe zăpada marmorei ce acoperià toată piața dinaintea templelor. Erà liniște ca pe câmp. Ciocanele băteau surd în dălți, iar marmora ruptă răsunà ca argintul. Alegènor gândì: «Eu sunt cel ce săp reliefele funebre cerute de oameni. Eu sunt cel ce săp în marmora tare, ori torn în bronzul alunecos, frumusețea cărnii pieritoare. Dar din sufletul meu ce pun eu în cele lucrate? Cine poate cetì din ele ceva despre durerile ori speranțele mele? Nu sunt eu ca fecioarele tăcute, ale iubitei mele, Mynnò? Din seninătatea armonioasă a operelor mele nu poate cetì fiecare ce-l îndeamnă inima lui? Pot eu să fac un zeu trist pentrucă viața mi se pare zădarnică? Ori pot să torn un atlet biruit, pentrucă mie mi se pare că nimeni nu-i biruitor în lume? Și Demophànes, cel totdeauna vesel în ceata noastră a cioplitorilor de piatră, poate el să facă chipurile lui cioplite altfel decât 'și le dorește lumea? Lui îi sunt toate statuile prea triste și seara aleargă să-și petreacă gălăgios cu prietenii. Mie îmi sunt prea goale de înțeles și seara mă afund în Tragici ori rătăcesc la Callirrhoë, să văd acolo unde am văzut întâi pe Mynnò, trupuri frumoase de fete, care se poartă, se mișcă, se îndoae, se alungă, se joacă — așteptând cu amforele lor — împrejurul fântânei cu apa bogată. Și sufletele lor proaspete, ca florile după ploaie, mă îmbălsămează ca o mireazmă, de multa lor speranță în viață. Dar când vreau să pun în piatra lucrată amintirile dela Callirrhcë, nu mai găsesc în mine nimic îmbrăcat în formă, ci toate sunt amintire înnegurată și depărtată. Și noi, săpătorii în piatră, tot niște bieți meșteri suntem, ca făurarii de arme și ca olarii dela poarta cetății. Iar dacă vrem să spunem și ce-i al nostru, nu ne putem biruì pe noi înșine, ca să nu alegem tot vechile forme și pentru gândul cel nou. Și dacă am spus, măcar cum spun poeții lirici ori cei tragici, și două-trei gânduri de-ale noa-

stre — că nici ei nu spun mare lucru dela dânșii — nu silim noi oare îndată gândul să samene cu al oamenilor celorlalți, ca să-l înțeleagă și ei? Și dacă se aseamănă cu al lor, întrucât mai e al nostru, și la ce bun să ne mai chinuim să-l spunem? Iar de nu e ca gândul oamenilor celor mulți, cine să-l înțeleagă, și de ce să-l înțeleagă, și de ce ne-am mai chinuit să-l spunem?»

Și Alegènor văzù un copilandru, cum privià dus, la chipurile săpate în marmoră. Fața lui erà doritoare și dacă l-ar fi luat atunci cinevà cu binele, întrebându-l cè-și dorește așà de tare, se vedeà limpede că ar fi răspuns: «Să pot și eu săpà frumos în piatră». Și Alegènor zâmbì cu bunătate spre copil și-l cercă: «ai vrea și tu să sapi așà?» Și copilul speriat din visurile lui se încruntă: «Nu». — «De ce nu?» — «Fiindcă niciodată n-o să pot săpà așà de frumos ca tine». Și aproape fugind, copilul se depărtă, cu ochii înrourați și obrajii aprinși.

— «E viața noastră vorbă, ori e tăcere?». «Iată până și copilul acesta, care stă încă în anii bucuriei de sgomot, neastâmpăr, gălăgie de dragul gălăgiei, își are un mare dor și o mare melancolie, trăite deplin, în tăcerea sacră a visului lui. Și sgomotul vorbei mele, din afară de el, l-a rănit ca o lovitură dată trupului lui». Și Alegènor se adâncì tot mai mult în gândul despre tăcere. Amintirea iubitei lui, Mynnò, cea tăcută, îl învăluì întreg ca suavul parfum amar al migdalilor în April. Nici una din vorbele lor nu fusese așà de bogată în mângâiere ca privirile lor mute când se întâlneau dùpă ziua de lucru, sau când se despărțiau pèntru ziua de lucru.

Și la amintirea aceasta o mare lumină se făcù în sufletul lui Alegènor: «să sape în piatră clipa întâlnirei cu Mynnò, clipa despărțirei de Mynnò». Două zâmbete, două mari înviorări ale feței ei: amândouă așà de răscolitor duioase în muțenia lor și totuș, fiecare în alt chip: la întâlnire vesel, dar sfios, gata de îmbrățișare, dar pare-că fără nici o putere, frânt dinainte de marea bucurie, prevestind împăcata ascun-

dere și odihnă subt puternica umbră proaspătă, răcoroasă, a celui ce o acopere la sânul lui, o apără și privește sigur de sine, sfidător, fericit, asupra lumii; la despărțire, și zâmbetul și înviorarea feței iubitei e blând-melancolică, dar îndrăzneață, nu mai ascunde, nu se mai rușinează: toată iubirea ei și-o pune în privirea, în fața, în boiul ei, — ea se arată în toată aprinsa strălucire a focului ei lăuntric, se dărueşte întreagă în zâmbetul de bună urare pentru drum, se întipărește dureros de luminoasă în sufletul iubitului care pleacă. — Fața lui Alegènor străluci ca luceafărul dimineții. Dădù să desemneze repede pe luciul imaculat al unui bloc de marmoră, lucrat pentru arhitravă, divina viziune, — trase câteva linii, — se întunecă, — plecă fruntea și rămase frânt ca de o veste a morții. Săpase atâtea stane de piatră închipuind rămasul bun al soților la mormântul proaspăt, așà cum se doreau pomeniți cetățenii pe monumentele lor funerare, și niciodată Alegènor nu fusese chinuit de gândul de a arătà acolo pe piatră altă cevà decât o bună, blândă, prietenoasă, potolită despărțire a unui bărbat de o femeie, ori a unei femei de un bărbat, — așà cum se văd în fiecare zi, în viața aceasta, obicinuitele, ștersele, nesimțitoarele despărțiri ale oamenilor. Și totuș, cetățenii erau mulțumiți de pietrele lui de mormânt și alergau pe întrecutele la el, să și le tocmească din vreme. — Și Alegènor gândì: «de veacuri cioplesc săpătorii noștri în piatră vederi de lupte cumplite, ale zeilor și oamenilor, pe metopele și în frizele templelor. Tot mai stăpâni s'au făcut pe mișcările trupului nostru, și clipele care, singure, într'o mișcare mai lungă, dau înțelesul întregei mișcări, le prind cu așà dibăcie, încât par'că vezi încă tremurând brațul de pornirea din mână a lăncii, de urnirea din loc a carului de luptă. Și limba aceasta a mișcărilor trupului o vorbim acum noi, toți săpătorii în piatră, fără greș. Dar fețele oamenilor cioppliți de noi au rămas tot așà de nepătrunse de lumina lăuntrică a sufletelor, ca pe vremea când aveam numai urâții idoli de lemn. Și așà eu nu pot acum pune în

marmoră faţa visată de mine şi stau înaintea duioasei minuni a gândului meu tot aşà de doritor şi de neputincios cum steteà copilul care-a fugit adineoari speriat dela pietrele mele cioplite. Nu pot săpà ce n'am văzut săpat de nimeni înaintea mea. Lupta de veacuri care trebuie, spre a găsì prin dibuiri, înşelări şi suferinţe de zeci de generaţii înfăţişarea pe piatră a mişcărilor ascunse ale sufletului, la noi încă nici n'a început. Şi toate minunile lui Polygnotos şi Pheidias, în cari ni se pare că vedem palpitând şì sufletul, sunt tot numai mişcări, tot numai gesturi ale trupului. Feţele bărbaţilor şi femeilor lor sunt tot de lemn ca de demult. Numai mai frumoase. Şi tot aşà e şi în poezie. Chiar Tragicii, cari, mai mult ca toţi, caută să arăte luptele sufletului, nu pun în opera lor decât mişcările de pe dinafară ale fiinţei omeneşti. Vezi şi pe eroii lor numai în ciocnirea de fapte şi de vorbe tari, cu oamenii şi cu zeii cari le stau împotrivă, îi vezi apărându-se ori lovind, în mişcări regulate, ca ale unor atleţi cari se combat după legi statornice ale întrecerilor, păziţi de arbitri, cari îi vor pedepsì dacă vor călcà prescrierile pancratiului. Suferinţele lăuntrice, speranţele ascunse, îndoelile, bucuriile eroilor, toate acele agitaţii ale pătimirii lor celei adevărate, nu sunt spuse de tragici. Eroii tragediei în lupta lor de vorbe au, ca şi figurile noastre cioplite în piatră, feţe de lemn; nici nu râd, nici nu plâng, nici nu sunt mânioşi, nici nu au feţe luminoase de gânduri sublime, ci, strigă, în loc să lovească, în tacturile consfinţite, momentele fatalului duel, în care toate fazele luptei sunt dinainte fixate. De n'ar aveà actorii mască pe faţă, tragediile nici nu s'ar puteà înţelege. Căci tragediile sunt gândite tot ca şi frizele şi metopele şi frontoanele noastre figurate; ele sunt viziuni plastice în armonioasă compoziţie hieratică; ele sunt fresce polygnotice în gesturi vii, continuu altele, dar toate, stilizate după gesturile consacrate ca simbole săpate ori zugrăvite, ale atitudinilor străvechi, ale etern aceloraş pasiuni omeneşti.

Şi Alegènor cercă să înţeleagă de ce atâtea suflete de modelatori ai pietrei ori cuvântului, bogate şi calde în adâncurile lor, n'au spus nimic, ori aproape nimic, despre dânsele, despre faţa lăuntrică a omului care se luptă cu viaţa, în opera lor aşà de desăvârşit omenească. De pe stânca înaltă, cu multele temple, privirea lui alunecă departe asupra Atenei, asupra grădinilor de măslini, asupra ţărmului alb tăiat de linia mării albastre. Şi un răspuns îi venì îndată din ce vedeà subt dânsul: aceea ce erà clădit frumos şi măreţ în cetatea lui Cecrops erà al gândului de viaţă în comun; tot ce ar fi fost dragoste pentru viaţa insului singuratec, erà închis în biete căsuţe urîte şi scunde. Elenii nu trăesc decât în lume. Când rămân cu ei înşişi viaţa le e fără preţ. Tot ce e gând singuratec, chin tainic, pătimire a omului desfăcut de semenii lui, nu poate interesà pe nimeni. Cum nu e în dramă descriere de sine însuşi a sufletului, tot aşà nu poate fi mărturisire pătimaşă în chipul cioplit pe piatră. Ar fi tot aşà de necuviincios să arăţi sufletul gol, precum e să-ţi desgoleşti trupul în public.

Şi totuşi, zâmbì Alegènor, ce străvezìi sunt sufletele oamenilor, când îi priveşti trecând pe drum. Cum se desgolesc ei singuri, fără să-şi dea seamă, ca în ascunsul iatacului lor, nebănuind că sunt cercetaţi şi descusuţi de fiecare călător întâlnit în cale. In clipa în care le dai semn de viaţă cu cuvântul tău, ei se acopăr, se drapează numaidecât, în vorba lor, şi-şi pun masca de lemn a feţei lor de lume, masca pe care şi-au stilizat-o, săpând-o adânc în toate cutele chipului lor: de prea plecată, zâmbitoare ori spăsită, umilinţă, — de voioşie uşuratecă, — de linişte dispreţuitoare, — de maiestate binevoitoare, — şi câte alte măşti, mai ştim şi noi să săpăm în piatră după feţele de lemn ale muritorilor. Dar nu în totdeauna masca zâmbitoare poate ascunde deplin ura, gelozia, întristarea, oboseala, dindărătul ei, — ori masca maiestoasă poate împiedecà să se strevadă teama laşă, neliniştea meschină, duşmănia clocotitoare, asupra cărora s'a aşezat.

Şi totuş nu e în puterea noastră de judecare şi stăpânire decât văzutul. Nevăzutul poàte să fie cum ni-l ghicim, dar poate să fie şì altfel. Infăţişarea văzută a lumii, aceea singură e realitatea ce se poate prelucrà de viaţă şi de artă. Şi preferăm să ne înşelăm noi pe noi, lăsându-ne de pildă ispitiţi de masca iubirii, ca să uităm ura, care se strâmbă subt ea, decât să cercetăm aspru, dureros, ce-i sùbt înfăţişarea văzută a lumii. In gestul şi masca trupului omenesc vom căutà a găsì loc pentru tot ce e luptă interioară, tainică, a sufletului nostru. Nu sunt atâtea gesturi şi atâtea măsci, câte gânduri şi câte patimi se sbat în noi. Va trebuì deci să dăm acelaş gest şi aceiaş mască la mişcări şi atitudini diferite ale sufletului. Şi întocmai cum cu cele câteva note fundamentale, grupate şi regrupate mereu, ritmate şi accentuate divers, caută muzicantul a spune tot vălmăşagul cel fără forme al patimelor, pornirilor şi dorurilor noastre obscure, aşà noi săpătorii în piatră, încercăm cu cele câteva gesturi şi măsci ale trupului, să dăm vedenii vecinice ale nesfârşitelor mişcări ale sufletului. Şi astfel noi prescurtăm, simplificăm, limpezim, compunem din nou viaţa, după alte legi decât cele ale mişcării ei continuu variabile. Nouă ne trebuesc gesturi şi măsci, cari să cuprindă o întreagă lume a mişcării într'un singur gest şi într'o singură mască, săpate de noi, pentru totdeauna aceleaşi, în marmora nemişcată. Gândul nostru modelator trebuie să transpună în materia inertă liniile fundamentale care constitue perpetua amintire a unei mari dureri, a unei mari bucurii, a unei speranţe. Cum îndoirea coroanei unui singur copac de furtuna care îl frânge, va fi simbolul pentru toată mulţimea mişcărilor, sgomotului, dezolării unei furii a naturii, tot aşà două braţe de femeie, ridicate în toată lungimea lor, cu degetele răsfirate ca spre a tăià mai mult din aerul pe care-l străbat, ca spre a chemà mai mult din cerul pe care-l arată, în violenta lor desfacere de trup vor strigà, cât va durà marmora în care le-am modelat, jalea, desperarea, cumplitul chin al fiinţei, la care,

în viața de toate zilele, acel gest n'a fost decât o clipă, și s'a pierdut apoi în altele ori în nimic.

Noi săpătorii în piatră învățăm pe oameni a vedeà viața; noi îi silim să-și adâncească înțelegerea ei, contemplând îndelungat liniile reprezentative ale furtunilor interioare din sufletul omenesc perpetuu agitat; noi le dăm gândirea monumentală, care alege ce e statornic de ce e trecător în om; noi îi deprindem să caute scurtimea, de piatră, claritatea, de linie pipăită, și în poezia ca și în muzica lor, și tot astfel și în vorba spusă solemn pentru a da viață ori moarte aproapelui lor. Noi învățăm pe muritori să mediteze asupra vieții lor, arătându-le că se poate închide într'o vedenie de piatră întreaga bogăție a vieții lor agitate, creându-le gesturile simbolice perpetuu expresive, silindu-i să-și aleagă și ei din infinita mișcare tainică a lăuntrului lor inform, stăpânita, puternica încordare a unor linii, întruchipate în însăși oasele și carnea lor și care dau aproapelui cât mai mult din vedenia lăuntrică a suferinței ce le-a crispat.

Și seninătatea noastră tăcută, așà de dureros câștigată în continua renunțare la tot ce nu se poate spune din noi, îi învață pe oameni și stilul însuș al vieții. Nu întâmplările neașteptate, ci faptele cele mai obicinuite ale vieții alcătuesc temelia cea vecinică a ființei noastre; chipul în care simțim aceste lucruri monumental simple și clare (deșteptarea dimineața, culcarea seara, prânzul, mersul pe drum, liniștita stare de vorbă) lămurește viața noastră: ea va fi potolită ori sbuciumată, după seninătatea ori turburarea ce vom pune în împlinirea actelor vieții; și dacă vom fi senini, gândirea de deasupra acestor lucruri ale vieții se va puteà coborî ca rândunica, după multa rătăcire pe apele turburate, însfârșit pe pământ statornic. Și gândul va prinde, ca sacra pasere, o ramură verde, simbol al creșterei, și sufletul nostru se va face puternic, roditor și luminos, întru potolita pace a celor statornice.

Și Alegènor simțì cum la adierea gândului acestuia cald

melancolia lui se topeà și dorul de modelare neobosită a marmorei imaculate îl prindeà iară. Dar vederea atentă a operei lui tăcute și totuș strigătoare, ca mișcările dezordonate ale oamenilor în bâlciul zădărniciilor, îl turbură din nou. «Tânărul meu, cioplit în piatră, cu atâta voință de chemare în el, încât spune ce n'am vrut eu să spun, ar trebuì nimicit. Dar văd că nu voiu avea puterea să încep din nou. Și el va rămâne, va trăì altfel decât cum aș fi vrut eu să trăească, va fi încă o înșelare a speranțelor mele de plăsmuire sinceră a gândurilor de vis în marmoră tare. E poate o mare greșală dintru început a crede că gestul poate spune cevà, așà cum e gândul dăinuitor în noi. Gestul e instinct, însoțit de agitație violentă. Gândul potolit nu dă gest, ci atitudine. Dar ceea ce e mai statornic în noi, vrerea și simțirea noastră, e cevà totdeauna prea adânc, prea dureros, ca să poată fi închis în linii și forme. Numai rațiunea noastră rece, înțelepciunea cea de toate zilele, care ne orândueşte viața văzută, numai cumințenia aceasta, care înlănțue continuu valurile de doruri din noi, în canoanele moarte ale vorbei, ale cântecului, ale liniei cioplite ori înnegrite, spre a împărtășì și celorlalți oameni ce e în noi, numai judecata se lasă pusă în gesturi. Precum în lumea armoniilor pythagoreice sunt sunete prea înalte ori prea joase pentru auzul nostru, așà în sufletele chinuite ale oamenilor sunt dorințe și gânduri, a căror vibrație și al căror ritm nu poate fi prins de simțurile noastre greoae. Dimpotrivă judecata, în gospodăreasca ei așezare a tuturor celor cunoscute și necunoscute după o logică fixă, și-a făcut semne înțelese de toți a ceeace se poate împărtășì din noi și altora. Dar ce e comunicabil e, prin însăș esența lui, comun, obicinuit. Marea illuminare interioară e necomunicabilă. Doar slabe reflexe ale ei se pot prinde în clipe binecuvântate în formele de stil liric. Vorba, sunetul, linia, sunt însă atunci un oracol. Extern el nu dă decât ceva simbolic, sàu prea simplu, sàu prea obscur, având nevoie de tălmăcirea caldă, entuziastă, a aproapelui. In tim-

brul particular al sunetului, în tonalitatea particulară a compoziției, în unduiarea particulară a liniilor, în plinătatea de răsunet a simbolului, e conținută revelarea cea nouă, pe care sufletele mistice ale indivizilor înrudiți, ori sufletul liric al masselor, o descoperă fără voie și fără să-și dea seama cùm, și o proclamă răsunător. Dar înțelepții cei mulți, cari analizează rațional și lucrează cu formele și înțelesurile precis consacrate ale cuvintelor, sunetelor, liniilor, se opresc la expresia concretă, înțeleg atât cât spune ea, comun rațional, și fac proces mulțimilor naive și solitarilor visători, cari pretind că au simțit ceva necunoscut ori cu înțeles mai adânc».

Și Alegènor gândì că viața cea adevărată e tăcere, iar nu exprimare. Și deosebirea între măreața mișcare continuă a spiritului în tăcere și greoaia mișcare a materiei în sgomotul uriaș produs de elementele ei deplasate, i se asemănă lui Alegènor cu imensa călătorie neobosită a undelor Lumii, cari poartă tăcute lumina de stele din cerul cel fără de hotar la noi, alături de biata călătorie așà de înceată, gălăgioasă și curând sfârșită, a valurilor de sunet ori a undelor apei de pe pământ. Și în sufletul săpătorului în piatră, care poate tocmai de aceea erà așà de plin de doruri și vise, pentrucă asupra lui apăsà fatalitatea tăcerei artei sale, și care poate de aceea simțià așà de trist adâncimea vecinicei neputințe de a spune a gesturilor trupului omenesc, pentrucă trăià așà de puternic tăcerea, în care se făurește durerosul strigăt plastic, cel așà de zugrumat de materie, — se întruchipă recunoscător gândul de închinare Tăcerei:

«Eram obosit și trist. Și din tăcerea întinselor câmpuri mi-am tras liniștea gândului senin și stăpânitor. Eram desnădăjduit de a mai găsì forma. Și din tăcerea celor ce mă așteptau a crescut în mine puterea liniei modelatoare de gânduri, turnate ca arama în tiparele statuei. Tăcerea e centrul lumii. Spre tăcere se adună toate, ca apa spre prăpastia neagră. Se îndeasă toți împrejurul liniștei, spre a-i găsì înțelesul și toți se liniștesc împrejurul ei și asupra tuturora

se așterne stăpânitoare tăcerea. Tăcerea e Zeul Necunoscut. Puterea ei se vede în durerea și în bucuria muritorilor stăpâniți de dânsa: căci tăcerea e mormântul în care închidem toată plângerea sufletului nostru doritor: și pe fețele noastre Tăcerea sapă divina expresie, adâncă și bogată, a Zeului celui Necunoscut. Cine va puteà vreodată spune suferința de a nu fi primit să lucrezi pentru câștigarea pâinii tale de o zi? Cine va puteà găsì vorba pentru suferința de a vedeà pe aproapele tău trecând nepăsător pe lângă nenorocirea ta? Cine va puteà însemnà în forme văzute suferința de a cere ajutor și de a fi alungat, de a cere mângâiere și de a fi mustrat, de a cere adăpost și de a fi trimes tot mereu mai departe, spre casa àltuia, tot mereu àltuia, până la casa cea largă a Zeului celui prea Puternic, subt coperișul de frunze și pământ umed al căruia abià de vom găsì însfârșit adăpost? Tăcerea e viața cea perpetuu chinuită de oameni. Toate gândurile, toate speranțele, toate durerile aproapelui nostru stau atârnate asupra abisului morții în care se va prăbușì viața lui, fără a fi avut răsunet niciodată în alt suflet de om. Tăcerea e moartea vieții și viața morții. Tăcerea e Zeul Necunoscut. Numele lui nimeni încă nu l-a spus. Căci cei cari o clipă ar fi avut gândul să-i dea un nume, s'au oprit înspăimântați de sărăcia cuvântului cu care ar fi trebuit să însemne nesfârșitul puterilor lui. — Priviți-l pe cel atins de Zeul Necunoscut. El e învăluit ca de blestem. Bărbații se feresc de el, femeile îl privesc a mirare, copiii deschid ochi mari speriați spre dânsul. Marea încercare a vieții a sfărâmat în el idolul nimicniciilor zilnice; frângerea speranței supreme, întru care erà clădită toată larma veselă a trăirii sale, l-a împietrit în liniște. Și, totuș, ce mari sunt puterile tale, o Zeu Necunoscut. Cel ce nu mai așteaptă dela nimeni nimic, e, în aceeaș vreme, căutat de toți. Fiecare vrea să aibă la el, cât mai des pe acest călător, simbol al poruncii de a gustà lacom fericirea clipei, care așà de neașteptat sboară. Văzând pe prietenul acesta, care nu-și mai dorește nimic, nu-și mai cere nimic, că vine,

totdeauna senin și potolit, aducând chiar cevà mai larg, mai pur, mai înalt în viața ta, prin prezența simbolică a perpetuei morți în viață, simți că mâncarea ta e mai hrănitoare, că somnul tău e mai reparator, că femeia ta e mai ispititoare, tocmai atunci când aproape pierduseși gustul tuturor acestor fructe pământești ale ostenelilor tale în viață. Și-ți aduci aminte cu recunoștință, că zilele vieții tale trebuiesc bine umplute, căci ele nu sunt fără număr. Și le umpli atunci cu vârf de sgomotul bucuros al vieții tale. Și prietenul atins de Zeul Necunoscut trece zâmbind mai departe și sufletul lui tăcut se umple de puterea gândului celui nèlegat de carne și somn, și inima lui e fierbinte de focul patimei pentru iubirea cea care e dincolo și mai presus de posedare și ochii lui își adâncesc infinit privirile, mâinile lui fac gestul mângâierei frumuseții vecinice, fața lui e ca cerul de clară, în lumina ca și în întunerecul ei. Și el, știind, nu mai puțin, că zilele vieții noastre nu sunt fără număr, că fiecare zi pierdută în zădărnicia mizeriei trupești poate fi ultima, se întreabă cè are de spus vrednic de a fi ascultat de cei mulți și slabi în zilele cele puține ale vieții noastre. Și tăcerea crește în el ca natură stăpânită, umplută de suflet, adusă din nou la ritmul Lumilor: cum arborii nu înfloresc decât odată, ori de două ori, pe an, pregătind atâta vreme în ascuns acest cântec, acest zâmbet, acest imn al vieții de răsărire, așà sufletul omului atins de Zeul Necunoscut pregătește îndelung Cuvântul — *τὸν λόγον*. Și la cèilalți, vorba e ploaie de toamnă, e năvală de lăcuste, e vânt de stepă, e putere mecanică oarbă, conglomerat de ecouri ale sgomotelor vieții. Ci la omul atins de Zeul Necunoscut, vorba e confesiune, e mângâiere, e revelare, e strigăt tragic, e grațioasă alintare a copiilor-oameni, e gest cu multe înțelesuri al tainei care se sbate în ființa noastră muritoare. Și la cèilalți, vorba e o armă: ei se apără cu ea, ascunzându-se îndărătul ei, ca după un scut, sau înțepând cu ea, drept lance; atacă cu ea, deschis ori perfid, făcând pe dușmanul asemănător lor să se desco-

pere cu vorba lui neînțeleaptă. Și — de frică — vorba e rară și scumpă, la cei necăjiți dintre ei, de amenințarea fiarei umane și de asprimea vieții, — e, dimpotrivă — din ușurătate — bogată și ieftină la cei apărați dintre ei prin cetățile mincinoase ale societății tiranic organizate. Ci la omul atins de Zeul Necunoscut speranța e tăcere, voința e tăcere, durerea e tăcere, iubirea e tăcere, moartea e tăcere. Și viața însăș, în întregul ei, e tot o luptă pentru tăcere — după zadarnicele rătăciri ale copilăriei și tinereței pentru a puteà vorbì. E, odată cu revelarea adâncimei celor ascunse în noi, lupta pentru a cucerì tăcerea: pentru suprema armonie a sunetelor care nu rănesc, a colorilor care nu strigă, a gândurilor care nu turbură, a iubirei care nu cheamă, ci merge. Și tot avântul liric e o inițiare întru tăcere. E pregătirea caldă a sufletului pentru trăirea concentrată a viziunii revelate de pasiune. E cântecul nupțial al îmbrățișării tăcute, e cântecul funebru al morții tăcute, e cântecul de jubilare al transfigurării creatoare ce se apropie și care se va săvârșì în tăcere». —

Și Alegènor privì departe pământul cenușiu, și gândul lui se unì cu frunzele prăfuite care zăceau în bătătura arsă. Imensa tăcere elenică, în a nu vreà să dea sufletul, ci numai trupul, tocmai atunci când sufletul creà mai măreț, păreà a se fi întrupat divin în chipul săpătorului în piatră, cu ochii lui pierduți în zare și buzele adunate a zâmbet de gând.

Soarele coborà repede spre sacrii munți dela Delphi. In lumina fumurie de seară liniile chipurilor cioplite pe marmoră se ștergeau și fantomele albe păreau că încep a se mișcà. Săpătorii în piatră se găteau să plece în cetatea de jos, unde luminile lămpilor prindeau a răsărì ca stelele sus. Alegènor se ridicâ și el, și, după vechiul, scumpul, obiceiu ce-și făcuse, de-a povestì seara iubitei lui cè lucrase, măsurâ din ochi opera nouă a zilei lui: erà puțină și-l nemulțumià. Dar așà se și cuvenià acum să fie, când Mynnò odihnià afară la Kerameikòs subt stela albă cu chipul ei de torcătoare întru vecinicia timpului. Coborî și el, încet, ca spre a se abate

la Callirrhoë, dar gândurile lui grele îl închideau acum prea mult în sine, pentru a-i mai fi drag de lume. Ii venì în minte că tot trebuià în curând să meargă pentru a alege marmoră nouă pe Pentelicòn: decât în drum gălăgios cu alţii, mai bine singur, în noaptea aceasta....... Curând fu afară din oraş şi începù a urcà printre grădinile de măslini dela răsăritul Lycabettului. Luarea unei hotărîri care aveà să-l ţie toată noaptea şi ziua următoare departe de cunoscuţi, îi dăduse o linişte aproape bucuroasă şi gândul lui pornì iar să ţese planuri senine: «cùm ar puteà el da formă în marmoră întristării şi fericirei, îndrăznelii, biruinţei, vieţii cuceritoare, morţii împăcate»; «noi vedèm lumea, şi cè vedem, e plastic, şi numai vederea plàstică a lucrurilor e eternă, pentrucă e întipărită pe totdeauna clară şi neşovăitoare în sufletul muritorilor. Dar cè e, plastic, rugăciunea, cè e bucuria, cè e odihna? Căci în lupta ce o dăm pentru a fixà cele continuu dispărute, pentru a creà înfăţişarea văzută a celor nevăzute, noi săpătorii în piatră punem doară mereu cele apărute cu forme mai mult în visurile, decât în trezvìa noastră. Vedeniile noastre hrănite cu sângele vieţii, dar nicăiri întâlnite în această viaţă cum e, încântă pe oameni, pentrucă ar fi întocmai ca viaţa. Şi totuş, ca omul care din pământ se naşte şi în pământ se întoarce murind, fiind însă, cât a trăit, altăceva decât simplul pământ, aşà şi arta se naşte din viaţă şi se întoarce în ea când moare, fiind însă, atât cât înfloreşte, mai presus de dânsa. Arta e ca sborul vulturului, viaţa e ca sborul liliacului. Şi liliacul şi vulturul sboară. Şi liliacul sboară chiar mai sprinten ca vulturul. Vulturul greoiu nu se poate întrece cu liliacul în regiunile acestuia. Deabià în spaţiu, durată şi înălţime, vulturul îşi găseşte plina întindere a aripelor şi sborului său. Liliacul nu poate sburà sus, vulturul nu, jos. De sborul liliacului li-i silă oamenilor, de-al vulturului li-e dor. Şi fiecare viaţă omenească în parte e ca sborul unui liliac, care ar dorì să sboare ca vulturul; fiecare viaţă omenească e o mare iubire înzadar. Căci noi iubim frumosul

fiind noi înși-ne urîți. Cum am puteà vre-odată nădăjduì că ceeace e numai milă a cerului pentru pământ să devie iubire, de răspuns la iubirea noastră? Și cum ar puteà vreodată făptura noastră de lut să se ridice spre ceruri, când în loc de aripi ale gândului, ea își leagă de umeri plumburile grele și moarte ale formelor străvechi și în față își pune capul de Gorgo al fricei de libertate? Intocmai ca noi, săpătorii în piatră, se zbat zadarnic, în regiunile inferioare ale aerului, și poeții de drame: au vrut creatorii să dea în forme simțite, de poezie și cântec, lupta vieții, — să arate cum eroii oameni subt perpetua amenințare a morții cearcă totuș a-și făurì, chiar împotriva zeilor, soarta lor proprie pe pământ: de biruitoare putere, de cuceritoare iubire, de răsbunătoare ură, de râvnită glorie, de apărare a morților, de judecată cu zeii nedrepți. Dar ca o stâncă apăsând asupra bietului vlăstar ce vrea să crească spre soare, așà străvechile forme mitice, superstiții barbare, locuri comune ale vieții de lașitate a oamenilor, au strivit opera nouă înainte de a se fi făcut puternică. Ne mai putând fi tragedie, pentrucă oamenii nu mai vroiau să recunoască Destinul orb, drama n'a putut să devie artă, ci a rămas viață, pentrucă oamenii nu aveau îndrăzneala de a se ridicà în cuget liber, în meditare singuratecă și tăcută pe deasupra vieții și a zeilor. Poeții de drame au luat, ca și noi săpătorii în piatră, viața în formele ei văzùte și mai înainte cântate, nù viața în cuprinsul ei nevăzut și încă nèturnat în forme. Dar formele cele vechi, ale tragediei noastre, erau numai cântecul de întristare al morții, pe când formele cele nouă, ale dramei care trebuià să crească, trebuiau să fie imaginea vieții trăite. Iar drama vieții, ea însăș, din ce se naște? Nu oare, din ce se naște și tăcerea? Dar tăcerea e destinul pe care-l purtăm în noi înși-ne. Când rămânem singuri devenim gravi. Sau, mai de grabă, ni-i teamă să rămânem singuri, pentrucă ne temem de demonul interior, perpetuu iscoditor, de pasiunile interioare, cele fără nume, de golul interior, de destinul interior. Drama vieții

e alcătuită din această teamă de propriul destin, ce-l purtăm în noi înși-ne; în luptă, în iubire, în glorie, în părăsirea vieții, ne regăsim mereu față în față cu Destinul acesta, care ne întreabă cu zâmbetul lui înghețat: «Ce vei face acum, muritorule, care să fie altăceva decât mine însu-mi, Fatalitatea ta?» — Numai prietenia desăvârșită cu ideea morții, recea nepăsare față de ispitele vieții, pot da desăvârșita liniște, calma stăpânire de sine în fața destinului interior. Atunci, te pòți sfătuì cu el, cum te sfătuești cu un bun prieten, asupra tuturor celor ale vieții și ale morții, pentrucă tu însu-ți ești dincolo și mai presus de viață și de moarte».

Și din nou Alegènor avù limpede în mintea sa ideea zădărniciei oricărei împărtășiri în forme văzute a tainei interioare, a Destinului-vieții-noastre. «De l-am puteà revelà, oamenii nu l-ar înțelege, ori s'ar sperià de el; iar de nu-l putem revelà, pentrucă așà e legea neschimbată a existenței noastre omenești, de ce ne mai străduim zadarnic cu ce nù se poate spune? Să copièm ce vedèm, să împodobim marmora și bronzul cu chipuri grațioase și amabile, cum împodobesc olarii dela Kerameikòs vasele lor de lut, și, încolo, să petrecem cu vin și femei și cântece, ca Demophànes săpătorul în piatră, cel totdeauna vesel. Poate aceasta e singura înțelepciune a vieții. Iar toate celelalte gânduri nu sunt decât umbre triste ale unor nopți chinuite».

Dar ca luna, care tocmai se ridicà de după Hymett, inundând toate cu lumina ei blândă, așà o veche poveste, auzită de demult dela meșterul Euphrànor, inundă cu lumina ei caldă sufletul îndoit al lui Alegènor. «Nù pentru oameni, pentru nòi, pentru viața noàstră, de creàre a celor visàte, trebuie să găsim formele cele nouă ale gândurilor noastre tainice». Ca încărcat cu o scumpă povară Alegènor se lăsă încet pe iarbă și depănă din nou fermecat firul antìcei minuni:

«Pe àripa de Miazăzi a palatului regelui Minos lucrează de zor Dàidalos la încheiatul clădirei. Zilele vieții meșterului au fost numărate de rege. Și aspri lănceri trufași păzesc jos,

ca ele să nu fie mai multe decât zilele creșterei palatului falnic. Când cea de pe urmă bătae a ciocanului va fi răsunat în văzduh ca încheiere a operei, inima măreţului meşter va fi strânsă de pumnul tiranului, să înceteze și ea de a bate. Și se va coborî Dàidalos la bună, dulce odihnă: dar nù pe pământ, ci sùbt el, la umbre. Căci în sufletul regelui s'a împietrit pentru totdeauna gândul: un àlt palat, àltui rege, să facă àlt meşter. Ci Dàidalos, unicul, după unica, neasemănata lui faptă, să moară! In strălucire divină cântă întreaga clădire bucuria vieţii. Şi roşul strigă, portocaliul jubilează, galbenul se miră, verdele mângâe, albastrul visează, violetul moare — pe lungile, vastele săli, pe înaltele, lucitoarele ziduri. Şi coloane și scări și podoabe de piatră și chipuri de oameni pe ziduri uimesc pe curtenii, apleacă spre închinare streinii hălăduind în palatul lui Minos. Şi regele-i mândru ca de propria-i faptă și se bucură inima lui de tot ce cunoaște din mirarea tăcută ori din darnica vorbă a oaspeţilor. Ci în fundul palatului, în strălucire cu totul și cu totul de aur, în întunecată adâncime, e altarul Zânei celei crude cu Şarpele. Acolo, a lucrat totdeauna singur, nezărit și necercetat de nimeni, în sacra oroare a muritorilor blestemaţi de meşter de ar păşi fără voia-i în templu, ani fără şir Creatorul. Se cutremură de mânie regele, la gândul că chiar el, cel nici de Zei înfruntatul, n'à fost scos din blestem de meşter, și nù știe icoana făcută zânei. Ci chipul de femeie al zeiţei celei ce dă viaţa și moartea, celei ce aduce furtunile pe mări, și mântuește pe corăbieri din pierzare, celei ce înverzește câmpul și dă îmmulţirea turmelor, celei ce coboară ploaia din cer și usucă cu secetă ţarinele, celei ce binecuvintează iubirea și e mai presus de zei și de oameni, chipul Zeiţei, așà cum îl știu de demult și regele și curtea, cu grele, strânse vesminte, cu podoabe barbare pe cap, cu şarpele încolăcit pe trupu-i, nù-i în templul cel tainic, pe soclul de pietre rare. Căci lui Dàidalos zâna i s'a arătat într'o dimineaţă la Mare, când paşii rătăcitori, de gândurile nopţii, îl duseseră fără voia-i

acolo, în chip de femeie răsărind biruitoare din valuri, și urcând pe o rază spre soare. Cu trupu-i de fildeș, cu păru-i de aur, zâna erà stâncă, de tare, și floare, de fragedă, și ochii ei erau vis uitător al lumii, și totuș foc dogoritor de iubire, și mâinile ei erau leneșe și totuși lacome de a sfărâmà cu strângerea lor, și sânul ei erà arcuit ca valul ridicat de îmbrățișarea vântului și boiul ei erà înfiorat ca lira atinsă de degetele aoedului, și luminile ochilor ei sclipeau ca luceafărul răsărit după ploae, și părul ei se învolburà ca flacările care se sbat în coamele aprinse de cedri, și ea păreà a plutì în văzduh și totuș a sguduì pământul, — așà strigătul de aramă al frumuseții izvorà năvalnic din chipu-i — ca glasul de tunet al trâmbiței vestind biruirea dușmanului. — Și Dàidalos închisese deapururi în fundul privirilor sale vedenia neasemănată a zânei: Afrodite, născuta din Mare. Dar grozava profanare a templului, cu chipul unei àlte zeițe, înfiorarea de zi și de noapte a meșterului, care ucideà în fiecare clipă din nou pe zâna cea veche cu șarpele, făurind din fildeș și aur pe zâna cea nouă, învăluită în singura podoabă a luminei trupului ei de femeie, creșteà tot mai largă genunea între Făuritor și Lume. Și viața întreagă a lui Dàidalos nu mai erà decât visul întruchipării zânei, și toată înspăimântarea morții i se păreà o glumă ciudată a oamenilor.

«Ci într'o zi în templul întunecat și tainic zeița cu trupul de fildeș și părul de aur fu întreagă pe soclu-i de pietre rare. Și meșterul Dàidalos se bucură și plânse.

«Pe aripa de Miazăzi a palatului lucrează de zor Dàidalos la încheierea clădirei. Și asprii lănceri îl așteaptă să se coboare la moarte. Jelesc ucenicii pe meșter; ci să-i spună adevărul, nù cutează. Dar din visele-i scumpe, deschizând iar ochii la lume, Dàidalos vede pe oameni. El înțelege Destinu-i și ruga-i se înnalță spre zână:

««Intinde, Stăpână, pe cerul spălat de furtuni, divinul tău pod arcuit peste mări spre zare; cu aripi făcute de mâna-mi cumpănì-mi-voiu călătorirea în ceruri și 'n brațele mele purta-

voiu icoana vedeniei tale. Şi coborînd în ţara cu cedri şi purpură dela Soare-Răsare, clădi-voiu, o, Zână, un templu imaginei tale de fildeş şi aur».

«Şi iată, pe cerul albastru se adună din zare nouri. Şi întunerecul negru acopere palatul şi lumea, ca noaptea. Şi Dàidalos înţelege semnul şi coboară în templul tainic şi, cu grabă de moarte, făureşte aripi pentru plutirea prin ceruri. 'Şi le prinde de umeri ca Eros, învălue zeiţa în purpură şi cu sacra povară el urcă înapoi pe-'nnaltele turnuri.

«Ci Stăpâna vieţii şi-a morţii, cea mai presus de zei şi de oameni, Afrodite, născuta din Mare, întinde pe ceruri podul. Şi vântul întinde aripele şi Dàidalos pluteşte pe raze. Şi privesc lăncerii minunea şi aleargă poporul şi Minos — regele crud şi hrăpàreţ — şi se pleacă becisnici în faţa puterii fără de nume.

«Dar în cerul cel nalt, o Dàidalos, plutind chinuit peste ape, trupul tău frânge-se astăzi de povara cea mai tare ca mâna-ţi. Şi-ţi slăbesc tot mai grabnic puterile şi cobori tot mai jos către valuri, o meşter muritor şi jalnic al visului dumnezeesc la oameni.

«Şi-ţi cade din braţe icoana vedeniei tale la Mare, şi ţi se întunecă mintea de zădarnica-ţi jertfă a vieţii... Ci, uşor de povară, la ceruri, vântul de aripi te saltă şi ca fulgul zăpezii, singur, spre ţara cu cedri te mână. Dar în urmă-ţi icoana răsare din nou pe valuri ca vie, şi purtată de ape alunecă pe drumul cel fără urme...

«Mântuit de zei dela moarte Dàidalos intră din nou în vâltoarea muncii de meşter. Dela rege la rege, dela oameni la oameni, merge neobosit demiurgul să ridice palate şi temple şi chipuri cioplite. Dar pretutindeni găseşte svonul, că în marea cea largă pe valuri pluteşte-o imagine divină, frumoasă şi vie cum nici Dàidalos, nici nimeni în veci n'o să facă. Şi corăbierii poposind în porturi, povestesc minunaţi arătarea şi poporul ascultă cu teamă, cugetând de n'o fi vreun semn de mânie ori ceartă a Zeilor.

«Şi în sufletul bătrânului meşter creşte tot mai năvalnic porunca, să pornească din nou pe ape, să caute neasemănata minune. S'o ducă în ţara cu cedri, să-i clădească templu la ţărmuri, să 'mplinească făgăduinţa dată la ceasul cel greu, de pierzare . . .

«Se umflă pânza de purpură, aleargă corabia nebună; înălţat pe puntea comenzii, cercetează Dàidalos zarea. Şi pe crestele albe ale valurilor frânte, departe, meşterul crede zadarnic că vede mereu arătarea. Şi vântul geme'n odgoane şi valurile bat aprig în scânduri şi visuri plâng în sufletul făcătorului de minuni trecute: se răstoarnă şăgalnic undele şi prind a-i cântà în dreapta: Dàidalos, tu cauţi iubirea, cea care-ţi da vedenii odată; se răstoarnă şăgalnic undele şi prind a-i cântà în stânga: Dàidalos, ai iubit pe fata regelui Minos din Creta . . .

«Povestesc marinarii prin porturi, că pe marea cea largă se vede alergând, chiar când vântul a stat peste tot ca de moarte, corabia cu pânze de purpură, c'un bătrân înălţat cu privirile'n zare, — iar departe'nainte pluteşte, părând a-l târî după dânsa, minunea Zeiţei cu trupul de fildeş, cu părul de aur . . .».

. . . .

Din livezile de măslini dela poalele Penteliconului pleacă în răcoarea dimineţii proaspete, ca nişte săgeţi spre cer, cântecele privighetorilor. E încă somnoroasă toată firea, e încă întunerec.

Alegènor urcă uşor şi grabnic să prindă de pe culme răsăritul Soarelui din marea Euboeică.

Sus au început să se audă ciocanele tăietorilor de piatră. Jos se trezesc chemările oamenilor pornind la muncă. Ziua se deschide ca o floare de lumină cât bolta cerului de învoaltă, asupra pământului pierdut în haosul întunecimilor. Şi fiecare iarbă şi piatră şi vietate se desface limpede în formele ei, ca atunci creată întâi din nimic de Părintele Zeilor. A început o zi nouă. Ea e tot aşà de uriaşă ca aceea de ieri,

ci, tot așà de plină ori goală de viață, precum e sufletul celui ce o primește. Și fapta fiecărei zile e, după măsura ei în noi: se vor prăbușì impèrii, se vor întruchipà gânduri vecinice, ori se vor mișcà numai, în țărână, furnicile dela un mușuroiu la altul, între un singur răsărit și un singur apus de soare, după cum imensitatea florii deschise de cer asupra pământului se va oglindì în gèniu, ori în netrèbnic rob al cărnii. Ca lumina zilei, care, inundând lumea, o face văzută și-i leagă între ele părțile toropite în întunerec și izolare, așà geniul creator illuminează viața și o face simțită, legând între ele clipele răslețe ale ei. Ca și lumina zilei, geniul e claritate și armonie, care planează asupra a ce există dinainte, pătrunzându-l până în adâncuri, nù meșteșugită strâmbare a vieții, ca să fie altfel de cum este ea în deobște. Și în tăcută contemplare geniul modelează tot mai adevărat și deplin chipul ce se vede al lumii.

Alegènor trecù pe lângă imensele blocuri rupte din coasta de marmoră a muntelui. Unele erau ușurate de o parte din massa lor greoae, fiind cioplite după liniile mari ale viitoarei lor forme. Ele erau mai asemănătoare visului decât statuile sfârșite. Ele erau încă pline de taină și de tăcere: ca zorii, ca amurgul. Și cât lumina zilei erà încă slabă, ele păreau adevăratele opere ale geniului, pe când celelalte, gata, păreau a strigà tare, ca oamenii de rând, cè sunt și cè vor. Dar când lumina căzù cu toată puterea pe ele, Alegènor văzù că tot niște monștri de materie informă erau și ele, ca și stanele răsturnate de curând din munte, în vreme ce statuile lucrate în toată mulțimea amănuntelor vieții puteàu îndurà necruțătoarea desvăluire prin lumina zilei a ceeace ar fi mai rămas neînviat în trupul lor de piatră. Și el înțelese, că tainele sufletului nostru nu-și pot găsì forma deplină, adesea numai pentrucă nu le trăim deplin, ci doar ca pe niște umbre de forme, — ca blocurile potrivite numai din ciocan și având o înfățișare vie doar în întunecimea zorilor, în întunecimea amurgului.

Zarea se înroșià tot mai tare pe linia munților Euboeii. Alegènor grăbì spre culme. Sufletul său se deschideà și se luminà tot mai tare de lumina ce se coborà din ceruri. Când în albastrul proaspăt și umed al dimineții înflăcărata față a lui Helios apărù aprinzând lumea, Alegènor desfăcù larg brațele, își lărgì, bând raze, pieptul, scuturâ înfiorat capul, aplecându-l pe spate ca sărutat de Zeu, și în inima lui răsunâ imnul de adorare Luminei de Zi:

«Se ridică apele supte de soare, se scaldă în lumină, se joacă în vânturi și raze, se încheagă, și cad. Se ridică frunzele, se arată bucuroase luminei, se umplu de focul verii, se usucă, și cad. Se ridică florile, se deschid ca potir de lumină, se întrec cu lucirea zilei, se frâng de văpaia luminei, și cad. Se ridică oamenii, se pornesc după visul luminei, iubesc, biruesc, și cad. Căci lumina e vecinică, noi sùntem cei ce murim. Noi suntem vorba, lumina e înțelesul ei. Noi suntem viața, lumina e pricina ei. Noi suntem părțile, lumina e întregul lor. Lumina e cântecul, noi suntem răsunetul lui. Lumina e lupta, noi suntem sgomotul ei. Lumina e holda, noi suntem miriștea ei. Lumină de zi, cerească, pătrunde în întunerecul nostru. Lumină de zi, născătoare, dă rodire vrerilor noastre. In umbra vieții netrebnice pătrund armoniile tale, viața ne pare vecinică din luminarea prin tine. Răsfrângem ca roua raza, și lucim ca un soare în ierburi, uciși ca și roua de focul ce-a luminat în noi o clipă ... Căci tu, Lumină de Zi, ești deapururea, noi sùntem cei ce murim».

La picioarele rugătorului, răsună ciocanele lovind în marmora muntelui. Tactul lor e însuș tactul tăcerii. Marea schimbare la față a lumii, dintru noapte întru zi, s'a împlinit în larga domnie a tăcerii tăriilor.

Din spre Munți și Mare se rostogolesc acum în adâncuri uriași balauri de neguri pe văi. Departe dispar înghițite orașe și târguri. Ca pământul pe cel îngropat, ca valurile peste corabia răsturnată de vânturi în Mare, așà se lasă tot

mai groasă ceața asupra Atenei. Tăietorii de marmoră privesc de pe Pentelicòn întunecarea cetății în neguri. Doar vârful de aur al suliței Parthènei Pròmachos mai lucește o clipă în soare, dèasupra umbrelor. Apoi, se scufundă și el, ca vârful unui catart în abis. Și ciocanele tăietorilor încetează de a bate. Se simt singuri și munca lor zadarnică. Tăcerea așteptării luminei, așteptării vieții, se așterne și în largile bolte ale carierelor.